

Elşən Misir oğlu Nəşibov

DÖVLƏT VƏ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ

SİYASƏT III CİLD
Kitabın Birinci bölümü

E.M.Nəşibov. Dövlət və siyasət fəlsəfəsi. Siyasət III cild. Kitabın Birinci bölümü. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2015, 108 səh.

ISBN 978-9952-8176-0-7

$\frac{3703000000}{N098 - 2015}$ – 397 *qrifli nəşr*

© *E.Nəşibov, 2015*

BAKI-2015

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ	4
Dövlət və onun mahiyyəti (<i>dövlət–fəlsəfi məzmun kimi</i>).....	11
Dövlətin quruluş fəlsəfəsi.....	17
Hakimiyyət fəlsəfəsi	21
Hakimiyyət etikası	23
Siyasət və fəlsəfə	25
Siyasət və hadisələr (<i>fəlsəfi baxış</i>).....	30
Siyasət və məkan	32
Siyasət və zaman	33
Siyasət və şərait	34
Siyasət (<i>səbəb və nəticə ilə dərk olunma</i>).....	34
Siyasət və vasitə.....	35
Hüquq sistemi və siyasət sisteminin vəhdəti	36
Siyasi və inzibati struktur anlayışları.....	38
Pozitiv siyasət	39
Siyasət və əxlaq.....	40
Hadisələrin idarə olunması və siyasət	41
Maraq, məqsəd və siyasət.....	42
Müdafiə və siyasət.....	42
Siyasət və mühit.....	43
Siyasət və hüquq norması.....	44
Siyasət və nizam (<i>sistemlilik düşüncəsi</i>).....	44
İnformasiya və siyasət (<i>siyasəti təmin edən vasitələr kimi</i>).....	45
Kütləvi informasiya vasitələri və “dördüncü”	
hakimiyyət anlayışı	46
İdarəetmənin fəlsəfi əsasları (inkişaf fəlsəfəsi)	52
Demokratiya və institusional idarəetmə	52
İdarəçilik hüququ insan hüquqlarının bölgüsü və tərkibi kimi.....	54
Dövlət gücü və hakimiyyət gücü (fəlsəfi izah).....	58
Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: deduktiv və induktiv	
metodlar	59
Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: ivent və kontent	
metodlar	61
Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: tarazlıq metodları	62
Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: gələcək hüquqların	
tətbiqi metodu	64
Siyasi gərginliklər.....	66
Tarazlıqlar siyasəti.....	67

Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi.....	67
Beynəlxalq hüququn fəlsəfəsi.....	69
Siyasət mərkəzləri anlayışı və siyasət mərkəzlərinin sülhü təmin etmək funksiyası (dövlət daxilində və beynəlxalq aləmdə).....	69
Müstəqil siyasət və onun həyata keçirilməsi əsasları	70
Referendumlar-siyasi təzyiq vasitələri kimi.	
Beynəlxalq münasibətlərin gərginləşdirilməsi vasitələri kimi.....	71
Referendumlar böyük dövlətlərin maraqlarının beynəlxalq aləmdə təmin olunması vasitələri kimi.....	72
Daxili siyasətin xarici siyasət, xarici siyasətin isə daxili siyasət forması alması	72
Siyasi hadisələrin proqnozlaşdırılması əsasları.....	74
Futurologiya haqqında (<i>proqnozlaşdırma futurologiyanın tərkibi kimi</i>).....	77
Sabit dövlət, cəmiyyət və demokratik idarəçiliyin əsasları.....	82
Diktaturaların və avtoritar rejimlərin əsasları və onların uzun müddətə yaşaya bilməməsi	85
Parlament fəlsəfəsi və parlamentdə təmsilçiliyin əsasları.....	89
Seçki proseslərinin rəasional və irrasional (körtəbii) əsasları	92
Deputatlığa namizədlər üçün universal əhəmiyyət kəsb edən Proqram.....	94
Parlament seçkilərində vətəndaş cəmiyyətinin rolu.....	96
Strategiya, taktika və dövlətin strateji və taktiki sahələrinin müəyyən olunması.....	99
Dövlətin strateji və taktiki sahələri.....	101
Parlament strategiyası və taktikası.....	105

GİRİŞ:

Fəlsəfə və elm. Siyasət fəlsəfənin (ali məcmu düşüncələrin) və elmin (tərkib düşüncələrinin) obyektidir. Buradan da siyasi predmet formalaşır. Fəlsəfə və elm siyasəti özünə predmet edə bilir. Siyasət predmetə çevrildikdə onun tərkibinin müəyyən edilməsi zərurəti meydana gəlir. Siyasətin (anlayışın, konkret və mücərrəd, həm də mütləq ifadənin) tərkib hissələri çoxluq təşkil etdiyindən, onun tərkib hissələrinin sintez və analiz formasında müəyyən olunması məhz özlüyündə elmi meydana gətirir. Siyasi predmet düşüncələrin məcmusundan və sintezindən əldə olunan nəticələrdən meydana gəlir. Burada predmet rolunu siyasət aktları oynayır. Aktların ardıcılığı, onların məzmununu və kompleksliliyi məhz siyasət elminin əsaslarını formalaşdırır. Siyasət elmi siyasətin tərkiblərinə və tərkib hissələrinin qruplaşmasına müvafiq olaraq ayrı-ayrı elmi sahələrdən və istiqamətlərdən ibarətdir. Siyasət elmi (politologiya), təlimi, fənni siyasi proseslərin tərkib və konstruksiya əsaslarla izah olunmasından formalaşır.

Siyasi predmet fəlsəfəni (öz dərin və kompleksli tərkibinə görə) və siyasi məzmunlu elmi meydana gətirir. Siyasətin fəlsəfi mahiyyətində universallaşmış və nəticə etibarilə məxsusi xarakter almış nəticələr iştirak edir. Məsələn, dövlət konsepsiyası nəticə etibarilə bir fəlsəfi məcmudur. Fəlsəfə və elm-bu iki anlayış, ifadə, konsepsiya bir-birinə immanent olmaqla, bir-birinə xidmət edəndir və bir-birini məzmunca yetkinləşdirən və tamamlayandır. Sistemlərdə, sintezlərdə bir-birini aşkar edəndir. Elm və fəlsəfə şərtləndirici, müəyyənədicisi və tamamlayıcı hissələrdir. Bu anlayışlar bir-birilərinin içərisində olmaqla şərti tərəflərdir. Elmin bütöv (müəyyən mərhələdə tamamlanmış) mahiyyəti və tərkibi fəlsəfədir, fəlsəfənin tərkibidir. Elm öz tərkibini aç-aça fəlsəfənin də tərkibini meydana gətirir. Fəlsəfə elmin yaratdığı tərkiblərə görə nəticə etibarilə bitkin forma alır. Elmi təfəkkür məcmusu elə fəlsəfi düşüncə bütüdüdür. Burada fəlsəfə və elm mahiyyətə eyniləşir. Digər aspektdə yanaşma etsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, fəlsəfə haradasa elm deyil, elmlər üçün sahələr yaradandır. Fəlsəfə ilə yaranan mətn elmdir. Fəlsəfə başlanğıc və bütövləşdirici düşüncə olaraq sahələrə ayırandır, sahələrə başlanğıclar verəndir. Məsələn, kainatın ümumi düşüncələri bu yöndə elmi istiqamətlərin yaranmasına zəruri etmişdir. Elmin başlanğıcı da nəticə etibarilə fəlsəfəni yaradır. Ən əsası fəlsəfədə elmi tərkib meydana gəlməlidir. Fəlsəfədən tərkib istiqamətlər ayrılır. Fəlsəfənin forma və məzmun baxımından meydana gələn universallığından, sahələrdə kateqoriyaların tətbiqindən, müxtəlif kriteriyalardan elm sahələri yaranır. Yəni, hər bir elmdə ali düşüncə (dialektika və tezis olaraq) var ki, o da fəlsəfi məzmunu malikdir. Fəlsəfə düşüncələr ilə elm sahələrini yaradır. Məsələn, kainatın, təbiətin düşünülməsi astronomiyanın, fizikanın, kimyanın, hündə sə və digər elmlərin və fənlərin

(öyrənmək istiqaməti kimi) yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbiətin düşünülməsi həm də riyaziyyat elminin əsaslarını ortaya qoymuşdur.

Düşüncə istiqamətləri elmin istiqamətlərini meydana gətirir. Hər bir elm də sahələrdə cəmləşərək öz sahəsini yaradır. Sahələrdə həm də fəlsəfə mövcuddur. Elmin qənaəti elə fəlsəfi nəticədir. Bu baxımdan da hər bir elmin tərkibində fəlsəfə var. Elmin nəticələri təsirli düşüncələr ardıcılığını yaradırsa, fəlsəfədir, çünki geniş məzmun tərkiblərdən və sintezlərdən meydana gəlir. Fəlsəfə məntiqlə əldə olunan elmlər məcmuəsidir. Deduktiv nəticələrlə fəlsəfi düşüncələr tərkibə ayrılır, tezlərdən sintez yaranır və analizlər bütövü meydana gəlir. **Deməli, haradasa fəlsəfə bütöv, elm onun tərkibidir. Düşüncə vəhdəti elə öz tərkibindən ibarətdir. Düşüncə bütövü, vəhdəti elə fəlsəfə və elmdir.** Fəlsəfə universallıqda bütövdür. Lakin elm sahələrində elm daxilində bir nəticədir, tərkibdir. Elmin tərkib mahiyyəti və məzmunudur. Fəlsəfə həm bütöv və başlanğıcdır, həm də tərkib və nəticədir. Bu nəticə də bir başlanğıcdır. Elmin qənaəti fəlsəfidir və fəlsəfəni təsdiq edəndir. **Deməli, elm fəlsəfəni yaradır, fəlsəfə elmə başlanğıclar verir.** Təbii ki, müəyyən ziddiyyətlər də mövcud olur. Hipoteza elmi sübutlar tərəfindən inkara məruz qala bilər. **Bu baxımdan da elmin əsas funksiyası hipotezənin həqiqətə nə dərəcədə yaxın olmasını sübuta yetirməkdən ibarətdir.** Məntiqlə əldə olunan elmdir, məntiqi istiqamətləndirən fəlsəfədir. Fəlsəfə bu baxımdan zərurətdir. Şərti olaraq, fəlsəfə bir bütöv anlayış kimi məntiqlə əldə olunan nəticələrdən, yəni ayrı-ayrı sahələrdə olan elmlərdən ibarətdir, nəticələr məcmuəsidir. Buna görə də siyasətin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin fəlsəfəsi yaranır. Hər bir elmi istiqamətlər özündə fəlsəfi mahiyyətlidir.

Fəlsəfənin məqsədi xeyrxahlıqdır, elmdə də bu belə şərtlənir. Lakin elmdə bu aspekt bir qədər kasadlıq təşkil edə bilər. Məsələn, atom silahları elmin nəticəsidir. Ola bilər ki, başlanğıcı, zərurəti (yaranma zərurətini) fəlsəfə verib. Lakin silahların mövcudluğu bəşəriyyət üçün ən böyük təhlükədir, risqlərlə doludur. Nəticə həm müsbət, həm də mənfidir. Düzdür, qorxu baxımdan müharibələrin qarşısını alan faktordur. Belə qəbul edərkən ki, atom silahını qorxu fəlsəfəsi meydana gətirib. Elm təbiətə nüfuz edə bilər. Fəlsəfə isə daha çox təbii olanı düşünür. Elmdə bəzən müdriklik olmaya bilər. Nəticə həm fəlsəfi, həm də “qeyri-fəlsəfi” ola bilər. -Bir fərq də budur. Elm və fəlsəfəni tamamilə ayırmaq bir qədər çətindir. Bəlkə də mümkün deyil. **Forma etibarilə, - bəlkə, biri makrodur, digəri isə tərkibdir. Bütöv fəlsəfədir, tərkib elmdir.** Bu baxımdan elmin nəticələri fəlsəfə yarada bilər. Fəlsəfi fikirlər ardıcılığı da elmi yarada bilər. Ancaq fəlsəfənin tərkibini elm də açar. Bu baxımdan da fəlsəfə və elm bir-birinə başlanğıc ola bilər. **Fərq odur ki, təqribən deyək ki, elm daha çox empirik, fəlsəfə isə daha çox rasionaldır. Əqli düşüncələrə, əqli nəticələrə bağlıdır.** Fəlsəfə həm də intuitiv düşüncələrə bağlıdır. Lakin empiriklik də rasionallığı təsdiq edə bilər və yaradır. **Bu baxımdan da fəlsəfə ideallığa, şüurun özünün fəaliyyətinə**

daha çox bağlıdır. (Qeyd: belə qəbul edək ki, insanlarda ruh birinci, cisim isə onun nəticəsidir. Bu fikir “geo” və “kosmos” anlayışına uyğun gəlir. Deyək ki, ruhumuz kosmosdan, cismimiz isə planetdəndir, materiyadandır. Geonun özü də kosmosun tərkibidir. Axi, kosmos da elementlərdən ibarətdir. Ruhumuz, fikrimiz də zərrəciklər axındır. Deməli, bütün başlanğıclar elə varlıqdadır. Yoxluq yoxdur. İlahi Tanrı da Var olandır. Bu baxımdan da insanların şüurları elə varlıqdan ibarətdir. Bu varlıq Yerdən və Göydən tamamlanır. İlahi varlıq cismimizin və ruhumuzun sahibidir. Fikir insanlarda kosmosdan (yaxın və uzaq kosmosdan), fəvqəthətdən və Yer üzündən formalaşır. Fikir cismə təsir edir və cismə bağlıdır. Cisim də fikri tamamlaya bilər. Vəhdət varlığı anlayışı meydana gəlir).

Fəlsəfi düşüncə prosesləri obrazlanmadır və qavramadır, yüksək emalın ümumən konkret ifadəsidir. Elm də emalın empirik və əqli nəticəsidir. Elm və fəlsəfə müəyyənliyin başlanğıcına görə də fərqlənə bilər. Məsələn, fəlsəfə hər hansı bir məsələ barəsində əvvəlcə deyə bilər. Filosof öz daxili müəyyənliyi ilə özünüdərkini (daxili aləminin dərk olunması yollarını) açar bilər. Üfiqdə olan, uzaqda olan obyekt əvvəlcə görə bilər, aşkarlama qabiliyyəti çox ola bilər. Koordinatları hardasa konkret deyə bilər. Elm isə bu deyiləni aşkar etməlidir. Yəni, sistemin, müstəvinin tərkibini sintezlə elm açar bilər. Fəlsəfə əqli birinci, elmi isə onun arxasında görür. Əqli nəticələrə isə məntiqi yolla gəlinir. Burada fəlsəfə və elm məntiqi nəticələrə gəlmək üçün əsasları ortaya qoyur. Lakin bu başlanğıc elmin nəticəsi də ola bilər. Yəni, filosof elmin bir başlanğıcını düşünmə obyektini kimi götürə bilər və sistemi bütöv halda müəyyən səviyədə dərk edə bilər. Bir sözlə, fəlsəfə yüksək əqlin özüdür. Onun ifadəsidir. Bu əqlə müdriklik də əlavə olunmalıdır. Fəlsəfə zaman amilinə görə də elmi qabaqlaya bilər. Bu aspektdə başlanğıc fəlsəfədə olur. Məsələn, beş min il bundan qabaq deyilən fikri elm indi sübut etmək iqtidarında ola bilər. Burada filosofun (beş min il bundan qabaq fikir bildiren filosofdan söhbət gedir) daxili müəyyənlik faizi çox ola bilər. Bu da özlüyündə öncəgörməyə və intuitiv təfəkkürə bağlı olar. Deməli, fəlsəfə (şəxsin ali düşüncə və müdriklik qabiliyyəti) ağılla hissiyyatın vəhdətində güclüdür.

Fəlsəfə məsələni qısaldır zamanı sürətləndirir. Elmdə isə zaman uzun ola bilər. Çünki sistemin tərkibini aydınlaşdırmaqla məşğuldur. Fəlsəfə konkret obyektin kiçik modelini, xəyali təsvirini yarada bilər, elm isə onun tərkibini aşkarlayır. Elm bu baxımdan daha çox tərkib müəyyən edir.

Filosof və alim. Filosof taraz və enerjili, güclü dərrakəli insandır. İntuitivdir və hissiyyatlıdır, daha çox duyğuludur. Düşüncələrinin kompleks əsasları var. Filosof düşüncələrində sistemlilik və müstəvilik hardasa qeyri-müəyyən olaraq mövcuddur. Filosof daha çox intuitiv təfəkkürə malikdir. Geniş duyğulu olduğundan siqnalı çox qəbul edir və emal sayəsində həqiqətləri, ədalətli həqiqətləri öz daxilində axtarır. Filosof uzaqgörəndir. Uzaq

obyekti düşüncələrində daha tez görünür. Filosof müəyyən obyektı incələyib predmetə çevirirsə, onda alimə dönür. Sistemin tərkibini axtaran filosof, mətn yaradan filosof alimdir. Filosof öz düşüncələri ilə müəyyən bir sahə üzrə konstruksiya yaradırsa, onda o, alimə çevrilir. Filosof başlanğıc və sonu müəyyən edir və induktiv və deduktiv metodlarla tezisləri birləşdirməklə, bu iki koordinat arasında müstəvi əmələ gətirir. Bu baxımdan da alimə çevrilir. Nəticədə bir fəlsəfi əsər yaradır. Bu bitkinlik, bütövlük özündə elmin nəhsulu olmaqla bərabər, həm də fəlsəfi məzmunu malik olur. Filosof tezislər bildirəndir. Bu tezisləri qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevirmə və müəyyən olunmuş tezislərdən sintezlər yaratmaq yolu ilə filosof əqli nəticələrlə elmi yaradır. Filosofun əqli nəticələr yolu ilə gəldiyi qənaət isə empirik üsullarla təsdiq olunur. Bu halda təbiət elmləri formalaşır. Filosof müşahidələr aparır. Düşünür, düşüncələrini dərinləşdirir. Düşüncələrin dərinləşməsi sayəsində elmi müstəvi formalaşır. Filosof həm də universal olmaqla, universallığı və daha çox bütövü düşünməklə elmlər arasında koordinativ əlaqələri meydana gətirir.

Fəlsəfi fikir. Hər bir mənalı nəticələr verən, istiqamətlər yaradan, pozitiv mənalı üzərə çıxaran fikir məzmunu etibarilə fəlsəfidir. Fəlsəfi fikirlər konseptuallıqdan meydana gəlir. Fikirlər həm də sintez olunaraq konseptuallığı yaradır. Başlanğıc və nisbi və mütləq son fikir arasında olan müstəvi fəlsəfi mətni meydana gətirir. Fəlsəfi məzmun həm də yaradıcılıq və quruculuq nümunələrində: ədəbiyyatda, musiqidə, incəsənət vasitələrində (rəssamlıq heykəltəraşlıq), memarlıq vasitələrində (inşaatda); dövlət quruluşunda, siyasi sistemlərdə, cəmiyyət strukturlarında öz əksini tapır. İstənilən bitkin bir əsərdə, nümunədə (memarlıq vasitələri, incəsənət vasitələri də bir əsərdir) sistemlilik, ahənglik, uyğunluq, rəngarənglik, bu baxımdan çoxlu sayda istiqamətlik varsa, deməli, bu əsər fəlsəfidir. Çünki geniş məzmunludur. Çalarları çoxdur. Təsir istiqamətləri də çoxluq təşkil edir. Fəlsəfi fikir dərinə olan fikirdir.

Fəlsəfi düşüncələr obyektlər üzrə predmetlər yaratmaqla, şaquli və üfqi düşüncələrdir. Fəlsəfi düşüncələr hər hansı bir predmeti xəyali dairələr üzrə həmin dairələri böyütməklə düşünmə prosesidir. Müəyyənetmə ilə xarakterizə olunan ardıcıl düşüncələr dairələri silindr formasında xəyali böyütmək funksiyasına malik olur. Ardıcıl proseslər sayəsində dairələrin qatı çoxalır, düşüncələr artır. Dairələri eninə də artırmaq, horizontal trayektoriya üzrə dairələr qrupunu yaratmaq da fəlsəfi düşüncələrin əsaslarını meydana gətirir. Fəlsəfi düşüncələr yaradıcılığı və quruculuğu özündə hasil etməklə müəyyənliyə çevirmə prosesini təşkil edir. Dərinə düşünmə dərinə mənalı, yəni geniş mənalı üzərə çıxarmaqdan ibarətdir. Dərin mənalı da əqli nəticələr yolu ilə formalaşır. Empirizm rasionalizmdən, əqlin obyektə (vahidə, tərkibə) tətbiqindən yaranır. Təcrübədən meydana gələn obrazlanma əqli nəticələr üçün müəyyən başlanğıc rolunu oynamaq funksiyasını yerinə yetirir.

İstənilən şərti bir məkanı əhatə edən nöqtələri düşünmək və nöqtələri açmaq, yeni nöqtələri əlavə etmək, müəyyənləşdirmək elə fəlsəfi düşüncələri meydana gətirir. Fəlsəfi düşüncələr yeni nəticələr yaradan, həm də təsirli nəticələr yaradan düşüncələrdən, qənaətlərdən və qənaətləri ifadə edən müddəalardan ibarətdir. Fəlsəfi fikirlərin formalaşması əsasları obyektlərdən və onların obrazlanmasından meydana gəlir. Bu obrazlanma əqli nəticələri formalaşdırır. Əqli nəticələr də elementlərə və onların beyində obrazlanmasına, məkan tutumuna söykənir. Rasionalizmin dayağı burada meydana gəlmiş olur. Dayaq da elementlərdən ibarətdir. Bu aspektdə empirik biliklər rəasional biliklərlə (yəni, ağıln çıxardığı məntiqi biliklərlə) eynilik təşkil edir. Empirizmin və əqlin ifadəsi obyektlərə, dəyişən aləmə, mütləq və nisbi hərəkətlərə söykənmiş olur.

İstənilən nöqtədən, məkandan başlayaraq istənilən müəyyən xəyali bir fiqur formasında obyekt düşünmək olar. Bu halda düşüncələr həndəsəsi meydana gəlir. Düşüncələrdə simmetrik fiqurların alınması öz-özlüyündə sistemli və harmonik düşüncələri meydana gətirir. Düşüncə silsilə xarakteri kəsb etdikdə bütöv izahlı, ifadəli mənləri meydana gətirir. Sonsuz kainatda, təbiətdə, insan fəaliyyətində obyektlər o qədər çoxdur ki, həmçinin üsniyyət üçün sözlər bol olduğundan konseptuallıqla, cəmləşdirməklə, müəyyən istiqamətlərə sözləri toparlamaqla və əqli nəticələr yolu ilə ifadələri, oxşar ifadələri cəmləməklə mənlər yaratmaq olar. Burada ölçünü, normanı, qaydaları müəyyən edən riyazi işarələr də çoxluq təşkil edir. İstənilən birləşdirici, tərkiblər baxımından ayırıcı, sistemlərdə tərkiblərə ayırıcı, paralellikləri və fərqləri yaradan ifadələr, sözlər cəmi konsepsiyaları yaradır. Fəlsəfə və elm birlikdə ensiklopedik məzmunu ortaya çıxarır.

Dövləti də düşünmək mümkündür, çünki tərkibi obrazlanan elementlərdən formalaşır. Filosof dövləti sistemli düşünür, onun tərkibinin fiziki və ruhi əsaslarını düşünür. Filosof kompozisiya axtarır. Düşündüklərinin ardıcılığı isə elmi meydana gətirir. Ümumiyyətlə, hər bir element obrazlanma üçün faktları meydana gətirir. Humanitar sahələrdə, insan mənəviyyatı sahələrində hər bir söz elm üçün başlanğıc ola bilər. Məsələn, əxlaq sözü özü bir sözdür, lakin kosneptual əsaslıdır. Bu aspektdə əxlaq haqqında silsilə və ardıcıl düşünmə elmi meydana gətirir. Dövlət strukturdur, mexanizmdir, bu baxımdan da elementlərdən ibarətdir. Dövlət ali formada, eləcə də sadə və adi səviyyədə düşünülür, onun mənası aşkarlanır. Dövlət vətəndaşların daima istək tərəfləri olaraq çıxış edir. Dövlət xidmət ünsürü, vasitəsi olduğundan dəyərlərə malikdir. İnsanlar dövlətlərini dəyər tərəfi olaraq görürlər. Dövlət bir tarixi ictimai-siyasi fenomendir, reallıqdır, gerçəklikdir. Əlaqələr sistemindən və tərkib strukturlarından ibarət olan bir universal mexanizmdir. Universal tərkiblə yanaşı, həm də konkret mexanizm vasitəsidir. Dövlət cəmləmiş bir canlı aparatdır. Onun canlılığını subyektlər (şəxslər-maraqlı tərəflər) meydana gətirirlər. Dövlət qarşılıqlı əlaqələr və fəaliyyət sayəsində mövcud olan

universal bir kompleksdir. Dövlət strukturlardan və əlaqələr, fəaliyyətlər konstruksiyalarından təşkil olunur. Dövlət həmçinin özündə tarixi prosesləri əks etdirən məkan, o cümlədən yaşayış məskəni amilidir, kateqoriyasıdır. Dövlət yaşayış məskənləri kriteriyaları üzrə sivilizasiya anlayışlarını özündə əks etdirir. Dövlət təfəkkürdə səbəb və nəticə kateqoriyasıdır. Eyni zamanda zərurət kateqoriyasını özündə ehtiva edir. Dövlətin daxilində insan maraqları əks olunduğundan bütün fəlsəfi kateqoriyalar da burada cəmləşir. Dövlət daxilində proseslər qərarlaşır. Hər bir prosesin səbəb və nəticəsi mövcud olur. Dövlət bir qurum kimi universal mövcudluqdur. Həm də mütləq kriteriyadır. Dövlət mücərrəd aspektlərdə hərəkət edən vahidlikdir. Həm də fəlsəfi düşüncələrin obyektivi üçün konkretlikdir. Dövləti düşünmək onun formasını və məzmununu ayırd etmək deməkdir. İnsan özünü məhz cəmiyyətdə və dövlətdə aşkar edir, təsdiqləyir. Dövlət siyasəti insana xidmət etdiyindən, insan maraqlarına söykəndiyindən və insan maraqları üzərində reallaşdığından məhz insan fəlsəfəsini özündə cəmləşdirir. Dövlət bucağından insan obyektivi kimi düşünülür, insan bucağından dövlət və cəmiyyət düşünülür. Bu iki tərəf kompozisiya təşkil edərək birləşmiş fəlsəfi predmeti yaradır.

Tarix dövləti yaradıbsa, dövlət də prosesləri daxilində yaratmaqla tarixi formalaşdırıb. Eləcə də öz fəaliyyəti ilə tarixi yaratmaqda davam edir. Burada siyasi aktlar amili hər iki anlayışı bir-birilə tamamladıdır. Dövlət fəlsəfəsi idarəçilik fəlsəfəsinin əsasında durur. İdarəçilik məfkurəsi dövlət fenomeninin daxilində qərarlaşır. İdarəçilik olmadan insanlar da nizamlana, maraqları baxımından tənzimləyə bilməz. Dövlət sistemliliyin əsas dayacağıdır. Hansı ki, bu sistemlilik maraqların sistemli, bu baxımdan fəlsəfi kateqoriyalara müvafiq olaraq təmin olunmasını həyata keçirir. Dövlət fəlsəfəsinin əsasları bütövlükdə (makro vahidlikdə) və tərkibdə (mikro vahidliklərdə) meydana gəlir.

Siyasətin düşüncələri onun tərkibini müəyyən etməkdən, hadisələrin mahiyyətini aşkarlamaqdan ibarət olan ardıcıl bir prosesdir. Düşüncə ardıcılığından həm siyasətin subyektlərinin strukturları aşkar edilir, mahiyyət üzərə çıxır, həm də siyasət aktlarının tərkib mahiyyəti aşkar olunur. Aşkarlanma sayəsində insanlar siyasi aktların onlar üçün faydalarını müəyyən edirlər. Siyasi proseslər düşüncələrə hakim olur. Burada aşkarlanma sayəsində yeni düşüncələr meydana gəlir. Siyasətin fəlsəfi mahiyyəti özündə obyektiv və subyektiv duyğuları yaradır. Siyasət bir konkret mütləq və universal mücərrəd akt kimi müxtəlif bucaqlardan düşünülür.

Siyasəti özünə obyektivi edən düşüncə onun məkanını, tərəfini (subyektlərini) və proseslərin mahiyyətini (aktların, hadisələrin məzmununu) də aşkar edir.

Siyasət inkişaf fəlsəfəsi ilə pozitiv mənada tamamlanır. Burada həm də rəqabət fəlsəfəsi meydana gəlir. Rəqabət hərəkətləri dövlətin daxilində baş verir, eləcə də beynəlxalq əlaqələr strukturunda yaranır. Rəqabət sistemlilik

prinsiplərində özünümüdafiə və inkişaf strategiyasını və taktikasını meydana gətirir.

Dövlətin və onun fəaliyyətinin düşünlməsi anları ali düşüncələr sırasına aid olur. Çünki dövlət ali bir dəyərli mövcudluqdur, komponentdir. Dövlət pozitiv varlıqdır və konkretlikdir. Dövlət sistemli olaraq insan maraqlarının bütün sahələrini əhatə edən kompozisiyadır. Dövlət ictimai dəyərləri müdafiə edən, qoruyan kompleksdir.

Hər bir sistemin tərkibini izah etmək, mənasını aşkarlamaq öz-özlüyündə həmin sistemin fəlsəfi izahını yaratmaq deməkdir. Əsərdə dövlətin və siyasətin fəlsəfi aspektləri izah olunur. Dövlətə siyasi bir bütövlük vahidi kimi baxılır. Dövlətin zamana və inkişaf tendensiyalarına tələb verəcək səviyyədə insan maraqlarına cavab verməli olan siyasətinin fəlsəfi əsasları şərh olunur. Siyasətin əhatə olunduğu sahələr, tətbiq olunduğu məkanlar şərh obyektinə cəlb olunur. Siyasətin daxilə və beynəlxalq əlaqələrdə maraqlara cavab verməsinin əsasları izah edilir.

Həqiqət və haqq. Hər bir həqiqət kimlərsə üçün haqq olmaya bilər. Hər bir həqiqət haqq deyil. Yalnız tarazlı, pozitiv həqiqət haqdan ibarətdir. Buna görə də həqiqət nisbi və mütləq haqlardan ibarətdir. Ədalətli həqiqət başqa bir şeydir. Dövlət ədalətli həqiqəti yaratmaq funksiyasını yerinə yetirməlidir. Bu da tarazlı siyasətdir. Deməli, bərabərlik siyasəti özlüyündə bir ədalətli həqiqətdir. Filosof həqiqətin müəyyən tərəflərini əvvəlcədən görüb deyə bilər. Elmin funksiyası isə həqiqətin aşkarlanmasının faiz dərəcəsini artırır.

Həqiqət odur ki, mövcuddur. Mövcud obrazlanır, həqiqət meydana gəlir. Həqiqət olan şeydir. Bu, subyektiv və obyektiv ola bilər. Həqiqətin öz məkanı olur. Hamı üçün görünən, aydın olan həqiqət universaldır, obyektivdir. Lakin müəyyən məkanda olan həqiqət də ola bilər. Bu artıq hamı üçün görünməyə bilər. Lakin mövcuddur. Həqiqət hamıya görünə bilən-universal, hamıya görünə bilməyən-fərdi və məxsusi, lokal ola bilər. Buna görə də müəyyən bucaqlardan həqiqət dərk oluna bilər.

Dövlət həqiqət və haqq fenomenidir. Belə ki, onun mövcudluğu və fəaliyyəti universal aşkarlıqdır. Dövlətin bütün arxitekturası (struktur) aşkardır və duyulur. Dövlət həqiqəti və haqqı hiss olunur. Çünki aşkarlıqda xidmət edən tərəfdir. Dövlət hamı üçün aşkardır. Çünki hər kəs onun içindədir və onu dərk edir. Onu görür. Dövlətin fəaliyyəti hər kəsə şamil olunur. Bu aspektdə hər kəs üçün dərrakə obyektidir. Dövlət həm də haqq qurumudur. Onun fəaliyyəti ədaləti tərənnüm edir. Dövlət pozitiv tərəfdir və hüquq normaları hər kəs üçün faydavericidir.

Rasionallıq əqli nəticələr çıxarmaqdan, həm də müqayisədə nisbətən yüksək səviyyəli, dərin əhatəli əqli nəticələr ortaya qoymaqdan meydana gələn bir haldır. Rasionallıq sistemli, bu baxımdan da məkanlar üzrə ardıcıl şəkildə dərk etməkdir. Rasionallıq və irrasionallıq müəyyən obyektə yanaşma

tərzidir. Əqlin, dərkətmənin dərəcəsidir. Rasionallıq sistemli yanaşma üsuludur və tərzidir.

Rasional yanaşma o deməkdir ki, insan obyektə, proseslərə daha geniş düşüncəli (burada praktik nəticələrdən meydana gələn empirik təfəkkür də rol oynayır) və sistemli yanaşır və ondan şüuru, faydalı nəticələr ortaya çıxarır. Elə nəticələr ki, belə nəticələr məntiqli olur, normativ və təsirli olur. İnsanlar proseslərin nəticələrini dərk edir. Nəticələrin faydasını anlayır. Sistemli düşünür və nəticələrin də sistemli olmasını dərk edir. Sistemli düşüncə ardıcıl nəticələri olan bağlı düşüncədir. Bu da özlüyündə müəyyənlik şəbəkəsindən, onun yaranması və elementlərin açılmasından asılıdır. Onu da qeyd etmək olar ki, rasionallıqda sistemliliyin öz dərəcəsi var. Sistemlilikdə də rasionallığın öz dərəcəsi mövcuddur. Məsələn, bir prosesin müəyyən gedişat anında və trayektoriyasında nə kimi nəticələr verməsini əvvəlcədən və proseslərin gedişatında dərk etmək səviyyəsi yüksək olanda rasionallıq bir qədər artıq olur. Rasionallıq bu baxımdan müəyyənliyi əvvəlcə görmək vəziyyətidir, formasıdır. Dəyərləndirmək də elə rasionallığın əsasında durur. Hər kəs bir prosesi eyni səviyyədə dəyərləndirmək imkanlarına malik ola bilməz. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, rasionallıq və sistemlilik məsələsində rasionallıq müxtəlif olmalıdır ki, cəmiyyət tarazlı və rəngarəng olsun. Yəni, “robot” cəmiyyəti olmasın, hər şey eyni ölçüdə və standartlarda olmasın. Düşüncə fərqi elə sistemliliyin və bağlılığın əsasında qərarlaşır. Hissələri bir birinə bağlayır.

İrrasionallıq isə təbii ki, rasionallığın müəyyən səviyyəsinin mövcud məkandakı həmin səviyyədən aşağılıq nisbətidir. Düşüncə və enerji azlığıdır. **İrrasionallıq çox zaman qeyri-sistemliliklə xarakterizə edilə bilər. Xaosun özü bir tərəfdən başqa sistemlilikdir, digər tərəfdən isə irrasionallıqdır. Qeyri-sistemlilik başqa sistemə keçid vəziyyəti də ola bilər. Bu zaman da məkan dəyişməsi özünü irrasionallıqda və rasionallıqda göstərə bilər. Burada ağıllı keçid və mövcud sistemin faydalı nəticələri olmayan şəkildə dağıdılması ilə xarakterizə olunan irrasional keçid formaları ola bilər.**

Dövlət və onun mahiyyəti *(dövlət –fəlsəfi məzmun kimi)*

Dövlət və onun fəaliyyəti olan **siyasət bir-birini** tamamlayıcıdır. Dövlət tərkib etibarilə canlı vəziyyətdə olan strukturlar (subyektlər və obyektlər) məcmusudur. Siyasət (dövlət hərəkətlərinin məcmu adıdır. Dövlət fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri də siyasət adlanır. Məsələn, elm siyasəti, səhiyyə siyasəti, təhsil siyasəti və s.) strukturları canlı vəziyyətdə saxlayan fəaliyyətdir, aktdır. Dövlətin canlı obrazı onun siyasəti ilə formalaşır. Siyasət strukturları tələb və təklif əsasında hərəkət vəziyyətində saxlayır. Hərəkətlər dövlətin daxilini təşkil edən strukturları bir-birindən asılı edir və iyerarxik

formanı meydana gətirir. Bu baxımdan da tərkib hissələr də təsnif olunur. Yəni, dövlət bütövü içərisində, dövlət bütövü anlayışı içərisində çoxlu sayda tərkiblər mövcud olur. Bu tərkiblərin qarşılıqlı canlı vəziyyəti dövləti ümumilikdə bütöv halda canlı vəziyyətdə saxlayır.

Dövlət məfhumu siyasət məfhumunu şərtləndirəndir. Siyasət düşüncələrdə həm bütöv, həm də tərkiblərlə qavranılır. Siyasətin subyekti və obyektı çoxluq təşkil etdiyindən düşüncələrin də “rəngi”, “çaları” çoxluq təşkil edir. Siyasət düşüncəsi ümumən dövlət və onun fəaliyyətini özündə məcmuələşdirir. Hər iki ifadənin (dövlətin və siyasətin) fəlsəfi məzmunu çox dərinidir. Dövlət öz tərkibindəki elementlərin qarşılıqlı əlaqələr istiqamətlərinin çoxluğu nöqtəyi-nəzərdən zəngindir. Dövlət iyerarxik sistem quruluşu baxımından zəngindir. Bu iyerarxiya sahələr çoxluğunu və elementlər zənginliyini meydana gətirir. Dövlət tərkibindəki proseslərin zənginliyi baxımından dərin fəlsəfi məzmunludur. Dövlət nəzəri idarəetmə müddəalarının çoxsahəliliyi aspektindən, yəni hüquq normalarının çoxluq təşkil etməsi baxımından da zəngindir. Dövlət öz tərkibindəki sahələrin qarşılıqlı harmonik vəhdətinə görə dərin fəlsəfi bütövdür. Dövlətin daxilində sistemli proseslər sayəsində çoxlu sayda nəticələr əldə olunur. Dövlət hasilat baxımından da zəngin bütövdür. Dövlətin daxili harmonik məzmunu dövlətin dərin fəlsəfi mahiyyətini yaradır. Dövlətdaxili proseslərin qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə keçməsi zamanı fəlsəfi mahiyyət daha da dərinləşir.

Dövlət siyasəti ilə hüquq normaları qəbul edir, hüquq normaları ilə insanların maraqlarını təmin edir, insanların sosial-fiziki və sosial-mənəvi statuslarını müəyyən edir. Hüquq normaları və idarəetmə aparatları ilə dövlət öz vətəndaşlarını və əcnəbiləri, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri öz tərkibi və bütövü ilə tamamlayır. Dövlətin subyekti və normaları (vasitələri, fəaliyyət qaydaları, fəaliyyət yolları) vəhdət halında dövlət məfhumunu meydana gətirir. Burada normalar (qanunlar, referendum aktları, qaydalar, beynəlxalq normalar və digər qərarlar) və aparatlar, icra aparatları (inzibati və siyasi aparatlar) bağlayıcı vasitələr qismində iştirak edir. Siyasət aktları və onların məzmunu (xidmət səviyyəsi və tələbata cavab vermək səviyyəsi) dövlətin fəlsəfi mahiyyətini aşkarlayır. Dövlət ərazidə, sərhədlərdə, atributlarda, dövlət rəmzlərində, xalqın milli və etnik mədəniyyətində, siyasi sistemində öz fəlsəfi mahiyyətini aşkar edir. **Dövlət fəlsəfi mənası onun fəaliyyətinin nəticəsinin düşüncələrdə obrazlanmasından meydana gəlir. Dövlət dərk olunur, onun tərkibi qavranılır, fəaliyyətinin məqsədləri müəyyən edilir. Nəticə etibarilə düşüncələrdə dövlət və onun bütöv mahiyyəti meydana gəlir.** Dövlət hüququ (daxildə və beynəlxalq əlaqələrdə) onu funksiyalarını, vəzifə və öhdəliklərini şərtləndirən amil rolunda çıxış edir. Dövlətin hərəkət subyekti olması onun fəlsəfi mövcudluğunu şərtləndirir. Dövlətin hərəkət subyektliliyini onun idarəetmə aparatları yaradır. Bu aspektdə dövlətin mövcudluğunu onun siyasəti fəlsəfi məzmununa çevirir. Yəni, siyasət bir

fəaliyyət kimi şərtləndiricidir. Fəlsəfi məzmunu aşkaredicidir. Dövlət subyekti də siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirir. Yəni, dövlət qurumunun məcmu mahiyyəti siyasətin istiqamətlərini formalaşdırır. Dövlətlər müəyyən məkanda olan resurslar üzərində təsir məqsədilə, resursları mənimsəmək üçün insanlara hüquq normaları ilə sanki məkanı aralayıb hüquqlar verirlər. Daha doğrusu hüquqlarını məkanlarda təsbit edirlər, təsdiqləyir və təmin edirlər. Dövlət bu aspektdə hüquq məkanını insanlara və tərəflərə təqdim edir. Dövlətlər məkan içərisində insanların vəsaitlərdən istifadə etmələri məqsədilə onlara hüquqlar müəyyən edirlər. Şəraitlər yaradırlar. Məkanları ayırıd edirlər və universal və məxsusi hüquqlar müəyyənləşdirirlər.

Dövlət siyasəti ilə özünün daxili məkanda və beynəlxalq aləmdə qoruyur, mövcudluğunu təmin edir. Dövlətin beynəlxalq siyasəti daxili siyasəti ilə tamamlanaraq, eləcə də onun fəaliyyətindən irəli gələrək beynəlxalq aləmdə bir subyekti kimi mövcudluğu **dünya siyasəti fəlsəfəsini** meydana gətirir. Dünya siyasətinin fəlsəfəsi özündə beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsini də cəmləşdirməklə, rəngarəng tərkib alır. Dünyanın məzmunu açılır. Dünya siyasəti fəlsəfəsi dövlətlərin iyerarxik quruluşlarından başlayaraq, öz aralarında olan əlaqələr fonunda da yaranır. Mövcudluq və fəaliyyət vəhdətdə fəlsəfi bütövü meydana gətirir. Dünya siyasəti fəlsəfəsi dövlətlərin qlobal və regional, yerli əlaqələrindən tutmuş universal və məxsusi-konkret **formanı** və dövlətlərin ümumən bəşəriyyətə xidmətlərinin əsaslarına söykənən **məzmunu** özündə cəmləşdirir. Dövlət fəlsəfəsi də dövlətin strukturunu (bu struktur genişlənən və məhdudlanan ola bilər) və məzmununu meydana gətirən iki şərti hissələrin birləşməsindən formalaşır. Deməli, dövlət əslində özünün forma və məzmunu ilə fəlsəfi düşüncələrin obyektini təşkil edir.

Dövlətlər vəsaitləri tərəqqiyə yönəldirlər, bu halda inkişaf baş verir və tarazlıq və sabitlik yaranır. Dövlətin xidmət məzmunu məhz bu məsələdə özünə fəlsəfi çalar qatır. **Dünyanın siyasi quruluşu fəlsəfə üçün formanı, dünyanın hərəkət mənzərəsi, fəaliyyət əsasları isə fəlsəfə üçün məzmunu yaradır.** Dövlət siyasi bütövü həm beynəlxalq əlaqələrin (burada həm də xalqlar arasında olan əlaqələr), həm də dövlətdaxili əlaqələrin vəhdətindən və tamamlayıcı formasından ibarət olan **dünya siyasi fəlsəfəsini** formalaşdırır.

Qeyd olundu ki, dövlət fəlsəfi düşüncələrin obyektidir. Burada düşüncələr məcmuəsi mövcuddur. Dövlətin struktur məzmunu o qədər əhatəlidir ki, bu geniş məzmun fəaliyyətin dərinliyini özündə ehtiva edir. Dərinləşmə zamanı mənalər şəbəkəsi meydana gəlir. Bu anda komplekslilik üzrə çıxır. Dövləti bütöv halda və tərkib strukturları ilə müxtəlif bucaqlardan düşünmək mümkündür. Dövlətin təsvirinə müxtəlif bucaqlardan yanaşmaq mümkündür. Ən əsası isə dövlətin baza anlayışının məzmunu və dövlət forması dəyişməz olaraq qalır. Qeyd olunduğu kimi, dövlət fəlsəfəsi siyasi fəlsəfənin tərkibi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Ona görə ki, dövlət siyasi qurumdan ibarətdir. Siyasət fəlsəfəsi də dövlətə və onun fəaliyyətinə bağlıdır. Hər iki ifadə insanların **sosial –mənəvi** varlıqlarının daxilində qararlaşır.

İnsanların sosial statusları dövlət fəlsəfəsini siyasi fəlsəfədən bir qədər ucada tutur.

Dövlət fəlsəfəsi özündə fiziki, sosial-maddi və mənəvi dərkətməni, düşüncə ayırıcılarını birləşdirir. Dövlət fəlsəfəsi dövləti həm də cəmiyyət üstündə görə bilir. Bu baxımdan da öz məzmununu və formasını özündə cəmləşdirir. Dövlətin mənbəyi cəmiyyətdən gəlir, dövləti və cəmiyyəti çoxlu sayda oxşar prinsiplər birləşdirir. Dövlət cəmiyyəti öz ağışuna almaqla bərabər, həm də cəmiyyətə xidmət edir. Dövlət fəlsəfəsi **sosial fəlsəfə** ilə vəhdətləşir. İnsanın bioloji-ruhi vəhdətinin düşüncələrini meydana gətirən sosial fəlsəfə dövləti bir obyekt və tərəf kimi özünəxidmətdə axtarır. Dövlətin hədəfində cəmiyyətin rifahı dayanır. Hər iki fəlsəfənin mərkəzində isə insan amili durur. Dövləti düşünməklə insan maraqlarının və həyatının forması və mənasını düşünmək mümkündür. Çünki dövlət insan maraqlarını əhatə edən, insan maraqlarına xidmət edən bir qurumdur. İnsan maraqlarının rəngarəngliyindən də dövlət və onun strukturları meydana gəlir. Deməli, sosial fəlsəfədən dövlət fəlsəfəsi formalaşır. Dövlət insan fəaliyyətinə uyğun şəkildə özünün strukturlarını yaradır. İnsan fəaliyyətinin, əməyinin (fiziki və zehni əmək) əsas hədəfi cəmiyyətdə xoşbəxtlik qazanmaqdan ibarətdir. Bu aspektdə dövlət cəmiyyətə xidmət edir. Onun sifarişlərini qəbul edir. Buradan da yenə dövlətin insan tərəfindən insana xidmət üçün yaradılması sübuta yetirilir. **Dövlət forma etibarilə konstruktiv bir modeldir.** Burada strukturlar cəmindən konstruksiyalar yanar.

Dövlət insanların sosial dayaq elementidir. Sosial maraqlar hüquq normaları ilə təmin edilir. Dövlət cəmiyyət üçün hüquq normalarını qəbul edir. Dövlət özündə bu dayağı yaratmaq üçün kifayət qədər element cəmləşdirir. Dövlət resurslar əldə etmək və resursların dövrüyyəsini təmin etmək, əhaliyə çatdırmaq məqsədilə tənzimləmə siyasətini həyata keçirir. Dövlət forma baxımından mərkəzəqaçma və mərkəzdənqaçma ilə xarakterizə olunan, siyasətini mərkəzlərə cəmləşdirən və ətraflara şaxələndirən bir kompleksdir. Bu kompleks daxilində və sərhədlərdə proseslər istiqamətlər üzrə yanar və istiqamətlər və istiqamətləri əks etdirən xətlər şəbəkələri yaradır. Bu baxımdan da dövlət subyektlərdən və onların fəaliyyətini əks etdirən şəbəkələrdən-strukturlardan, infrastrukturardan ibarətdir. Hər bir qurum da öz fəaliyyətində fəlsəfi məzmunludur. Qurumun fəlsəfi məzmunu dövlətin ümumfəlsəfi mahiyyətini aşkar edir. Dövlət siyasətinin fəlsəfi mahiyyəti nəzəri və təcürbi yollarda əks olunur. Dövlət fenomeninə, dövlət formasına fəlsəfi düşüncələrdə iki aspektdən yanaşmaq lazımdır: **birincisi**, dövlət ali formadır, kompozisiyadır, özündə insanların ali maraqlarını formalaşdırır. Əsas təyinatını, obyektini insanların ali maraqlarına yönəldir. İnsanlar kimi ali məxluqların ünsiyyət və əlaqə məkanlarıdır. İnsana ali dəyər verən, insanlığı qoruyan vasitədir. Dövlət həm vasitə, həm tərəf, həm subyekt, həm də obyektidir. Dövlət insan fenomeninin ali dəyərlərini özündə qoruyur. İnsan mədəniyyətinin (quruculuğunun və yaradıcılığının) məskənidir, məkanıdır. Dövlət bu yöndə ali mədəniyyət ünsürüdür. İnsan mədəni olanda, yəni qurucu

və yaradıcı olanda, əxlaq normalarına əməl edəndə bir varlıq kimi ali məzmun kəsb edir, fəaliyyəti dövləti də tərəf kimi dərin məzmununa çevirir; **ikincisi**, dövlət insan üçündür və bu baxımdan da insandan ali ola bilməz. Xidmətləri insan maraqlarına yönəlir. Bu aspektdə sadəcə olaraq bir vasitədir. Dövlətin ali dəyəri insanın ali dəyəri ilə meydana gəlir. Dövlət insan dəyərlərini qoruyan tərəf rolunda çıxış edir. Dövlət cəmiyyətdə tələblərə olan cavabları verməklə, tələbatları ödəməklə məşğuldur. Dövlət tələbatların ödənilməsində həm iştirakçısıdır, həm də kənardan nəzarətçidir və müşahidəçidir. Dövlət ali vasitədir, çünki maraqların məcmusuna malikdir, dövlət sadə və ali olmayan vasitədir, çünki maraqların yerinə yetirilməsi ilə məşğuldur. Ali məxluq olan insanların yaradıcılığı və quruculuq məskənləridir. Dövlətin makro forması və ali məzmunu insan düşüncələrində onun dəyərlərini artırır. Fəlsəfə dövlətə ali bucaqdan yanaşma edir. Çünki dövlət tərkiblərdən ibarətdir. Dövlət hər halda makro güc tərəfidir, potensial mənbədir, bu baxımdan da ali bir dəyərdir. Dövlət mənbə rolunu da oynayır. Məsələn, dövlətin maliyyə fondları, digər resurslar ehtiyatları müəyyən təbii fəlakətlər zamanı və ehtiyaclar yarandıqda insanların tələbatlarını ödəmək funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət arxa və ehtiyat fondudur. Dövlət nizamlayıcı və maraqları istiqamətləndirici tərəfidir. Bu aspektdə dövlətin idarəetmə funksiyası vardır. Dövlətin idarəetmə və tənzimləmə funksiyası onu ali dəyərli mövcudluğa çevirir. Dövlət insanları qoruyan tərəf olduğundan dəyərli vasitədir. Dövlət resursları insanlar arasında böldüyündən və maraqları tarazlı olaraq təmin etdiyindən ali dəyərli tərəfidir, vasitədir. Dövlət insan maraqlarını məkanda və zamanda dəyişən bir tərəfidir. Dövlət idarəetmə tərəfi olduğundan da alidir. İdarəçilik proseslərində dövlətin mahiyyəti də böyüyür, mənalara genişlənir. İdarəçilik məfkurəsi dövlətin pozitiv bir qurum olmasını və pozitiv aktlar həyata keçirməsini özündə ehtiva edir.

Dövlət fəlsəfəsi həm də **dövlətçilik** düşüncələrini əhatə edir. Beləki, insanlar yalnız dövlətlər daxilində öz xoşbəxtliklərini təmin etmək iqtidarında olurlar. İnsanlar lazımı resursları dövlətlərindən əldə edirlər. Dövlət cəmiyyətdaxili qurumlar arasında əlaqələri tənzimləyir. Dövlət istehsala, istehlaka şərait yaradır. Vəsaitlər də insan maraqlarının təmin olunmasını hədəf kimi müəyyən edir. Dövlətçilik fəlsəfəsi dövlətə xidmətləri və dövlətdən faydalanmaları əks etdirən baxışları özündə tamamlayır. Dövlətçilik fəlsəfi təfəkkürü insan və rahat həyat şəraiti fəlsəfi təfəkkürünü özündə cəmləşdirir. İnsanlar öz pozitiv əməlləri ilə onların maraqlarını təmin edən tərəfi, yəni dövləti qoruyurlar. Öz quruculuq və yaradıcılıq məhsulları ilə dövləti zənginləşdirirlər. Dövlətçilik fəlsəfəsi xidmət fəlsəfəsinin əsaslarında dayanır. Dövlət-insan, insan-dövlət kompozisiyası bu baxışlarda əks olunur. Dövlətçilik fəlsəfi düşüncələri özündə mühafizəkarlıqla liberallığı cəmləşdirən bir düşüncədir. Dövlətçilik fəlsəfəsinin əsasında xalqın və insanların milli mədəniyyət amilləri də dayanır. Bu həm də özündə hakimiyyət fəlsəfi baxışlarını cəmləşdirir.

Dövlət insanların təbii hüquqlarını müəyyən edir. İnsanların fəaliyyət nəticələrinə münasib olan resurslara münasibətdə paylarını müəyyənləşdirir. Dövlət insanların resurs əldə etmələrinin əsaslarını formalaşdırır. Resurs-insan; insan-resurs əlaqələrinin tənəsüblüyünü müəyyən edir. Bu baxımdan da dövlət norma müəyyənedici tərəf rolunu oynayır. Dövlət hüquq normaları ilə sərhədlər hədlər, ölçülər müəyyən edən tərəf kimi əhəmiyyətə malik olur. Dövlət müdafiəedici, təminedicisi, qoruyucu, fəaliyyəti genişləndirici, məkanları böyüdücü və məkanları çoxaldıcı, artırıcı rol oynayır. Məsələn, insanların hüquqlarını müəyyən etməklə, onların sistemlərdə olan məkanlarını da müəyyənləşdirir.

Dövlət fəaliyyətinin səciyyəvi fəlsəfi xüsusiyyətlərinə bunları aid etmək olar:

İdarəçilik fəaliyyəti, bu baxımdan,

- təşkilatlanma;
- sistemləşdirmə və strukturlaşdırma;
- mühafizəetmə və qoruma;
- tənzimləmə;
- koordinasiyaetmə;
- inteqrasiya və əməkdaşlıq;
- təminat;
- hüquqları müəyyənətmə və nizamlama;
- resurs əldəetmə;
- fondlar yaratma;
- məkanı genişləndirmə;
- məlumatlandırma;
- istiqamətləndirmə;
- fəaliyyət xətlərini artırmaq və element axınlarını gücləndirmək;
- sərhədlər kənarında xarici əlaqələri genişləndirmək;
- digər sistemlərlə (burada dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla) əlaqələri təşkil etmək;
- humanitar məzmunlu əməkdaşlıq və s.

Dövlət təşkilatçılığın, idarəçiliyin ruhu ilə öz fəlsəfəsini yaradır. Dövlətin fəlsəfəsi forma və məzmununda, hərəkətlərdə, aktlarda meydana gəlir. Dövlət fəlsəfəsi düşüncələrdə ona görə ali olur ki, insanlar bütün çıxılmaz vəziyyətlərdə yalnız öz dövlətlərinə arxayın olurlar. Öz dövlətlərini insanlar bəzən özlərindən üstün də tuturlar. Lakin bir çox ölkələrdə hakimiyyətin xalqla qeyri-rəvan əlaqəsi insanlarda dövlətə olan inamı və etibarını azaldır. Bu halda insanlar çaşqın vəziyyətində qalırlar. Bir çox depressiya hallarında, böhranlı vəziyyətlərdə insanlar öz cəmiyyətlərinə arxalanırlar və cəmiyyətləri onları və dövlətlərini xilas edirlər. Cəmiyyət böhranlı anlarda öz potensialını səfərbər edir və tərkib strukturları ilə dövlətin tənəzzülünün qarşısını alır.

Dövlətin quruluş fəlsəfəsi

Hamı üçün bəlli olan belə bir prinsipdən çıxış etmək olar. Hər bir vahid böyüdükcə öz tərkibini genişləndirir. Çünki böyümə tərkib elementlər hesabına baş verir. Hərəkətlərin, fəaliyyətin sayı çoxalır. Bu çoxalma həm də əlavə olunan elementlər hesabına baş verir. Dövlət tam idarəetmə ünsürüdür. Məkana və məkan üzərindəki elementlərə təsir etmək xassələri idarəetmənin əsas məğzini təşkil edir. Quruluş idarəetməni özündə ehtiva edir. Quruluş idarəçilik ruhunu yaradır. İdarəetmə də quruluşu zəruri edir. Bu iki qarşılıqlı anlayış vəhdətdir. Bir-birinə xidmət fəlsəfəsinin üzərindədir. Belə bir sual üzərində fikir mübadiləsi aparmaq olar:-nəyə görə dövlət struktura malikdir? Cavabı ondan ibarət ola bilər ki, idarəçilik trayektoriyalarını uzatmaq məqsədilə (burada iyerarxi pilləkəni böyütmək və sahələrdə maraqları artırmaq nəzərdə tutulur), eləcə də maraqları fəlsəfi kateqoriyalara (subyekt, obyekt, məkan, zaman, şərait, vəsait, qanunauyğunluq və s.) müvafiq olaraq təmin etmək üçün dövlət quruluşu malikdir. Dövlət quruluşu hakimiyyətin təşkilatı əsaslarını da meydana gətirir. Dövlətin tərkib elementləri və vəsaitləri, vəsaitlərin əldə edilməsi, sərf edilməsi və digər ehtiyacları ödəyən faktorlar dövlətin quruluş fəlsəfəsinin əsaslarını ortaya qoyur. Dövlətin quruluşu prinsipləri nəzəri və praktik real məsələlərdə onun hakimiyyəti təşkil etmək və ərazini inzibati və siyasi əsaslarla formalaşdırmaq xassələinə bağlıdır. Dövlət quruluşu dövlətin siyasi-fiziki formasını-unitar, federativ, idarəçilik üsulunu-monarxiya, respublika, qarışıq- əks etdirməklə iki istiqamətə ayrılır. Dövlətin unitar və ya da federativ olması da elə idarəetmə prinsiplərinə söykənir. Dövlətin ərazi quruluşu dövlətin tərkibini təşkil edən xalqlardan asılıdır. Burada toplu hal özü elə quruluşu meydana gətirir. Dövlət birinci növbədə ərazisinin siyasi quruluşunu müəyyən edir, sonra da onun idarə olunmasını müəyyənləşdirir. Bu baxımdan fiziki aspekt idarəçilik formasına cavab verir və idarəçilik forması fiziki quruluş üzərində meydana gəlir. Dövlətin hakimiyyəti onun ərazi quruluşu prinsipindən də meydana gəlir. Yəni, əvvəlcə dövlət mövcud olur, onun elementləri məkanda cəmləşir, sonra da bu elementlərin istiqamətləndirilməsi, məkanlarda tənzim olunmasının hüquqi əsasları meydana gəlmiş olur. Dövlətin idarəçilik quruluşu onun ünsürlərinin sahələr üzrə əlaqələr formasından meydana gəlir.

Dövlətin quruluş fəlsəfəsi özündə dövlətin struktur fəlsəfi şüurunu əks etdirməklə, onun tərkib elementlərinin xidmət əsaslarını ifadə edir. Dövlət məcmu və yekun fəlsəfi-fiziki quruluşa malikdir. Çünki dövlətin maraqları sahələri çoxdur. Maraqlar daxilən və ətraflar üzrə genişlənmə funksiyasına malik olur. Daxili maraqların böyüməsi elə xarici maraqların artmasını təmin edir və zəruriləşdirir. Dövlət öz tərkib elementləri ilə həm universal, həm də bütöv və tərkib məzmunu etibarilə düşüncə obyektini rolunu oynayır. Dövlətin quruluşu pilləli idarəetmənin əsaslarını özündə vəhdətləşdirir. Dövlətin

quruluşu onun idarəetməsinin istiqamət və sahələri üzərində formalaşır. Quruluş və istiqamətlər, subyektlər, hakimiyyət qolları özündə dövlətin məcmu fəaliyyət və mövcudluq fəlsəfəsini meydana gətirir. Dövlətin quruluş fəlsəfəsi onun canlı bir orqanizm kimi kompleks və komponentlərinin əsaslarını dərk etmək yollarını özündə ehtiva edir. Dövlətin quruluş fəlsəfəsi onun strukturlarının fəaliyyət məzmununu özündə cəmləşdirir.

Dövlətin quruluşu onun daxilində yaşayan xalqların etnosiyasi parametrlərinə görə də meydana gəlir. Dövlət tərkib etibarilə həm də xalqların mədəni və iqtisadi muxtariyyətinə də ayrılır. Ərazini yerli inzibati bölgələr üzrə həm iqtisadi, siyasi, fiziki parametrlərə görə, həm də etnomədəni aspektlərə görə ayırmaq olur. Məsələn, Almaniyanın, Rusiyanın, Hindistanın, ABŞ-ın və digər çoxlu sayda ölkələrin əraziləri inzibati prinsiplər üzrə bölünmüşdür. Bu idarəetmə mərkəzləri yerli müstəqilliyi qismən təmin etməklə bərabər, ərazinin sahələr və ərazilər üzrə inkişaf etməsini qarşısına məqsəd kimi qoyur. Dövlət həm universal (məsələn, unitar formada, mərkəzləşmiş federasiya formasında), həm də yerli əsaslarla-muxtar qurumlarla, inzibati ərazi bölgüsü ilə qurulur və inkişaf edir. Dövlət quruluşunun fəlsəfəsi mərkəzi və yerli səviyyədə xalqlara xidmətlərə yönəlir.

Dövlət quruluşu inkişaf və müadifə təminatına söykənir. Dövlət tərkib subyektləri ilə inkişaf edir, ona görə tərkibə ayrılır ki, tərkiblərin potensialları gücləndirilsin. Dövlətin idarəçiliyi mərkəzi və yerli olur. Mərkəz yerləri, əyalətləri, vilayətləri, muxtar qurumları öz mərkəzi və yerli siyasəti ilə bir arada təmərkləşdirir. Ən kiçik dövlətlərin ərazilərində yerli bölgülər də təbii ki, kiçik olmalıdır. Bu xətt əsasən vahid idarəetmə trayektoriyasının kiçik tərkiblərə bölünməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Dövlət ərazisi və yaşayış məskənləri nə qədər çox olarsa, bir o qədər də bölgü prinsipi çox tətbiq olunur. Məsələn, Rusiyada bölgü vahidləri çoxluq təşkil edir.

Dövlətin quruluşu formasına görə mütləqdir. Quruluş mexanizmlərdən ibarətdir. Bu mexanizmlərin məqsədi maraqların təminatını həyata keçirməkdir. Dövlət mütləq-konkret və xəyali bir anlayışdır. Dövlət təfəkkürdə hərəkətdə olan canlı bir aparatdır.

Dövlətin quruluş fəlsəfəsinin ümumi əsasları:

-dövlət tərkib etibarilə zəngin olan, lakin vahid təcəssümlü bir qurumdur. Bunun səbəbi maraqların müxtəlifliyində, bölgüsündə və vahidliyindədir;

-dövlətin quruluş fəlsəfəsi mərkəzi idarəetmənin əsaslarını meydana gətirir;

-dövlətin quruluş fəlsəfəsi düşüncələrdə mərkəz-ətraf bütövünün yaranmasını özündə cəmləşdirir;

-dövlətin quruluş fəlsəfəsi idarəçilik iyerarxiyasını meydana gətirir;

-dövlətin quruluşu insanların tarazlı əlaqələrinə və münasibətlərinin zəruriliyinə söykənir;

-dövlətin quruluşu hakimiyyətlə xalq arasındakı əlaqələrin əsaslarını özündə ehtiva edir;

-dövlət quruluşu insan maraqlarının təminatı zərurətindən meydana gəlir;

-dövlətin quruluşu insan maraqlarının yerli və mərkəzi formada təminatına söykənir;

-dövlətin quruluşu tərkibin təsir obyektinə əsaslanır;

-dövlətin quruluşu dövlət fenomeninin tam mənasını aşkarlamağa xidmətə söykənir;

-dövlətin quruluşu onun siyasət fəlsəfəsini özündə əks etdirir və s.

Dövlətlərin xarakterik xüsusiyyətləri

Hər bir dövlətin xisləti var. Bu xislət onun ictimai-siyasi status və vəziyyəti ilə əlaqəlidir. Dövlət xislətinin bazasında isə dövləti təşkil edən elementlər və elementlərdən istifadə amilləri dayanır. Elementlərin hərəkətləri də xisləti meydana gətirir. Vasitələrin səviyyəsi və vasitələrdən istifadə yolları dövlətin xarakterini müəyyən edir. Dövlətin obyekt və subyektləri məhz dövlətin xarakterini formalaşdırır. Dövlətin xarakteri həm dövlətin daxilində formalaşır, siyasi fəaliyyətlə bürüzə verir, həm də dövlətin xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə davranışları ilə müəyyən edilir. Bu davranışlardan dövlət mədəniyyəti meydana gəlmiş olur. Dövlət mədəniyyəti dövlətin bir subyekt kimi daxilə və beynəlxalq aləmdə keyfiyyətlərini aşkarlayır.

Dövlətlər xalqların, insanların maraqlarının cəmləşdiyi sosial-siyasi qurumlardır. Dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə maraqlar bölünür və resurslar paylanılır. Bütün dövlətlərin əsas məqsədləri nəzəri baxımdan xalqa xidmət etmək müddəalarından ibarətdir. Nəzəri amillərlə yanaşı, praktik amillər də mövcuddur. Dövlət anlayışını onun praktik fəaliyyəti tamamlayır. Dövlət praktik əməllərini özünün fəlsəfi mənasından götürür. Dövlət öz fəlsəfi mənasından irəli gələrək hüquq normaları ilə tənзимedicі funksiyanı həyata keçirir. Dövlət anlayışı özündə pozitiv nəzəri müddəaları əks etdirir. Bu baxımdan da dövlət dedikdə, insanların baxışlarında, şüurlarında onları himayə edən tərəf anlaşılır. Dövlət nəzəri və praktik mənada insanları əhatə edən, onların sosial qayğılarını həll edən və sosial qayğuların həlli istiqamətində insan fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai-siyasi qurumdur. Dövlət insan maraqlarını və insan hüquqlarını özündə ehtiva edən və müəyyən vəzifələrə və səlahiyyətlərə malik olan kompleksdir. İnsan hüquqlarının müəyyən olunması və tənظیمlənməsi zərurətindən irəli gələrək dövlətlər idarəetmə hüquqlarına malik olurlar. Əslində insan öz idarəçilik hüququnu dövlət adlanan qurumda ortaya çıxarır. İdarəçiliyin başlıca məqsədləri xalq tarazlı xidmətləri həyata keçirməkdən ibarət olur. Dövlət müdafiəedicі, təminedicі, istiqmətləndiricі,

şəraitəyaradıcı bir qurumdur. İnsanlar öz sosial varlıqlarını dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə təsdiq edirlər. Dövlət insanlara siyasi statuslar verir, daha doğrusu insanların yaratdıqları dövlətlər siyasi fəaliyyətlərinə görə insanlar üçün siyasi statuslar müəyyən edirlər. Çünki dövlətin obyekt və ali subyektləri elə siyasətlə əhatə olunan insanlar olurlar. Bu baxımdan da siyasət və dövlət insan fəaliyyətinin ictimai-siyasi-hüquqi məzmunlu əsaslarını meydana gətirir.

Dövlət cəmiyyət və insanlar üçün təşkilatçıdır; icraçıdır, nəzarətedicidir; təminedicidir; bu baxımdan da mühafizəedici və dəyərləri yaradandır.

Hər bir dövləti xalq yaradır. Xalqın mental dəyərləri onun yaratdığı dövlətin fəlsəfəsinə oturur. Dövlətin mənasını həm xalqın mental dəyərləri, həm ərazinin xüsusiyyətləri, resurslar, iqtisadi sistem, mədəni system və digər üst və alt sistemlər yaradır. Dövlətin xarakterini müəyyən edən elementlər çoxluq təşkil edir. Burada təşkilati və fəaliyyət əsaslı proseslər dövlətin xarakterinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin ümumi xarakteri onun siyasi fəaliyyətinin xarakterini meydana gətirir. Siyasi qurumların xarakteri də dövlətin ümumi xarakterini ortaya qoyur. Dövlət ümumən xalqın mental dəyərlərini özündə cəmləşdirən üst və alt strukturlu, iyerarxik pilləli bir quruluşdur.

Dövlətləri fəaliyyətinə və xalqa xidmətlərinə görə, fəaliyyət göstəriciləri baxımından şərti olaraq iki cürə xarakterizə etmək olar: yüksək səviyyəli və aşağı səviyyəli. Təbii ki, göstəricilər dəyişmə xassələrinə malik olur. Göstəriciləri dövlətin təşkili və fəaliyyəti səviyyəsi müəyyən edir. Dövlət öz siyasətindən özünün xarakterini yaradır. Yüksək səviyyəli dövlətlərdə hakimiyyət xidmətinə görə **ideal və real-praktik** olur. Hakimiyyətin ideallığı onun nəzəri əsaslarından irəli gəlir. Yəni, dövlət bu əsasda xalqa xidmət üçündür. Hakimiyyət nümayəndələri də praktiki olaraq xalqa xidmət edir və ümumi mənafehi əldə rəhbər tutur. **İdeal-praktik** dövlət formalaşır. Dövlət öz resurslarından səmərəli istifadə edir və bu baxımdan da özünün ideal-nəzəri anlayışını müəyyən səviyyədə tamamlamış olur. Aşağı səviyyəli dövlətlərdə isə yalnız praktik və yarasız dövlət formalaşır. Burada ideallıq çox aşağı səviyyədə olur. İdeallıq və fəaliyyət bir-birinin əksinə olur. Burada dövlət adlanan qurum ən çox hakimiyyətin müəyyən qrupunun mənafehinə xidmət edir. Hakimiyyət praktik olaraq əsasən özünə xidmət edir. Hakim elita güc yolu ilə, zorakılıqla cəmiyyətə hakim olur, bərk məzmunlu nəzarət həyata keçirir. İdeal-praktik dövlətlərdə isə güc rolunda resurslar və onların müəyyən qədər tarazlı paylanması əsas vasitə və üsul hesab olunur. İdeal-praktik dövlətlər tarazlı cəmiyyətləri və sabit inkişaf proseslərini şərtləndirir. Praktiki qeyri-ideal dövlətlərdə isə sistemin kövrəkliyi hakimiyyəti qorxu içərisində yaşadır. Sadəcə praktik dövlətlərdə dövlət hakimiyyəti öz resurslarından yüksək potensial göstəriciləri ilə iştirak edə bilmir. Praktiki dövlətlərdə hakimiyyət və qeyri-hakimiyyət tərəfləri arasındakı gərginliklər daima yaşanır. Bu gərginliklər hətta geniş etirazlara qədər gəlib çıxır.

Hər ikisinin bazasında isə iqtisadiyyat amili dayanır. Yəni, sərbəst və güclü fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemlər ideal-praktik dövlətlərin formalaşmasına zəmin yaradır və bu kimi qurumların dayağını təşkil edir. Nəticə etibarilə belə qəbul etmək olar ki, kasıb dövlətlərdə ideal-praktik dövlətin formalaşması qeyri-mümkün hala çevrilir.

Yüksək dövlətçilik ənənəsi, təkmil dövlətçilik tarixi hüquqi dövlətləri meydana gətirir.

Hakimiyyət fəlsəfəsi

Hakimiyyət fəlsəfəsi dövlət və dövlətçilik fəlsəfəsindən ibarətdir. Hakimiyyət həm də idarəçilik fəlsəfəsinin əsasında dayanır. Dövlət müəyyən sərhədlər daxilində ərazisi olan, tərkib baxımından atributlardan ibarət olan bir bütöv olmaqla bərabər, idarəçilik tərkibini də özündə daşıyan bir fəlsəfi bütövdür. Fəlsəfi bütövlüyü də idarəetməni özündə ehtiva edir. Hakimiyyət dövlət hüququnu və idarəçilik hüququnu, bundan irəli gələrək idarəçilik səlahiyyətini öz daxilində cəmləşdirir. Dövlətçilik fəlsəfəsinin digər tərəfi isə qeyri-hakimiyyət tərəfidir. Burada qeyri-hakimiyyət əsasən hakimiyyət üçün mənbə rolunu oynayır. Hakimiyyət dövlətçilik fəlsəfəsinin daxilində olmaqla həm də **ümmvətəndaş fəlsəfəsinin** əsaslarını təşkil edir. Hakimiyyət fəlsəfəsinin daxilində sivilizasiya amili də mühüm rol oynayır. Dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsi xalq və onun təşkilatlanması təfəkkürünü özündə cəmləşdirir. Xalqın məskunluq və məkan fəlsəfəsi məhz dövlətçilik fəlsəfəsinin məğzini təşkil edir. Hakimiyyət öz ənənəvi xarakterinə sadıq qalaraq, daima dövləti yaradan tərəflərdən olub. İdarəetmənin əsasını hakimiyyət özündə cəmləşdirir. Daha doğrusu dövləti öz simasında təcəssüm etdirir. Dövlət idarəetmə zərurətindən meydana gəlib. İdarəçilik də öz məzmununda fərqli potensiala malik olan subyektləri əks etdirib. Hakimiyyətin fəaliyyəti idarəçilikdən ibarət olub. Hakimiyyət haqqdan gəlib və hüquq fəlsəfəsini özündə cəmləşdirib. Hakimiyyət hüquqdur, hüquq da hakimiyyətdir. Xalqın hakimiyyəti xalqın dövləti təşkil etmək və idarə edən tərəfi formalaşdırmaq hüququndan meydana gəlir. Bu baxımdan da demokratiya –hüquq, hüquq –demokratiyadır. Dövlət haqqdır və dövlət hüququ təbii hüququn tərkibini təşkil edir. Hakimiyyət xalqın hüququnu müəyyən edir, xalq öz hüququ ilə hakimiyyətini yaradır.

Hakimiyyət düşüncələrinin obyektində tərəf kimi dövləti idarə edən bir qrup dayanır. Bu qrupun əsas hüquqları əks tərəfdən, yəni idarə olunan tərəfdən gəlir. Eyni zamanda belə qəbul etmək olar ki, hakimiyyət dövlətdədirsə, onda hakimiyyət hüquqları da təbii hüquqlardır. Çünki insanlar təbii hüquqlarının realizə olunması, müəyyən edilməsi üçün hakimiyyətlərini yaratmışlar. Hakimiyyət fəlsəfi düşüncələrində ali və yerli hakimiyyət mövcudluğu öz əksini tapır. Ali hakimiyyət xalqın maraqlarını ali formada,

mərkəzləşmiş olaraq təmin edir. Ali hakimiyyət məcmu formalı və məzmunlu hakimiyyətdir. Ali hakimiyyət istiqamətvericidir.

Hakimiyyət fəlsəfi təbii ki, cəmiyyət fəlsəfi təfəkkürünü də formalaşdırıb. Ona görə ki, hakimiyyət öz mənbəyini xalqdan, cəmiyyətdən götürür. Cəmiyyətin təfəkkürü dövlətçilik, idarəçilik baxışları ilə birlikdə dövlət və hakimiyyət fəlsəfi prinsiplərini meydana gətirir. Cəmiyyət özünü idarədən tərəfi formalaşdırır. Bu formalaşma elə idarəetmə hüququ, hüquqdan irəli gələn vəzifələri, səlahiyyətləri olan hakimiyyəti yaradır.

Hakimiyyət öz daxilində də pillələrə ayrılır. Burada vəzifə bölgüləri hakimiyyətin alidən ortaya və aşağıya (burada struktur daxilində bölmələr üzrə, eləcə də regional ərazilər üzrə) doğru istiqamətləri üzrə formalaşır. Hakimiyyət də ayrı-ayrı sahələrdə maraqları tənzim edən şəxslərdən, struktur bölmələrindən ibarətdir. Bu aspektdə idarəetmənin tərkibini müəyyən edən kriteriya rolunu oynayır. Hakimiyyət pilləli idarəçilikdən ibarət olan hadisədir, hadisələr məcmusudur, fenomendir.

Hakimiyyət artıq bir ənənədir, tarixi irsi fenomendir və davam etməkdədir. Hakimiyyət dövlətin və dövlətçiliyin mövcudluğunun və yaşamasının əsas zəmanətçisidir.

Hakimiyyət fəlsəfəsinin əsasında dayanır:

Universallıqla və məxsusi əsaslarla,

- strukturluluq və sistemlilik;
- dövləti təmsiletmə, xalqı təmsiletmə;
- dövlətin mahiyyətini yaratmaq, tərkibini təşkil etmək daxili forma və məzmununu təşkil etmə;
- dövlətin fəaliyyətini tənzimləmə;
- idarəçilik (cəmiyyətin və dövlətin idarə olunması);
- bir tərəf kimi xalqla birləşib dövləti təşkil etmə, onun subyektinə çevrilmə;
- xalqın iradəsini təmin etmək və iradəni ifadə etmək;
- dövlətin və cəmiyyətin inkişafını təmin etmək; bu məqsədlə, kurslar müəyyən etmək;
- hakimiyyətin mərkəzi və yerli formasını yaratmaq;
- insan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasını təşkil etmək;
- resursların pay bölgüsün həyata keçirmək;
- cəmiyyətdə və dövlətdə insan dəyərlərini qoruyub saxlamaq;
- cəmiyyətin və dövlətin etikasına çalışmaq;
- cəmiyyət və dövlət quruculuğunu təşkil etmək;
- cəmiyyətin təbəqələrinin maraq və mənafeələrini müdafiə etmək;
- xalqın və dövlətin, eləcə də cəmiyyətin şərəf və ləyaqətini qorumaq;

- xalqın inkişaf yolunu müəyyən etmək;
- xalq-cəmiyyət-dövlət vəhdətini meydana gətirmək;
- beynəlxalq münasibətlərdə, dünya dövlətləri ilə inteqrasiyada xalqı və dövləti qorumaq;
- əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq etmək;
- dünya resurslarından faydalanmanı təmin etmək və s.

Hakimiyət etikası

Etika cəmiyyətin əlaqələr və münasibətlər tərzini müəyyən edən kriteriyadır. Əxlaq insanın həyatda yaşaması üçün norma və qaydalar müəyyən edən mənəvi kriteriyadır. Burada mənəvi-maddi aləmin kompozisiyası birgə şəkildə qərarlaşır. Bu kriteriya ilə maddiyyat da ölçülə bilir. Ədalət, düzgünlük, saflıq, tərbiyə, ədəb-ərkan, digər nizam-intizam kriteriyaları müsbət mənəvi dəyərlər məhz etikanın tərkibini təşkil edir. Əxlaq sərhədlər yaradan nizamlayıcı kriteriyadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən məkan və sərhədlər amilini özündə ehtiva edir. Hakimiyyət etikası hakimiyyətin davranışından və dəyərləri təbliğ etməsindən asılıdır. Hakimiyyət etikası hakimiyyətin dövlətin, cəmiyyətin, xalqın və fərdin özünüdərkinə xidmət edir. Çünki hər kəs dövlətdə və cəmiyyətdə yaşayır.

Hakimiyyət fəlsəfəsinin daxilində məmur (dövlət vəzifəli şəxsinin, dövlət qulluqçusunun, hakimiyyətdə təmsil olunan digər şəxslərin) etikası dayanır. Hakimiyyət etikasının daxilində eyni zamanda hakimiyyətin qanunverici və məhkəmə qollarında təmsil olunanların etik davranışları mühüm rol oynayır. Çünki hakimiyyəti insanlar təmsil edirlər. İnsanların etik davranışları onların təmsilçilik davranışlarını meydana gətirir. Hakimiyyətin bir tərəf kimi özünü necə aparması cəmiyyət etikasını və cəmiyyət inamını, etimadını ortaya çıxarır. Hakimiyyət etikası siyasi sistemin dayaqlarını müəyyən edən əsas amildir. Buna görə də hakimiyyət özü ilə cəmiyyət arasında inam və etibarını daima möhkəmləndirməlidir. Bu addım resurslarla yanaşı, etik davranışlardan da asılıdır. Etik davranışlar bir başqasının mövcud olduğu məkanı pozmadan ibarət olan davranış üsuludur. Hakimiyyətin etik davranışı resursları xalqa düzgün çatdırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan da hakimiyyət etikasında məkana və şəraitə uyğun düzgünlük fəlsəfi kriteriyası önəm kəsb edir.

Məlumdur ki, dövlət pozitiv bir qurumdur. Qurumun ən əsas məğzi xalqa xidmət etməkdən ibarətdir. Xidmət özü bir pozitiv aktdır, aktlar məcmusudur. Xidmət dəyərdir. Dövlətin pozitiv xidmətləri cəmiyyətdə dəyərləri meydana gətirir, dəyərləri təbliğ edir. Cəmiyyətin dəyərlərini də dövlət müdafiə edir. Dövlətin idarəçiliyini xalqın formalaşdırdığı hakimiyyət həyata keçirir. Dövlət müsbət amallar üçün təşkil edildiyindən, hakimiyyət də öz fəaliyyətini müsbət amallara yönəltməlidir. Bu baxımdan da cəmiyyətdəki problemlərin həlli,

insan maraqlarının yüksək səviyyədə təmini hakimiyyətin funksiyalarına aid olunur. Hakimiyyət hüququ insan hüquqlarını müdafiə və təmin etmək üçündür. **Hüquq etikaya** müsbət dəyərlərə bağlıdır. Hüquq sistemi etik olaraq nizamlamanı həyata keçirmək üçündür. Hüquq əxlaq fəlsəfəsinə bağlı olan fəlsəfi bir yanaşmadır. Hüququ da normalarla, qaydalarla dövlət təmin edir, müəyyən edir. Təminedicilik proseslərdə hakimiyyət tərəf kimi bir nümunə olur. Hakimiyyətin fəaliyyəti istiqamətverici, təminedicilik, təşkiləticidir. Burada saflıq dərəcəsi yüksək olmalıdır. Saflıq həqiqətdir, ədalətdir. Buna görə də ədalət müəyyənlik prinsipləri ilə aşkar olunur. Bu baxımdan da düzgün idarəçilik hakimiyyətin əxlaq fəlsəfəsinə bağlıdır. Hakimiyyətin əxlaqı onun hüquq norma və qaydalarını yaratmaqdan, icra etməkdən və müdafiə etməkdən ibarətdir. Deməli, hakimiyyətin əxlaqı bir istiqamətdə onun funksiyalarında bürüzə verir. Digər istiqamət isə məkanları əhatə edən davranışlardan ibarətdir. Hakimiyyətin etikası ədaləti özündə ehtiva edən davranış normalarının məcmusundan yararlanır. Ədalətli davranış normaları siyasətin əhatə olunduğu məkanlara aiddir. Davranış da bütün məkanlarda lazımi müəyyən formalarla üzərə çıxır. İdarəedənlərin şəxsi kimliyi, həyat mövqeləri və baxışları eləcə də ictimai və məişət davranışları bu yöndə əhəmiyyət kəsb edir. Hakimiyyətdə təmsil olunanlar, aparatlarda mühüm vəzifələr tutanlar daima öz mənəvi keyfiyyətlərini zənginləşdirməyə çalışmalıdırlar. Özlərini sərhədləməyi bacarmalı, mənəvi islah etməlidirlər.

Məlumdur ki, hakimiyyətin ideal məzmununda bir xeyirxah əməl var. Bu, onun təbiətindədir. Bu baxımdan da təmsil olunanlar öz əməllərinə fikir verməlidirlər. Sadəlik, təvazökarlıq, dövlətə və xalqa sədaqət, etibar və inam keyfiyyətlərini əllərində rəhbər tutmalıdırlar.

Hakimiyyət etikası daima cəmiyyət etikasını yuxarı mərhələdə tamamlamalıdır. Cəmiyyət özü də hakimiyyətin etikasına nəzarət etməlidir. Çünki hakimiyyətin davranışı cəmiyyətin vəziyyətinin müəyyən olunmasında əsas rolə malik olur. Bu etika insanların müsbət mənada “gözlərini hakimiyyətə dikmələrinə” gətirib çıxarmalıdır. Hakimiyyət cəmiyyət etikasının yüksəlməsi üçün mühüm işlər həyata keçirməlidir. Hakimiyyət etikası xalqın və dövlətin maraqlarını həm daxilə, həm də beynəlxalq əlaqələrdə qorumaqdadır. Hakimiyyət xalqın aynası olduğundan onun nümayəndələrinin etik davranışları nəzarət altında olmalıdır. Hakimiyyət etikası onu tələb edir ki, etikadan kənar şəxslər (yəni, yüksək etik davranışlar nümayiş etdirməyənlər) bu tərəfdə iştirak edə bilməzlər.

Hakimiyyət etikası hakimiyyəti və hakimiyyətdəki müəyyən bir qrupu cəmiyyət üzərində, ayrı-ayrı insanlar üzərində fəndlərdən və oyunlardan kənar tutmalıdır. Hakimiyyətə əks tərəfə, yəni cəmiyyətə və insanlara saf ruhla baxmalıdır. Hakimiyyət etikası hakimiyyətin fəaliyyətində ictimai mənəfenin zənginləşdirilməsini əsas prinsipə çevirməlidir. Hakimiyyət nümayəndəsi özünün maraqlarını universal maraqlar içərisindən

zənginləşdirməlidir. Hakimiyyət nümayəndəsi, istər mərkəzi, istərsə də yerli olsun, insanları güc vasitəsilə təzyiq altında saxlamamalıdır.

Hakimiyyət nümayəndəsinin davranışı, nitqi, efir görünüşü, ictimai əlaqələri nümunəvi və ədalətli olmalıdır, universal ədalət prinsiplərindən kənara çıxmamalıdır. Məkrlik, hiyləgərlik, şəxsi korporativ maraqların önə çəkilməsi və digər zərərverici addımlar təbii ki, hakimiyyət etikasına çox böyük zərbələr vurur. Hakimiyyətlə xalq arasındakı rəvan əlaqələrə xətər yetirir və inam tellərini zəiflədir. Bu baxımdan da hakimiyyət etikasının əldə rəhbər tutulması dövlət və cəmiyyət sabitliyinin əsaslarını təşkil edə bilər.

Hakimiyyətin yüksək etikası ideal dövlətin və cəmiyyətin, həmçinin hüquqi və ədalətli dövlətin və cəmiyyətin qurulmasına xidmət edir.

Siyasət və fəlsəfə

Siyasət ümumən münasib zamanlarda və məkanlarda dövlət aktlarından ibarət olan bir aşkarlıqdır, hadisələr cəmidir. Siyasət pilləli və əlaqəli aktlardan ibarətdir. Siyasət dövlət fəaliyyətinin ümumi adıdır. Onun pozitiv mahiyyəti də ola bilər. Siyasət zahirən və tərkib strukturu etibarilə alidən aşağıya doğru, makrodan mikroya qədər forma alan proseslər cəmindən ibarətdir. Burada da insanların makro və mikro maraqları formalaşır. Siyasətin başlıca qayəsi insan tələbatlarını, maraqlarını mövcud olan sahələrdə ödəməkdən ibarətdir. Siyasi fəaliyyətin məzmunu və məzmundan irəli gələn etikası da bunu tələb edir. Sahələr çoxaspektli olduğundan siyasət də çoxsahəli və mərhələlidir. Lakin siyasət hər zaman müsbət ola bilmir. Çünki maraqlara müxtəlif bucaqlardan baxışlar var. Tərkibin müxtəlifliyi siyasətin bütün şəraitlərdə mütləq pozitivliyini heçə endirir. Lakin başlıca məqsəd ümumən maraqları taraz şəkildə təmin etməyə yönəlir. Bu baxımdan da müdrik siyasət, ağıllı, düşünülmüş və hər kəs üçün faydalı olan siyasət yaranır. Bu kimi siyasət düşüncələrdə pozitiv dövlət, dəyərli dövlət anlamını ortaya qoyur.

Siyasət və fəlsəfə ayrı-ayrı ifadələr olsalar da, siyasətin predmetinin, mənə və formasının dərin olması onu deməyə əsas verir ki, siyasət əslində elə fəlsəfənin obyektidir. Siyasətin dərin mahiyyəti onun fəlsəfi məzmununu ortaya qoymuş olur. Siyasətin dərinə düşüncə istiqamətlərindən fəlsəfə formalaşır. Fəlsəfə hər hansısa bir hadisəyə, hadisələr cəminə müxtəlif bucaqlardan, çoxsaylı tərəflərdən dərinə düşünmə deməkdir. Bu baxımdan da siyasətin çoxaspektli tərəfləri məhz bu düşünməni yaradır. Siyasi düşüncələrin fəlsəfi məzmunu ali səviyyəli konseptuallıqda özünü büruzə verir. Obyektə kompleks yanaşma elə fəlsəfi yanaşmadır. Siyasət fəlsəfəsində siyasətin subyekt və obyekt fəlsəfəsi xüsusi önəmə malik olur. Siyasət proseslərində insan öz mənasını, dövlətdə və cəmiyyətdə statusunu müəyyən edir. Dövlət və hakimiyyət də özünün dərin məqsədlərini ortaya qoyur. Siyasət sayəsində məkanda maraqların mənası aşkar olunur. Subyekt (siyasət tərəfdarı) özünü

təsdiq edir). Elmi aspektlərdə, araşdırma və düşünmə prizmasında siyasət fəlsəfinin predmetidir, obyektidir. Siyasət çoxaspektli, sistemli, həmçinin sistem daxilində akkomodasiya (yəni, uyğunluq xassəsini özündə əks etdirən) xarakterli olduğundan fəlsəfə onu düşünür. Siyasət sistemdə həm də fərqlidir. Siyasət şəbəkəlidir, genişlənəndir. Horizontal və şaquli olaraq məkanlarda aktların genişlənməsini özündə ehtiva edir. Siyasət dövlətin həm daxili, həm də xarici aktlarının cəmindən ibarət olduğundan, genişləndikcə özündə struktur elementləri cəlb etməklə, böyük sahə yaradır. Siyasətin tərkibi müxtəlif aktlardan ibarətdir. Bu baxımdan da strukturda fərqli enerjini özündə cəmləşdirir. Müəyyən məkanda siyasət vahid məzmun kəsb edir və öz tərkibinə cəlb edir.

Fəlsəfi məzmun, fəlsəfi mahiyyət, dərinlik, ali məzmun hər bir mənalı hərəkətdədir. Fəlsəfinin əsas funksiyası düşüncələr zamanını genişləndirmədir, dərinləşdirmədir. Düşüncə genişlənir, axar artır və müəyyənlik də artır. Bu baxımdan da siyasət müəyyən olunur. Aktlardan yeni aktlar törəyir. Resurslar üzərində nəzarət həyata keçirilir, təsir formalaşır. Fəlsəfə (mövcud resurslar üzərində düşünmə) siyasəti müəyyən edir, axarı cızır. Axarlar arasında əlaqənin zərurətini və mahiyyətini ortaya qoyur. Gələcək məkanları, hadisələri və zamanları özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da elmi və təcrübi planlaşdırılma həyata keçirilir. Resurslar mərkəzlərdən yönləndirilir. Fəlsəfi düşüncələr aktların xassələrini müəyyən edir. Siyasətin nəticə etibarilə nəyə xidmət etməsini müəyyənləşdirir. Siyasətin zaman və məkan kriteriyası üzrə həyata keçirilməsinin əsaslarını üzərə çıxarır.

Siyasət fəaliyyətdir, hərəkətdir. Siyasət və fəlsəfəni (siyasətin fəlsəfəsini)-hər iki anlayışı siyasi hərəkətlərin (hərəkətlərin siyasi mahiyyəti, dövlətə və hakimiyyətə aid olan tərəfi məhz hərəkətlərə siyasi mənalı verir) mahiyyəti və məzmunu anlayışları vəhdətdə birləşdirir. Hakimiyyətin hərəkətləri, bunlardan meydana gələn hadisələr, aşkarlanmalar, təsiredici aktlar siyasətdir. Hakimiyyətin əxlaqı və normalara uyğun hərəkəti cəm halda siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirə bilər. İstənilən hərəkət öz ardınca digər vəziyyətləri yaradır. Çünki elementlər hərəkətdə olur, digər məkandakı elementləri hərəkət vəziyyətində saxlayır. Nəticə etibarilə istiqamətlər axarı yaranır. Buna görə də siyasətin əsasını təşkil edən hərəkətlərin (hakimiyyətin hərəkətlərinin) mahiyyəti məhz özündə siyasətin mahiyyətini meydana gətirir. Dövləti də tərəflər olaraq hakimiyyət və vətəndaş- **idarəedən (mənbə elə idarəolunan tərəfdən yaranır. Bu baxımdan da xalq həm idarə edir, həm də özü tərəfindən idarə olunur)** və **idarəolunan** təşkil edir. Hakimiyyət də vətəndaşlardan təşkil olunur. Vətəndaşlar hakimiyyəti özlərini idarə etmək və bu baxımdan maraqlarını təmin edən prosesləri istiqamətləndirmək naminə yarırlar. Maraqların sərhədləri mövcud olur, maraqlar arasında keçicilik yaranır, məkan amili meydana gəlir.

Siyasət dövlət aktlarından ibarətdir ki, bunun da formalaşmasını məhz dövləti təşkil edən elementlər (subyektlər) yaradır. Dövlət siyasətinin mənbəyi xalq olur. Buna görə də xalqın və cəmiyyətin siyasi ruhu dövlətin və hakimiyyətin fəaliyyətində qərarlaşa bilər. Siyasətin həyata keçirilməsi sayəsində sistemdə toqquşmalar və kəşimələr yaranır, paralelliklər üzərə çıxır.

Hər bir şəxs idarə edən olmur, lakin idarəçiliyə nəzarətdə (dolayı yolla) iştirak edə bilər. İdarəçiliyin təşkilində, hakimiyyətin təşkilində iştirak edir. Nümayəndəsi ilə (məsələn, dövlət rəhbəri və parlament üzvləri vasitəsilə, yerli seçkili nümayəndələri ilə) təmsil olunur. Deməli, hər bir şəxs idarə olunur, nəzarətdə olur; çünki dövlət tam mənada öz-özünü idarə edir. Dövlət idarə edərkən onun siyasəti həm öz sərhədlər daxilini əhatə edir, həm də sərhədləri kənarını əhatələndirir. Bu aspektdə siyasətin ruhunda tənzipləyicilik yaranır.

Hər bir hərəkət geniş məzmunludur və həm də geniş məzmunun tərkibidir. Hərəkət geniş məzmunla dərin mənalara verir. Deməli, sistemliliyin əsası hərəkətlərin ardıcılığında və şaxələnməsində, bu baxımdan da vəhdətdədir. Sistemlilik burada fəlsəfini yaradır. Sistemlilikdə həm reallıq, həm də reallığın müsbət tərəfləri, estetik əlamətləri olan gerçəkliklər vardır. Fəlsəfinin (siyasət üzərində) funksiyası müəyyən məkanları aşkarlayaraq genişləndirməkdən, geniş düşüncələri tətbiq etməkdən ibarətdir.

Siyasətin fəlsəfəsi dedikdə, şüurlarda bu anlayışı siyasi proseslərin, hadisələrin aktların geniş məzmun və dərin təsiredici mahiyyət etibarilə dərk olunması kimi başa düşmək olar. Siyasi proseslər daha çox sistemlilikdə (müəyyən məkanda toplanan elementlər strukturunda, elementlərin mexanizmisində) özünə fəlsəfi mənə qatır, mahiyyətini dərinləşdirir. Siyasətin **fəlsəfi mahiyyəti** həm də özünü siyasi manipulyasiyalarda, siyasi oyunlarda, birtərəfli qaydada ayrı-ayrı tərəflərin maraqlarına xidmət etməkdə yox, əsasən pozitiv və universal xeyirli məqsədlərə xidmət etməsində göstərir. Dərin mahiyyət və xeyirli, faydalı nəticələr, xidmətlər məhz siyasətin pozitiv fəlsəfəsini (dəyərlərinin geniş mahiyyətini) meydana gətirir. Hər bir hadisə özündə faydalı siyasi nəticələri doğursa, onda bu hadisə pozitiv hadisə adlanır. Siyasətin fəlsəfəsi onu törədənlərin, həyata keçirənlərin maraq və məqsədlərindən də asılıdır. Siyasi iddiaların kəmiyyəti mövcuddur. Bu kəmiyyət artdıqca fəlsəfə də, düşüncələr də artır. Siyasi proseslərin şərtləndirici təsirlərinin böyük olması təbii ki, onun mənasını da genişləndirir. Məna genişliyi tərkibin elementlərlə geniş olmasından irəli gəlir. Elementlər çox olanda məna da öz əhatəsini böyüdür. Məkanda iştirak edən elementlərin sayı artanda maraqlar da genişlənir. Bu anda siyasət sferası da böyüyür. Siyasətin fəlsəfəsi dövlət hakimiyyətinin xalqa xidmətlərində büruzə verir. Yaxşılıq etmək, bu baxımdan maraqları təmin etmək, qorumaq düşüncələri fəlsəfinin əsas funksiyasına aid edilir. Siyasət oyunlarda yox, məhz öz qədim və klassik nəzəri mənasında (yəni hər kəs üçün faydalı olan siyasət hadisələrinin baş verməsi) fəlsəfəsini təsdiq etdirmiş olur. Dövlət hakimiyyəti

ilə vətəndaşlar arasında olan rəvan əlaqələrə, sabit cəmiyyətə, sülh və firavanlığa xidmət edən siyasi fəaliyyət daha çox fəlsəfi olur. Siyasət addımlardan, aktlardan ibarətdir. Bu baxımdan da reallığa söykənir. Real siyasətin ideal mahiyyəti onun fəlsəfi mənasını daha çox aşkar edir. Burada etik normalar, estetik hərəkətlər (sistemli və nizamlı hərəkətlər) və nizamlı proseslər siyasətin fəlsəfəsini daha çox çalarlı edir.

Hər bir hadisə özündə bir mahiyyəti daşıyır. Mahiyyət siqnalların və ona olan reaksiyaların əsaslarını təşkil edir. Siyasətin fəlsəfəsi dedikdə, həm də siyasətin forma və məzmununu özündə əks etdirən bir mahiyyət başa düşülməlidir. Hər bir məkanda elementlərin toplaşması siyasətin həmin məkan üzrə formasını meydana gətirir. Siyasətin fəlsəfəsi siyasəti həyata keçirənlərin fəaliyyətlərinin məzmunlarından irəli gəlir. Burada siyasətin xarakterini onu icra edənlərin xarakteri də meydana gətirir. Bu baxımdan da qəbul etmək olar ki, dövlətin və hakimiyyətin xarakteri xalqın mental dəyərlərinə uyğun olaraq formalaşır. Çünki onu həyata keçirənlər məhz xalqın özünün nümayəndələri olur. Siyasətin xarakterinə eləcə də dövlətin beynəlxalq münasibətləri, dövlətin geosiyasətinə təsir edən vasitələr və istiqamətlər də təsir edir. Burada beynəlxalq siyasətin xarakteri önəmli rol oynamış olur.

Məqsədli, düşünülmüş və hər kəsə lazım olan siyasət, hamıya fayda verən siyasət özündə pozitiv fəlsəfənin çalarlarını əks etdirir. Siyasətin fəlsəfəsi siyasətin maraqlarından və məzmunundan, siyasətin pozitiv xidmətlərindən meydana gəlir. Siyasətin yüksək amallara xidmət etməsi onun fəlsəfi mahiyyətini özündə əks etdirir. Siyasətin fəlsəfəsi hadisələrin formalarında, məkanların xassələrində, qanunauyğunluğun əsaslarında, elementlərin xarakterində və subyektlərdə özünü büruzə verir.

Siyasətin fəlsəfəsi formalarında: siyasi hadisələrin və proseslərin formalarında; strukturlarda; siyasi hadisələrin özünün formasında; siyasi sistemin formalarında, quruluş əsaslarında yaranmış olur. Fəlsəfə siyasəti düzgün istiqamətlərə yönəldir, eləcə də formanı münasib şəkildə qurur. Siyasətin fəlsəfəsi proseslərin özündə və prosesləri formalaşdıran məkanlarda, subyektlərdə, zamanlarda meydana gəlir. Siyasi proseslərin təzahürü onu düşünməyə vadar edir. Burada hər an və onun mahiyyəti düşüncə obyektinə cəlb olunur.

Siyasətin fəlsəfəsi o halda dərin olur ki, hakimiyyətin sistemli idarəetməsi özündə dərin məna kəsb edir. İdarəetmənin əsasları (istiqamətləri və sahələri), idarəçilik strukturu, idarəçilik proseslərində iştirak edən tərəflər özündə fəlsəfi əsasları əks etdirir. Bu məna forma etibarilə məkan üzərində həyata keçirilən siyasi müstəvinin horizontal və şaquli əsaslarından yaranır. Dərin məna isə imkan, zaman və resurs məsələsində insanların hüquqlarını yüksək səviyyədə təmin etməkdən ibarətdir. Siyasətin fəlsəfəsi düşüncələrdə hüquq fəlsəfəsi ilə vəhdətləşir. Belə ki, siyasətlə hüquq müəyyən olunur. Hüquqlar məkan və zamanda normalara salınır. Siyasət hüquqların təmin

olunmasını qarşısına məqsəd qoyur. Siyasətin fəlsəfəsi cəmiyyəti dərin obyektə çevirir və insanların şəxsiyyət kimi yetişməsinə xidmət etməyə yönəlir. Hakimiyyət dövlət resurslarından səmərəli istifadə edir və öz nizam yolu ilə öz gücünü artırır. Fəlsəfə resurslardan tarazlı qaydada istifadə olunmasının əsaslarını meydana gətirir. Cəmiyyətin nəbzinin tutulması, cəmiyyətin tələblərinin ödənilməsinin yüksək həddi siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirir. Siyasətin fəlsəfəsi dövlətin fəlsəfəsi ilə eyni mənalar kəsb edir; çünki siyasət fəaliyyəti elə dövlətə məxsusdur. Dövlət özünün siyasi məzmununu sosial təminat məsələsində, mədəniyyət və digər məsələlərdə əks etdirir. Dövlətin quruculuq fəaliyyəti onun məhz təşkilatçılıq fəaliyyətindən doğur. Burada fəlsəfi məzmun dərin tərkiblərə ayrılır. Dövlətin təminedicilik siyasəti, qoruyuculuq və dəyərləri irsi ötürmə fəaliyyəti də (dövlətin irsən qorunub nəsilərə ötürülməsi dövlətçilik ənənəsinin davam edilməsi) məhz siyasət adlanır. Bu fəaliyyətin əsasları məzmununda əks olunur. Dövlətin başlıca funksiyası onu təşkil edən elementlərin vəhdətini yaratmaqdan ibarətdir. Buradan da sistem formalaşır və sistem daxilində müxtəlif strukturlar yaranır. Dövlət sistemini siyasətlə təşkil edir, yenidən qurur və sisteminin fəaliyyətini də siyasətlə müəyyən edir. Dövləti təşkil edən elementlər isə cəm halda dövlətin özünün mövcudluğuna xidmət edir. Deməli, dövlət həm özünü, həm də daxilini təmin edən bir qurumdur, qoruyucu və mühafizəedici strukturdur, mexanizmdir. Dövlətin fəlsəfəsi düşüncələrdə ölkə daxilində və xaricində (sərhədlərdən kənar) fəaliyyətin pozitiv əsaslarını müəyyən etmək funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət siyasəti müxtəlif bucaqlardan formalaşır. Bu aspektdə dövlət siyasəti çoxlu sayda tərkib fənlərin, elmlərin predmetinə çevrilir. Siyasətin fəlsəfəsi inkişafa doğru aparıcı prosesləri təmin etməkdən ibarətdir. Siyasətin fəlsəfəsi (dərinə düşüncələri) məkan etibarilə proseslərin cərəyan etdiyi məkanlarda (dövlətlərin daxilində və beynəlxalq əlaqələrdə) meydana gəlir. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi elə siyasətin fəlsəfəsinin tərkib hissələrini təşkil edir.

Dövlət müəyyən sərhədlər daxilindəki məkanlarda yaşayan xalqlardan, təşkilatlanmış xalqlar olan millətlərdən, ümumən isə insanlardan ibarətdir. Bu elementlərin fəlsəfəsi məhz dövlətin və siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirir. Siyasətin fəlsəfəsi bütövlüyün və tərkibin düşünilməsində formalaşır. Siyasətin fəlsəfəsi xarakterdə (elementlərin qarşılıqlı əlaqələr fonunda hərəkətlərindən meydana gələn xüsusiyyətlərində) yaranır. Xalqların etnik xüsusiyyətləri, bu xüsusiyyətləri yaradan həyat vərdişləri, bioloji amillər, onların təşkilatlanma əsasları, məkanların əsasları, xalqların təbiətə və dövlətə olan münasibətləri, xalqlararası beynəlxalq əlaqələr məhz siyasətin fəlsəfi tərkibini formalaşdırır. Bu aspektdə siyasət elmi tərkiblərdən ibarət olan fəlsəfi düşüncələr məcmusudur.

Hər bir cəmiyyətin öz inkişaf xüsusiyyətləri və tempi mövcuddur. Buna görə də hesab etmək olar ki, dövlət hakimiyyətinin siyasəti fərdi fəlsəfi

məzmunu əks etdirir. Dövlət hakimiyyətinin universal məzmunu universal fəlsəfi mahiyyəti özündə cəmləşdirir. Siyasətin fəlsəfəsi burada həm ümumi olur, həm də fərdi fəlsəfi aspektləri özündə cəmləşdirir. Dövlətə və siyasətə xüsusiləşmiş aspektdən yanaşılır, həm də ümumiləşmənin tərkibi olaraq mürəkkəb və zənginlik baxımından yaşamlar edilir.

Siyasətin fəlsəfəsi siyasət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təşkilati funksiyamı yerinə yetirmənin səviyyəsindən asılıdır. Siyasətin fəlsəfəsi həmçinin siyasəti icra edən tərəflərin addımlarının mənası ilə də bağlıdır. Hüquq normaları sisteminin təkmilləşmiş məzmunu siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirir. Hüquq normalarının pozitiv mahiyyəti siyasətin fəlsəfəsində bürüzə verir. Hüquq normaları insanların şəraitə və zamana müvafiq olaraq maraqlarını təmin edirsə, onda siyasətin fəlsəfəsi (müdrək siyasət) ortaya çıxır. Siyasət hüquq sistemindən ibarət olan bir sistemdir, hüquq sistemi siyasətin nəzəri istiqamətlərini meydana gətirir. Bu baxımdan da hüquq sistemi siyasət sistemi ilə vəhdət və uyğunluq təşkil edir. Siyasətin baza əsasları məhz hüquqlarda, onu müəyyən edən normalarda yaranır.

Siyasətin fəlsəfəsi onun tətbiq olunduğu sahələrdə: iqtisadiyyat, sosial və mədəni sahələrdə; humanitar və elmi sahələrdə; texnika və informasiya sahələrində, ümumiyyətlə, siyasətin bütün sahələrində yaranır. Hər bir sahə düşünlür.

Siyasətin fəlsəfəsi müdrək və pozitiv siyasətdə, əxlaq və davranış kodekslərində əks olunur. Dövlətin maddi (həm də fiziki) və mənəvi kompozisiyası məhz siyasətin fəlsəfəsini meydana gətirir. Dövlətin mahiyyəti hər bir kəsi düşündürür. Siyasət digər tərəfdən çirkin və məkirli oyunlardan ibarət olduğundan öz pozitiv mənasına kölgələr də salır.

Siyasətin fəlsəfəsini düşüncə cərəyanları da meydana gətirir. Siyasətin forma və məzmunu müxtəlif bucaqlardan düşünlür. Siyasət hər hansı bir məkanda formalaşır, hadisələr məkanı əhatə edir, nəticə etibarilə siyasətin forması ortaya çıxır.

Siyasət və hadisələr *(fəlsəfi baxış)*

Burada siyasətin, dövlət fəaliyyətinin forma (forma-məkanda olan elementlər strukturunu meydana gətirir. Forma obrazlanmanı yaradır) və məzmunu (formanın, strukturun nəticələrdən meydana gələn mənası) fəlsəfi baxımdan izah olunur. Yəni, tərkibin forma və mahiyyəti açılır. Siyasəti əks etdirən hadisələrin mahiyyəti fəlsəfi düşüncələr yolu ilə işıqlandırılır. Hadisələrdə mənalar axtarılır. Fəlsəfə (filosof) hadisələrin başlanğıc səbəblərini, gedişat əsaslarını və nəticələrini düşünür. Hadisələri təşkil edən tərkib elementlər axtarılır. Düşüncələr əsnasında hadisələrin səbəb və nəticələri

arasında trayektorik bağlılıq meydana gəlir. Səbəb və nəticə arasında kompleks yanaşmalar ortaya çıxır.

Hadisələrin fəlsəfi mahiyyəti onların məkanını müəyyən edir. Bu baxımdan hadisələr şəraitdən doğur, eyni zamanda öz ardınca digər hadisələri meydana gətirir. Hərəkətlər digər hərəkətləri özündə ehtiva edir, başlanğıcları cəmləşdirir və təsir nəticələri digər hadisələri ortaya çıxarır. Bu zaman məkanlardan-məkanlara keçidlər baş verir və hadisələr ardıcılığı meydana gəlir. Hadisələr ardıcılığı da hadisələr müstəvisini yaradır. Hərəkətlər bir formadan digər formaların yaranmasını özündə ehtiva edir. Bu aspektdə siyasət hadisələrdən, hadisələr cəmindən ibarət olan fəaliyyətdir. Siyasət həyata keçirilərkən məkanda mövcud olan struktur elementləri hərəkətə gətirilir. Vasitələr hərəkətə gətirilir. Siyasət bir istiqamətdə müəyyən sərhədlər çərçivəsində (məsələn, dövlət sərhədləri daxilində) baş verən proseslərdir, onların cəmidir. Dövlət daxilində obyektlər üzrəndə olan təsir də siyasətin meydana gəlməsini özündə ehtiva edir. Siyasət çoxistiqamətlidir və demək olar ki, insanların bütün sahələrdə maraqlarına söykənən və maraqları üzərində formalaşan hadisələr toplusudur. Siyasət həmçinin dövlət sərhədləri kənarında olan fəaliyyətdir, aktlar toplusudur. Siyasət zamanı fəaliyyət bütün aidyyəti məkanlarda formalaşır. Siyasət maraqlar üzərində qurulan və maraqlara xidmət edən bir fəaliyyətdir. Siyasət hərəkətlərin tənzimlənməsi ilə xassələnen fəaliyyətdir. Buradan da siyasətin məzmunu, tərzi meydana gəlir.

Hadisələr -müəyyən məkanda baş verən ardıcıl proseslərin, hərəkətlərin əlamətləri –başlanğıcları və sonluqları ilə, forma baxımından əks olunmasıdır. Hadisələr müəyyən həcmi və kəmiyyəti olan zərrəciklər axınıdır. Bu axın əksolunma ilə obrazlanır. Axın zamanı məkandan məkanlara keçmə baş verir. Bu anda hadisələr böyüyür. Bu baxımdan da siyasət hadisələr şəbəkəsindən, ardıcılığından və silsiləsindən ibarətdir. Siyasət hadisələrin tərkibi elementlərinin hərəkətləridir, hərəkətlərin subyektləridir. Deməli, siyasət maraqlara bağlı olan bir fenomenidir. Elementlər arasında olan əlaqələr məhz siyasətin forma və məzmununu meydana gətirir.

Hadisələr orada iştirak edən elementlərin və təsir edən ətraf elementlərin hesabına müxtəlif tərkibli və məkanlı olur. Hadisələr maraqlara müvafiq olaraq subyektlər tərəfindən törədilir. Müəyyən bir məkanda çoxlu sayda hadisələr baş verir. Bir hadisə universal olaraq bütün insanların maraqlarına cavab verir. Məsələn, dövlət qanun qəbul edir və qanunla universal təminat siyasəti həyata keçirilir. Eyni zamanda ayrı-ayrı sahələrin tənzimlənməsi prosesləri baş verir.

Siyasi hadisələrin ümumi fəlsəfi bunlardan ibarətdir:

- siyasi hadisələrin fəlsəfi elə hadisələrin tərkibinin müəyyənliyindədir;
- siyasətin gerçəkləşməsi elə hadisələrin özündədir;
- hadisələrin daxili mahiyyəti siyasətin aşkarlığındadır;

- siyasi hadisələr dövlət və cəmiyyət prosesləri vəhdətinin əsas tərkibidir;
- siyasət şərtləndirici hadisələrdən ibarətdir;
- siyasi hadisələrdə başlanğıc və son, səbəb və nəticə şərtləndirici və aşkarlayıcıdır;
- dövlət hakimiyyətinin aktları siyasət hadisələridir;
- siyasi hadisələr zəurətdən meydana gəlir;
- siyasi hadisələr mərkəzi və ətraf xüsusiyyətlərə malikdir;
- siyasi hadisələr siyasət mərkəzlərində, hüquqi təminətmə mərkəzlərində rasional olaraq müəyyən edilir;
- siyasi hadisələrin pozitiv mahiyyəti hüquq normalarının qəbulu və icrasındadır;
- siyasi hadisələr siyasət institutlarında formalaşır;
- siyasi hadisələrin əsas subyektləri hakimiyyət və təşkilatlardır;
- siyasi hadisələrin tərkibi subyektlərin və obyektlərin maraqlarına uyğun formalaşır;
- siyasi hadisələrin məkanı və zamanı mövcud olur. Zaman universal və ardıcıl olaraq meydana gəlir;
- siyasi hadisələr dövlətin və cəmiyyətin inkişafına və qorunmasına yönəlir;
- siyasi hadisələr insanların hüquqlarını müəyyən etmək üçün törədilir;
- siyasi hadisələrdə gerçəklik aşkarlanır;
- siyasi hadisələr müsbət mənada dövlət-xalq vəhdətini yaratmaq üçün törədilir;
- siyasi hadisələr dövləti, hakimiyyəti və xalqı daxili məzmun etibarilə gerçəkləşdirir və s.

Siyasət və məkan

Dövlət özü məkan fenomenidir. Burada siyasi, iqtisadi, mədəni və digər kriteriyalar üzrə məkan mövcuddur. Məkan obrazlanma tutumudur. Elementlərin müəyyən olunması sərhədlərinin hüdudlarında olan yerdir. Hər bir fəaliyyət müəyyən bir məkanda yerinə yetirilir. Hadisələrdə olan elementlər elə məkanı yaradır. Siyasət hadisələri mərkəzlərdə hazırlanır. Buna görə də məkan anlayışı formalaşır. Hər bir məkan da elementlər toplusudur. Deməli, məkanlar üstündəki resurslar üzərində siyasət həyata keçirilir. Resurslardan istifadə olunaraq məkan üzərində təsir meydana gəlir. Məkana təsirlər zamanı resursların məkan üzrə dövriyyəsi və digər hərəkət forması baş verir. Hər bir hadisənin tutumu var. Bu tutum məkanı meydana gətirir. Aktların təsir dairələri və tərkibi mövcuddur. Bu baxımdan da siyasət müəyyən məkanda olan elementlərin hərəkətə gətirilməsinin təzahürüdür. Eyni zamanda elementlərin məkanladan-məkanlara keçməsidir. Buradan da siyasətin həcmi və məkanı meydana gəlmiş olur. Siyasi proseslər zamanı məkan dəyişikliyə

məruz qalır. Bu dəyişiklik həm şaquli, həm də üfiqi formada meydana gəlir. Siyasət müəyyən bir məkanda baş verən hadisələrin cəmidir, aktlar toplusudur. Siyasətin məkanı ona aid olan, onun tətbiq olunduğu resursların dayandığı və hərəkət etdiyi məkandır. Məkan özündə elementləri cəmləşdirir, siyasət də həmin elementlərə təsir funksiyasını yerinə yetirir. Elə məkanın obrazlanmasından siyasət təzahür olunur. Siyasətin məkanı onun aid olduğu elementlərin məkanındır. Burada təsir edən və təsirlərə məruz qalan obyektlər və subyektlər mövcud olur.

Siyasəti həyata keçirən subyektlərin məkan seçimi meydana gəlir. Məkan seçimi məhz maraqların müxtəlif məkanlarda təminatını həyata keçirir. Ola bilər ki, bir məkan daxilində çoxlu sayda hadisələr baş versin. Bu anda maraqların təminatı üçün resurslar həm şaquli, həm də üfiqi trayektoriya üzrə həyata keçirilir. Resurslar genişlənməklə artır. Məsələn, bir məkanda (şəhərdə) yaşayan əhəlinin maraqlarını təmin etmək üçün siyasi hadisələr baş verir. Bu aktlar mövcud və artan resurslardan istifadə əməlinin əsaslarını meydana gətirir.

Siyasət və zaman

Siyasət dövlətin fəaliyyəti olduğundan hər zaman (ardıcıl proseslər sayəsində) meydana gəlir. Siyasət dövlətin və hakimiyyətin mövcudluğunda və fəaliyyətində obrazlanır. Siyasət aktların qəbulu və tətbiqi sayəsində ardıcıl olaraq bir-birini tamamlayır. Bir akt digər aktların zamanını formalaşdırır. Eləcə də aktlar cəmi bir aktı yaradır. Bu anda zaman zamanı şərtləndirir. Zamanda siyasət şaxələnir, zamanda siyasət məhdudlaşır. Siyasətin zamanı hadisələrin axarında və axarının deyək ki, riyazi hesablamasında ortaya çıxır. Siyasətin məkanı, tərkibi, ardıcılığı elə özündə zaman amilini ortaya qoyur. Cari zamanlar ardıcılığı baş verir. Dövlət siyasi sistemi məhz zamanlarda meydana gələn aktlar cəmindən formalaşır. Zamanda məkan amili də iştirak edir. Zamanda siyasətin tutumu (həcmi) ortaya çıxır. Məkan siyasəti formalaşmış olur.

Hər bir hadisə müəyyən zamanda baş verir. Siyasət hərəkətlərdən ibarət olduğundan hərəkətlərin hər bir tərkib elementi hərəkət əsnasında müəyyən bir zamanı yaradır. Ümumi zaman trayektoriyasında hər bir hərəkətin özünəxas zamanı formalaşmış olur. Hadisələr ardıcılığı özündə elə siyasət ardıcılığını meydana gətirir. Siyasət bir zamanda və fərqli zamanlarda baş verir. Məsələn, qanunların qəbulu və qüvvəyə minməsi bir zamanda tətbiq olunur. Dövlət başçısının qərarları bir zamanda qəbul olunur və tətbiq edilir. Eynilə qanunlar nəzərdə tutulmuş müddət çərçivəsində hər zaman tətbiqi qüvvəyə malik olur. Qanun bütün zamanlarda qüvvədə olur, onun müddəaları isə ayrı-ayrı şəxslər üçün müəyyən anlarda qüvvəyə minir. Məsələn, müraciət edərkən qanunun şəxs üçün zamanı yaranır. Hər kəsin azadlıq hüququnun təmin edən qanun hər

zaman qüvvədə olur. İnsanlar cəmiyyətdə bir-birlərini əvəz edirlər, lakin qanunlar (məsələn, konstitusiyaya) çox hallarda qüvvədə qalır. Bəzi dəyişikliklər və əlavələr olarkən artıq yeni zamanlar meydana gəlir.

Siyasət zamanın tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Lazımı anlarda qərarlar qəbul olunur. Siyasi proseslər öz-öznlüyündə zamanı formalaşdırır. Zamanda üzərə çıxan şərait tələb edir ki, yeni siyasi qərarlar qəbul olunsun. Zaman zamanı doğurur.

Siyasət və şərait

Hərəkət şəraiti yaradır, şərait də öz üzərində hərəkətləri meydana gətirir. Şərait müvafiq addımların atılmasını, aktların qəbul olunmasını zəruri edir, məcburiləşdirir. Siyasi hadisələrin yetişmə anı meydana gəlir. Bu halda əvvəlki siyasi vəziyyət sonrakı vəziyyəti ortaya çıxarır. Şərait siyasi hadisələrin törədilməsi fürsətini ortaya qoyur. Şərait öz ardınca digər şəraitlərin yaranmasını ehtiva edir. Şərait sistemləşir və bu aspektdə sistemli qərarların qəbulunu özündə ehtiva edir. Siyasi proseslər zənciri siyasi hadisələrin ardıcılığını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan da siyasi şərait hadisələr zəncirini formalaşdırır.

Siyasətin meydana gətirdiyi şərait resursların artmasını və onlar üzərində təsir imkanlarının genişlənməsini zəruri edir. Şərait yetişdikdə siyasətin tətbiqi zərurəti meydana gəlir. Yetişmə ya boşluğu doldurmaq məqsədilə ortaya çıxan bir vəziyyət olur, ya da meydana gələ biləcək şişmənin qarşısını almaq məqsədini güdür. Şərait sistem daxili nizamın və xaosun yaranmasından meydana gəlir. Hər iki vəziyyət müvafiq addımların atılmasını özündə ehtiva edir.

Dövlət şəraitə müvafiq olaraq hüquq normalarını qəbul edir, siyasi fikirləri istiqamətləndirmək üçün tədbirlər həyata keçirir. Tədbirlər və hüquq normalarının qəbulu yeni şəraitlərdə yeni istiqamətləri özündə ehtiva edir. Yeni istiqamətlər də yeni şəraitləri meydana gətirir.

Siyasi şəraitin yetişməsi siyasi proseslərin yeniləşməsinə tələb edir. Bu zaman təkrarlanan proseslərdə dəyişikliklər yaranır və yeni axar məzmunu ortaya çıxır.

Siyasət

(səbəb və nəticə ilə dərk olunma)

Siyasət hərəkətlərdə ifadə olunduğundan səbəb və nəticələrə malikdir. Siyasi hadisələrin təkənvericiliyi mövcuddur. Səbəb və nəticələr də zaman amilini meydana gətirir. Həmçinin şəraiti və məkanı üzərə çıxarır. Hər bir hadisə öz davamediciliyində zamanı yaradır. Zamanın başlanğıcı hadisənin baş verməsi səbəbi ilə şərti və mütləq olaraq öz başlanğıcını götürür. Hadisənin

baş verməsi və nəticələnməsi (qurtarması kimi ad verək) arasında məkan dəyişmələri meydana gəlir. Məkan nəticələri üzərə çıxarır. Nəticə də digər dəyişmələrin başlanğıcını özündə ehtiva edir. Nəticələr siyasi proseslərin məkanlarını dəyişə bilər. Hərəkət özündə dəyişmələri-məkan, şərait, imkan yaradır. Səbəb və nəticə siyasi düşüncələrin obyektidir. Hər bir aktın, hadisənin baş vermə səbəbi mövcuddur. Səbəblər başlanğıclardır. Təkanverici amillərdir. Bu səbəblər kompleks xarakter də kəsb edə bilər. Bu halda kompleks dəyişikliklərin zərurəti meydana gəlir. Səbəb zərurətdən meydana gəlir. Ehtiyaclar və maraqlar özündə səbəbləri yaradır. Nəticələr də səbəbləri zəruri edə bilər. Zərurətlər cəmi bir və ya da bir neçə hadisənin baş verməsini özündə ehtiva edə bilər.

Səbəb və nəticə düşüncələrdə bir vəhdətdir. Burada tərkib elementlərin vəhdət zərurəti mövcuddur. Səbəb və nəticə tamamlayıcı faktorlardır. Hər bir səbəbin bir nəticəsi olur. Burada başlanğıc və son tamamlanır. Şərait, ehtiyac, tələbat, maraq və digər kriteriyalar səbəb rolunu oynayır. Hər bir aktın nəticəsi özü səbəbə aydınlıq gətirir.

Dövlətin mövcudluğu, tərkib elementlərin mövcudluğu və hər an meydana gələn yeni maraqların ödənilməsi zərurəti siyasi aktlar üçün özlüyündə bir səbəbdir. Səbəb təminat kriteriyasını şərtləndirir. Dövlət öz mövcudluq zərurəti üçün siyasət həyata keçirməyə məcbur olur. Bu baxımdan da ehtiyacların ödənilməsi zərurətləri ortaya çıxır.

Siyasətdə hüquq normalarının qəbulu və tətbiqi hərəkətlər üçün istiqamətlər olmaqla yanaşı, həm də səbəbləri əks etdirir. Səbəb zərurətdən ortaya çıxdığından zərurət hərəkətlərə təkan verir. Şərait yeni səbəbləri meydana gətirir. Çünki özündə maraqları əks etdirir.

Siyasət və vasitə

Bütün hərəkətlər vasitələrlə icra olunur. Vasitələr istiqamətverici üsullar kimi önəm kəsb edir. Vasitələr hərəkətlərin dönərliliyini də təmin edir. Hərəkətlərin mahiyyəti də vasitələrlə müəyyən edilir. Vasitələr özləri ilk addımlardan hərəkətlərin mahiyyətini meydana gətirir. Bu baxımdan siyasət vasitələrlə həyata keçirilir və vasitələrlə müəyyən olunur. Vasitələr məkan və məkan üzərində qərar tutan elementlər ola bilər. Bu vasitələr resursların özləri də ola bilər. Siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri olaraq dövlət qərarları, dövlət qurumları çıxış edir. Vasitələr vəzifələr və vəzifələr tutan subyektlər də olur. Qanunvericilik vasitələri (sənədlər) və onların icrası mexanizmi və icra məkanları (obyektlərin özləri və obyektlər üzərində təsir qazanmaq üçün, məxsusluğa sahib olmaq üçün müraciət olunan dövlət aparatı) siyasət aktlarının yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Siyasətin vasitələri rolunda siyasətin subyektləri və obyektləri də çıxış edə bilər. Obyekt siyasət vasitəsi kimi siyasi proseslərə istiqamətlər verir. Şəxslər qrupu və onların

maraqlarının təmin olunması siyasi hadisələrin baş verməsini şərtləndirir. Siyasət informasiya vasitələri ilə də yayılır. Siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri qismində hakimiyyət qolları da iştirak edir. Dövlət özü siyasətin icrası üçün ən böyük vasitə rolunda çıxış edir.

Siyasətin vasitələri bunlardır:

- siyasətin subyektləri və obyektləri;
 - siyasət mərkəzləri, siyasət müəyyən edən və siyasət müəyyən olunan mərkəzlər-siyasət aparatları, siyasət institutları;
 - siyasi aparatlarda, dövlət postlarında vəzifə tutan şəxslər, qərarların qəbulunda iştirak edən şəxslər;
 - qanunvericilik -qanunvericilik normaları və sənədləri-konstitusiyalar, referendum aktları, qanunlar, dövlət rəhbərinin dekretləri (fərmanları), sərəncamlar, bəyanatlar, strateji-konseptual sənədlər, digər normativ-hüquqi aktlar, beynəlxalq sənədlər: konvensiyalar, sazişlər, müqavilələr, memorandumlar, bəyanatlar, bəyannamələr, xartiyalar, protokollar, notalar, vəkalətnamələr, aqremanlar, ekzekvaturalar, övdətnamələr, etimadnamələr, məktublar və digər yazışmalar və s.;
 - siyasəti yayım vasitələri: informasiya və efir vasitələri;
 - yığıncaqlar: konfranslar, brifinqlər, konqreslər, forumlar və s.
- Siyasətin vasitələri siyasətin qaydalarını müəyyən edən vasitələrdir. Hansı ki, siyasət məhz bu vasitələrlə icra olunur. Siyasətin tərkibi elə özü özünə vasitə olur. Siyasətin vasitələri siyasətdə istifadə olunan alətlərə, onu istifadə edənlərə və istifadə obyektlərinə bölünür.

Hüquq sistemi və siyasət sisteminin vəhdəti

Hüquq sistemi nədir. Əvvəlcə qeyd edək ki, **sistem** müəyyən məkan tutumu olan elementlərin qarşılıqlı mexanizm formasından ibarət olan mövcudluqdur. Sistem elementlərin əks olduğu **məkan cəmidir**. Sistemin əsas forma xarakteri onun strukturlardan ibarət olmasındadır. Sistem özündə alt və üst sistemləri ehtiva edir. Bu da sistemin funksiya tərkibini meydana gətirir. Sistem sahələrdə olan və sahələri tənzim edən, müəyyən xətti fəaliyyətə malik olan strukturlardan ibarət olan kompleksdir.

Dövlət ali məzmunlu ictimai bir sistemdir. Cəmiyyət sistemi də onun daxilində qərarlaşır. Dövlət öz iyerarxiyalı fəaliyyətini elə sistemlə, mexanizmlə formalaşdırır. Dövlət insan və insanların yaratdığı qurumların (tərəflərin, subyektlərin) hüquqlarını müəyyən edən və nizamlayan ümumi bir tərəfdir. **Dövlət bu baxımdan hüquqları olan tərkib elementlərdən ibarətdir.** Bu hüquqlu subyektlərin tərkibcə birləşmələri elə siyasət və hüquq sistemlərini formalaşdırır. Hüquq normaları ilə dövlətin tərkib elementləri

arasında əlaqələr və münasibətlər tənzimlənir. Hər bir subyekt öz vəzifə və funksiyalarını müəyyən edir, icrasını təmin edir. Dövlətin hüquqla müəyyən etdiyi, onun hüquqlarını qəbul etdiyi vətəndaş, qeyri-vətəndaş dövlətin sakinləridir. Onların hüquqları dövlət tərəfindən müəyyən edilir və icrası təmin olunur. Dövlət özündə vətəndaşın və qeyri-vətəndaşın hüququnu əks etdirən daxili və beynəlxalq hüquqları qəbul edir. Hüquq sistemi, hüquq müstəvisi normalar şəkilində dövlət tərəfindən formalaşdırılır.

Dövlət hüquq və siyasət sisteminin vəhdətindən ibarət olan bir qurumdur. Hüquq sistemi siyasətlə formalaşdırılır. Hüquq sistemi hakimiyyətin fəaliyyətinin əsas norma və qaydalarını müəyyən edir. Hüquq sistemi dövlətin qanunvericilik vasitələrinin cəmindən ibarət olan sistemdir. Hüquq sisteminin tərkibinə onu yaradan, yəni müəyyən edən və icrasını təmin edən subyektlərin hüquqlarını ifadə edən hüquq normaları və qaydaları sistemi daxildir. Hüquq sistemi siyasət sisteminin statusunu müəyyən edən mexanizmlərdən ibarətdir. Məsələn, konstitusiya ilə dövlət quruluşunun əsasları nəzəri baxımdan formalaşır və dövlət hakimiyyətinin hüquqi statusları müəyyən edilir. Hüquq sistemi siyasət sisteminin sanki “yanacağı” rolunu ifadə edir. Həmçinin siyasət sisteminin quruluş layihəsini təşkil edir.

Hüquq sistemi insan hüquqlarının vəziyyətini əks etdirən bir sistemdir. İnsan hüquqlarının vəziyyəti **təsbitediciliklə, təsdiqediciliklə və təminediciliklə** obrazlanır. Bu anda hüquq normaları yaranır və ya da mövcud hüquq normalarının tətbiqi mexanizmi işə düşür. Hüquq sistemi **universal** və **çərcivə** formalı **hüquq sənədlərinin** məcmusundan ibarət olan bir sistemdir. Hüquq sistemi siyasət sisteminin mexanizm qaydalarını müəyyən edir. Dövlətin siyasi sistemi öz mahiyyətini hüquq sistemindən formalaşdırır. Bütün fəaliyyət sahələri insanların əmək münasibətləri sahələridir. Burada olan fəaliyyət hüquqları insan hüquqlarının tərkibini təşkil edir. Dövlətin fəaliyyəti və əlaqələri, münasibətləri tənzim edən sahələri məhz siyasət sahələri hesab olunur. Hüquq sistemi daima genişlənir, daxilən və kənarı ilə böyüyür. Burada əsas məqsəd baza hüquqları qoruyub saxlamaq, genişləndirmək və inkişaf etdirməkdən ibarət olur.

Siyasət sistemi nədir. Dövlətin aktlarını ifadə edən siyasət sistemi dövlətin tərkibini təşkil edən elementlərin maraqlarını tənzim edən sistemdir. Siyasət sistemi burada təsbitedicisi və təminedicisi sistemdir. Siyasət sistemində dövlət quruluşu, dövlətin fəaliyyət əsasları aid olur. Dövlətin tərkib elementlərindən ibarət olan siyasət subyektlərinin quruluşları, onların məzmunca siyasi strukturları, inzibati strukturları, elementlərin hərəkət trayektoriyaları məhz özündə siyasət sistemini ehtiva edir. Siyasət sistemi siyasətin subyekt və obyektlərinin əhatə olunduğu sistemdir. Siyasi vasitələr və alətlər siyasət sisteminin tərkibini təşkil edir. Siyasət sistemi dövlətin maraqlarının əhatə olunduğu sahələri tənzim edən sistem vəhdətindən ibarət olur. Siyasət sistemi ali, mərkəzi və yerli strukturlardan təşkil olunur.

Həmçinin dövlətin xarici siyasətini təmin edən qurumlar da siyasət sisteminin tərkibinə aiddir. Siyasət sisteminin əsas məqsədi ayrı-ayrı sahələrdə insanların maraqlarını təmin ed-edə cəmiyyəti inkişaf etdirsən, dövləti bir ümumi tərəf kimi güclü vəziyyətdə saxlasın.

İki sistem vəhdəti necədir. Məlumdur ki, hər bir hərəkət normaya, hədlərə, ölçülərə tabe olur. Hərəkətlər özündə elə normaları əks etdirir. Hərəkətlər məkanlarda sərhədlənir. Çünki elementlərin hərəkətləri üçün müvafiq məkanlar mövcud olur. Sərhədlərdə qarşılaşma hər an müxtəlif vəziyyətləri meydana gətirə bilər. Bu baxımdan da elementlərin iradəyə tabe olması üçün, idarəolunan elementin formalaşması məqsədlə mütləq qaydada tənzimləmə funksiyası həyata keçirilir. İstənilən sistem nəzəri və praktiki olaraq norma və qaydalarla tənzim olunur. Sistemin xarakterinin formalaşması norma və qaydalarla həyata keçirilir. Struktur normaya tabe olur, norma struktur tərəfindən yaradılır. Bu baxımdan da daxilən tənzim olunma vəziyyətləri ortaya çıxır.

Dövlət insan hüquqlarının nəticəsi olan bir siyasət və hüquq qurumudur. **Burada, bu anlamda hüquq siyasətdən üstün dayanır.** Çünki dövlət nəticə kimi meydana gəlir. Hüquq siyasəti özünə xidmət etməyə yönəldir. Dövlətin hüquqla nəticələnməsi isə insanların sahələrdə hüquqlarının müəyyən olunması ilə tamamlanır. Bu isə o deməkdir ki, hüquqsuz siyasət, siyasətsiz isə hüquq ola bilməz. Siyasət sistemi hüququn təsbit etdiyini həyata keçirir. Məsələn, insanların bir sahədə olan hüquqlarını siyasi fəaliyyət təmin edir. O da düzdür ki, hüquqlarda təsbitəlmə siyasət vasitəsilə təmin olunur. Bu baxımdan da hüquq sistemi siyasət sisteminə başlanğıc verir onun fəaliyyətini şərtləndirir, məqsədlərini müəyyən edir, vəzifələrini, məsuliyyət və öhdəliklərini formalaşdırır. Siyasət sistemi də hüquq sisteminin məqsəd və vəzifələrini sahələr üzrə aşkarlayır.

Hüquq sisteminin hərəkətə gətirilməsi elə siyasət sisteminin hərəkətə gətirilməsi mənasını verir. Vəhdət məsələsi hər ikisini tamamlayır. Mexanizm məsələsi hər ikisini vəhdətləşdirir.

Siyasi və inzibati struktur anlayışları

Siyasi struktur nədir. Dövlət strukturlarının fəaliyyətini şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar: siyasi və onun tərkibi olan inzibati. Hər bir struktur formalardan, elementlərin cəmləşdiyi məkanlardan tutumlardan ibarətdir. Siyasət fəaliyyəti tərkibinə görə dərəcələnilir, xassələnilir. Strukturun xassələri təyinatından, gördüyü işlərdən, tənzimlədiyi obyektlərdən meydana gəlir. Əvvəlcə qeyd edək ki, dövlət və cəmiyyət sistemləri elə ictimai sistemlərdir. Siyasi və inzibati idarəçilik sistemi ictimai sistemin tərkibini təşkil edir. Siyasət strukturları dövlətin siyasətini müəyyən edən cəm halda əlaqələr yaradan qurumlardır. Siyasət strukturları siyasət müəyyən edən və siyasi

qərarlar qəbul edən strukturlardır. Burada daha çox ali və mərkəzi hakimiyyət strukturları qərarlaşır. Lakin yerli icra və məhkəmə həmçinin qanunvericilik strukturları (yerli qanunverici məclislər) strukturları da özlüyündə siyasət strukturlarıdır. Çünki onlar ali və mərkəzi hakimiyyətin siyasətini icra etməklə yanaşı, yerli səviyyədə də öz səlahiyyətləri çərçivəsində siyasət müəyyən edə bilirlər. Bu kateqoriyaya yerli bələdiyyə idarəçiliyini də aid etmək olar. Bu baxımdan da siyasət strukturları ali, mərkəzi (ixtisaslaşmış sahələr üzrə) və yerli olurlar.

İnzibati strukturlar nədir. Əslində bu strukturlar elə siyasət strukturlarının tərkibində olurlar. Siyasət strukturlarının fəaliyyətini həyata keçirən **daxili** strukturlardır. Elə siyasət aparatlarının işi (prezident administrasiyasının, hökumət administrasiyalarının, qanunverici və məhkəmə administrasiyalarının) həm də inzibati məzmunludur. Çünki hər ikisində bürokratik və pilləli idarəçilik mövcudur. Siyasət aparatlarının pilləli fəaliyyəti özlüyündə inzibati məzmunludur. İnzibati strukturlar ali, mərkəzi və yerli idarəetmə aparatlarının işini təşkil edən administrativ (burada sənədlərin təşkili və dövriyyəsinə rəhbərliyi həyata keçirmək və icra fəaliyyətini həyata keçirmək) fəaliyyəti təmin edirlər. Bura qərar layihələrinin hazırlanması (siyasi qərarlar da daxil olmaqla), qərarların icrası, təsərrüfat və kargüzarlıq işləri aid olur. İnzibati idarəçilik öz xarakterinə görə daha çox **“məmur idarəçiliyi”** mənasını verir. İnzibati struktur siyasi strukturun həm də təbəçiliyində olan aşağı strukturdur. İnzibati struktur siyasi strukturun daxilində olmaqla, onu daxilən tənzimləməklə bərabər, həm də şəxələndirən strukturdur.

Pozitiv siyasət

İnsanlar bütün hərəkətlərini maraqlarının müdafiəsinə istiqamətləndirirlər. Maraqların təmin olunması enerji ilə təminat məsələsini əks etdirir. Maraqların müəyyən koordinatlarda təmin olunması sabitliyin əsaslarını yaradır. Sabitlik “doymalardan”, razılıqlardan, yüksək təminatlardan meydana gəlir. Tərəflərin qane olması, razılaşdırılması məhz sabitliyin əsaslarını meydana gətirir. Bu baxımdan da dövlət sabitliyi təmin edən əsas qurum rolunu oynayır. Dövlət insanların sosial maraqlarını təmin edən təbii bir qurumdur. Sosial maraqları təmin etmək məqsədilə dövlət çoxtərəfli fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyat təşkil edir, texniki vasitələr yaradır və onların istifadəsi üsullarını həyata keçirir. Dövlət özü pozitiv məqsədlər üçün təşkil olunur. Dövlət ümumən pozitiv vahidlərdən ibarət olan bir təsisatdır. Dövlətin idarəçilik strukturları da ayrı-ayrı sahələrdə və istiqamətlərdə pozitiv maraqları təmin etmək funksiyasını həyata keçirir. Əslində siyasətin müsbət mahiyyəti onun pozitiv məzmununda meydana gəlir. Pozitiv siyasət maraqları tamamlayan aktlardan ibarətdir. Dövlətin fəlsəfi mahiyyəti pozitivlikdədir ki, bu pozitivlik də onu deməyə əsas

verir ki, siyasət faydaverici əsaslarla həyata keçirilsin. Dövlət ümumən resursları özündə cəmləşdirən bir bütövdür. Dövlətin pozitiv siyasəti mövcud və gələcək zamana hesablanır. Bu baxımdan da resursları özündə cəmləşdirən fondlar, ehtiyat bazaları yaradır. Dövlət bir tərəfdən material ehtiyatlar bazalarını yaradır, digər tərəfdən də maliyyə vəsaitləri bazalarını təşkil edir. Dövlət həm də ona görə pozitividir ki, nizamlaşma funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir məqam üçün sərhədləri müəyyən edir. Bu funksiya da özlüyündə nizamlaşmanı təşkil edir. Dövlətin pozitiv mahiyyəti təminat və müdafiə funksiyalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Pozitiv siyasət fəlsəfi düşüncələrini bu kimi istiqamətlərdə ümumiləşdirmək olar:

- pozitiv siyasət əxlaq söykənən bir siyasətdir;
- pozitiv siyasət ümummənəfə zənginliyini və onun daxilində fərdi mənəfəni müdafiə edən siyasətdir;
- pozitiv siyasət sosial firavanlığa xidmət edən, bu istiqamətə yönələn siyasətdir;
- pozitiv siyasət dövlətin xalqa xidmətlərini istiqamətləndirən siyasətdir;
- pozitiv siyasət xalq və dövlət vəhdətini müəyyən edən siyasətdir, aktlardır;
- pozitiv siyasət öz obyektində xalq tərəfini müəyyən edən siyasətdir;
- pozitiv siyasət dövləti və cəmiyyəti qoruyan və vəhdətləşdirən siyasətdir;
- pozitiv siyasət dövləti xalqa və cəmiyyətə yaxınlaşdırən siyasətdir;
- pozitiv siyasət tarazlı siyasətdir və payların ədalətli bölgüsünə əsaslanan siyasətdir;
- pozitiv siyasət sosial ədalət prinsiplərini özündə müəyyən edən siyasətdir, aktlar toplusudur;
- pozitiv siyasət dövlətin real və ideal məzmununu özündə əks etdirən siyasətdir;
- pozitiv siyasət dövlətin ədalətli quruluşunu özündə ehtiva edən və dövlət quruluşunu layiqli xidmətlərə yönəldən aktlar məcmusudur və s.

Siyasət və əxlaq

Dövlət özü bir ictimai qurum olaraq sosial əxlaqın nəticəsi kimi yaranmışdır. İctimai razılıq da elə sosial əxlaqdan meydana gəlmişdir. İnsanlar dövləti yaratmaqla həm də öz əxlaqlarının qorunması üçün dayaq vasitəsini meydana gətirmişlər. Dövlətin təşkili mədəniyyətin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Dövlət sivilizasiya qurumudur və yaşayışın nizamlı əsaslarını öz daxilində mənəvi əsasları əks etdirir. Dövlət əxlaq qurumudur, çünki mənəvi əsasları da özündə cəmləşdirir. Əxlaq qurumu olduğundan da ali dəyərə malikdir.

Dövlət insan maraqlarını həm də mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə təmin edir. Dövlətin əxlaq qurumu olması onun sərhədlər müəyyən etməsindədir. Dövlət tərəflər üçün bir pay bölgüsü prinsipini də formalaşdırır. Dövlət mənəvi kompozisiyanın bir məhsuludur. Bu baxımdan da sosial məqsədli və təyinatlıdır. Əxlaq nizamın əsasıdır. Çünki əxlaq normalardan ibarətdir. Əxlaq tarazlı inkişafın əsaslarını meydana gətirir. Normalar sərhədləri yaradır və pay bölgüsünü meydana gətirir. Bu aspektdə əxlaq bütün maraqlı tərəfləri nəzərə alır və maraqların tarazlı qaydada təmin olunmasını yerinə yetirir. Dövlət özündə əxlaqı məcmuələşdirir.

Əxlaq dövlətin sabit inkişafının əsaslarını ortaya qoyur. Sərhədlərlə inkişaf özündə əxlaqi normaları yaradır. Əxlaq normaları ünsiyyət və davranış kodekslərini meydana gətirir. Əxlaq özünüdərk fəlsəfəsini yaradır. Özünüdərk fəlsəfəsi dövlətin və cəmiyyətin pozitiv mənalarını üzərə çıxarır. Yəni, əxlaq qoruyucu tərəf kimi dövlət formalaşdırılır. Dövlət şəxsiyyəti müəyyən edir və insanların şəxsi keyfiyyətlərini üzərə çıxarır. İnsanların şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etməklə bərabər, şəxsiyyəti təşkil edən ünsürlərin təmin olunmasını və qorunmasını təmin edir. Bu aspektdə dövlət dəyərli tərəfdir və dəyərləri müəyyən edən ünsürdür, kompleksdir.

Dövlət fəaliyyəti siyasi əxlaqla müəyyən olunur. Siyasətin pozitiv mənası onun normalarla tənzim olunmasından irəli gəlir. Burada hüquq normaları əxlaq normaları ilə vəhdət təşkil edir. Siyasət normaları münasibətləri və əlaqələri sərhədləyir. Bu aspektdə elə hüquq norması ilə əxlaq norması məzmunca eyniləşir.

Hadisələrin idarə olunması və siyasət

Hadisələr elementlər toplusunun müəyyən məkanda cəmləşməsidir və bundan meydana gələn enerjidir. Dövlət bu aspektdə öz fəaliyyəti ilə enerjisini artırır. Hər bir hərəkət ehtiyaclar, maraq və məqsədlər üzərində formalaşdırılır. Bu baxımdan da istiqamətləndirilir. Hərəkətlərin istiqamətləndirilməsi elə özlüyündə hadisələrin istiqamətləndirilməsi mənasını verir. İstiqamətləndirilmə resurslardan istifadə etməklə yönləndirilmə deməkdir. Hərəkətlər istiqamətlənir, bu baxımdan da istiqamətli obrazlanma meydana gəlir. Hadisələr idarə olunur və sistemlərdə tənzim edilir. Hadisələrin idarə olunması məkanlar üzrə elementlərin yerləşdirilməsidir. Bu da özlüyündə tənzimləmə deməkdir. Hadisələrin tərkib elementlərinin müəyyən istiqamətlərə yönləndirilməsi özündə idarəetmənin əsaslarını formalaşdırır. Sahələr üzrə hadisələr törədilir. Bu hadisələr sahələr üzrə tənzim edilir. İdarəçiliyin məqsədi hədəfləri seçməkdən ibarətdir. Hədəflər maraqların təmin olunmasını qarşısına məqsəd kimi qoyur. Hadisələrin idarə olunması subyektlərin maraqlarından asılı olur. Hadisələr bir qrup tərəfindən iradələrə müvafiq olaraq idarə olunur. Digər qrup isə iradədən kənar olaraq onu qəbul

edir. Buna görə də əksər halarda istəklərə uyğun siyasət və istəklərə uyğun olmayan siyasət meydana gəlir. İdarə edənlərlə tabe olanlar, yəni idarə olunanlar arasında bir uyğunsuzluq vəziyyətləri yaranır. Siyasət universal aspektdə məkanlar üzrə müəyyən olunur və sərhədləri baxımından ümumi sərhədlər çərçivəsində həyata keçirilir. Makro məkan öz daxilində kiçik məkanları birləşdirir. Buna görə də siyasət məxsusi olaraq mikro məkanları əhatə edir, eləcə də makro məkanlarda formalaşır.

Hadisələrin idarə olunması proseslərin hüquq normaları ilə tənzimlənməsini həyata keçirməkdən ibarət olur.

Maraq, məqsəd və siyasət

Dövlət özü maraqlardan yaranan bir nəticədir, vəziyyətdir, hadisədir, canlı komponentlərdən ibarət olan kompleksdir. Bu aspektdə siyasətini, öz fəaliyyətini maraqların təmin olunmasına doğru yönəldir. Məqsədlər özündə maraqları yaradır. Şərait məqsədləri aşkar edir. Məqsədlər hədəflərə yönəlir. Dövlət ayrı-ayrı tərəflərin, dövlətin özünün təşkil edən elementlərin (burada subyektlərin) maraqlarını təmin edən siyasət həyata keçirir, fəaliyyət təşkil edir. Maraqların tərkib zənginliyi və çoxlu sayda məkanları əhatə etməsi öz-özlüyündə siyasəti təmin edir. Dövlət vətəndaşların ölkədaxili və beynəlxalq maraqlarını təmin etməkdə maraqlı olur. Vətəndaşların ölkədaxili və ölkəxarici maraqlarının təmin olunması özlüyündə dövlət maraqlarının böyüməsini meydana gətirir. Çünki dövlətin marağ obyektində məhz vətəndaş (ümumilikdə insanlar) dayanır. İnsan maraqlarının məkan üzrə genişlənməsi özündə dövlət maraqlarının məkan üzrə genişlənməsinə səbəb olur. Dövlətin maraqlarının insanların maraqlı olduqları resurslar da yaradır. Resursların dövrüyyəsi və məkan üzrə hərəkəti özündə dövlət maraqlarının “gəzməsinə” səbəb olur. Dövlət maraqların təmin olunması fəaliyyətini şəbəkəli edir və kateqoriyalar üzrə həyata keçirir. Dövlət siyasəti marağ müstəvisini formalaşdırır. Bu müstəvi də geosiyasi maraqların təmin olunması üçün əsasları ortaya qoyur. Dövlət insanların marağ müxtəlifliyini təmin edir. Bu anda fərqli tərkibə malik olan maraqlar şəbəkəsi meydana gəlir. Marağ tərkibinin zənginliyi (subyektə və obyektə münasibətdə) dövlətin marağ təmin etmək fəlsəfi düşüncələrini yaradır.

Müdafiə və siyasət

İnsan maraqları qorunmalı müdafiə olunmalıdır. Bu maraqları həm insanların özləri, həm də dövlət və cəmiyyət qoruyur. Deməli, maraqlar fərdi və kollektiv əsaslarla müdafiə olunur. Dövlət dəyərli qurum olduğundan və insanlara dəyərlər verdiyindən (bu dəyərləri çox istiqamətdə təqdim edir) dəyərləri qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət dəyərləri cəmiyyətdən,

dəyərli tərəfdən götürür. Bu baxımdan da dəyərləri özündə cəmləşdirir. Dövlət müəyyən tərkiblərdən ibarət olduğundan daima öz tərkibini qorumaq funksiyasını həyata keçirir. Dövlət bir tərəfdən subyektləri, elementləri qoruyur, müdafiə və mühafizə edir, digər tərəfdən də subyektlərin hərəkətlərini qoruyur. Deməli, inkişaf prosesləri qorunur. Dövlət öz tərkibi ilə bir tərəf kimi, kompleks subyekt kimi tamamlanır. Çatışmazlıqlar dövlətin normal fəaliyyətinin qarşısını alır. Bu baxımdan da dövlət müdafiə siyasətini həyata keçirir. Dövlətin müdafiəsi iki istiqamətdə təmin olunur: dövlətin daxildən müdafiəsi və sərhədkənar ünsürlərdən müdafiəsi. Dövlət vətəndaşlarını müdafiə etdiyindən vətəndaşlarının maraqlarının əks olunduğu sahələri də müdafiə edir. Çünki həmin sahələr elə dövlətin özünü təşkil edən sahələrdir. Dövlət elementləri ona görə qoruyur ki, öz daxilini zənginləşdirsin və boşluq yaranmasının qarşısını alsın. Dövlət elementləri və onların fəaliyyətini qoruyur. Dövlət müdafiə üçün aidiyyəti qurumları: ictimai-asayiş qoruyan, təhlükəsizliyi təmin edən hüquq mühafizə qurumları təşkil edir. Müdafiə özü də siyasət olduğundan dövlət bu istiqamətdə hüquq normaları sistemini təşkil edir. Dövlət subyektləri, onların dəyərlər verən fəaliyyətini, dövlətə zərbələr vurmağa çalışan ünsürləri qoruyur. Dövlətin müdafiəsi inkişaf strategiyasının tərkibini təşkil edir.

Siyasət və mühit

Mühit zərurəti meydana gətirən elementlər proseslərindən ibarətdir. Mühit özü müəyyən maraqların təmin olunmasını zəruri edir. Yeni maraqların əsasında elə mühit amili dayanır. Siyasət məkanda həyata keçirildiyindən müəyyən şəraitləri yaradır. Hərəkət dəyişdirən xassəlidir. Dəyişmə odur ki, müəyyən məkanda olan elementlər yeni təzahürdə obrazlanır, əks olunur. Yaranan şərait də yeni siyasətin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Siyasətin məqsədi əlverişli şəraiti yaratmaqdan ibarət olur. Bu şərait də insan maraqlarının təmin olunmasını əsas hədəf kimi qarşıya qoyur. Siyasi proseslərin sistemli və nizamlı təmini əlverişli mühitin yaranmasını şərtləndirir. Əlverişli mühit nizamlı həyat üçün şəraitləri meydana gətirir. Əlverişli mühit tələbləri ortaya qoyur və yeni şəraitin yaranması üçün tələbatları yaradır. Nizamlı siyasət nizamlı mühiti formalaşdırır. Yetişən mühit anlayışı meydana gəlir. Yetişən mühit zərurəti yaradır. Yəni, öz ardınca yeni siyasətin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Nizamlı mühit özlüyündə əxlaqlı mühiti meydana gətirir.

Siyasi mühitin formalaşmasını siyasət vasitələri, siyasətin tərkib elementləri meydana gətirir. Bu tərkib elementlər arasında olan əlaqələr cəmiyyətdə və dövlətdə ümumi siyasi obrazlanmanı ortaya çıxarır. Bu obrazlanma da siyasi şüurun, siyasi təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayır.

Siyasət və hüquq norması

Dövlət hüquqdan yaranan, yəni insanların hüquqlarından yaranan bir qurumdur. Bu baxımdan da səlahiyyətli bir tərəfdir. Hüquq tərəfidir və hüquqlar müəyyən edəndir. Dövlət hüquqları səhələr üzrə təsbit və təmin edən tərəfdir. Hüquq mövcud olan və hərəkət edən tərəf üçündür. Bu baxımdan dövlət də bir tərəfdir. Dövlət insan hüquqlarının onların şüurlarında təsdiqini tapması ilə yaranan bir qurumdur. Dövlət insan hüquqlarının onların istedad və qabiliyyətləri ilə müəyyən olunmasını və təsdiqini həyata keçirən vasitədir. Dövlətin vəzifə və funksiyaları, səlahiyyətləri və öhdəlikləri onun hüquqları ilə meydana gəlir. Dövlət hüququ vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması ilə fəlsəfi baxımdan tamamlanır. Dövlət müəyyən hədlərdə vətəndaşların və əcnəbilərin hüquqlarının təmin olunmasını həyata keçirir və bununla da tamamlama meydana gəlir. Dövlət nizamlayıcı tərəfdir və güc strukturudur. Bu aspektdə də idarəedəndir. İdarə etdiyi üçün hədlər və normalar müəyyən edəndir. Normaların yerinə yetirilməsi sayəsində maraqlar hədlərlə, şəraitə müvafiq olaraq, mövcud resurslar əsasında təmin olunur. Siyasət hüquq normasının qəbulu və icrasından ibarət olan bir fəaliyyətdir.

Siyasət hərəkətlərlə ifadə olunduğundan normalara və hədlərə tabedir. Normalar ölçüləri yaratdığından hüquq da tərkiblə müəyyən edilir. Hüquq sistemin tərkibini təşkil edən normalara bölünür.

Hüquq normaları tənzimləyici olduğundan özlərində həm də saxlama, qarşısını almaq funksiyasını yerinə yetirir. Hüquq normaları sərhədlər yaradır ki, əlaqələr və münasibətlərdə problemlərin qarşısı alınsın. Hüquq normaları dövlət və vətəndaş arasında hədli və ölçülü əlaqələrin və münasibətlərin əsaslarını ortaya qoyur. Dövlət hüquq normalarının yaranması və tətbiqi ilə özünün fəlsəfi mahiyyətini aşkarlamış olur.

Siyasət və nizam (sistemlilik düşüncəsi)

İnsanlar dövləti nizamlayıcı və sistemləşdirici qurum kimi dərk edirlər. Dövlət bütöv halda sistem qurumudur. Ona görə sistem ki, tərkibi müxtəlif elementlərin yaratmış olduğu strukturlardan ibarətdir. Dövlət sistem qurumu olduğundan onun fəaliyyəti də sistemli əsaslara malikdir. Sistemlilik və nizam düşüncəsi nailiyyətlərin əsasını təşkil edir və dəyərlər üçün əsas xətləri müəyyən edir.

Nizam anlayışı sistem anlayışının tərkibində qərarlaşır. Nizam özü elə sistemi formalaşdırır. Sistemin özü də nizamla yaranır. Sistem də nizamı formalaşdırır. Bu baxımdan da qarşılıqlı şərtləndirici proseslər gedir. Nizam qaydaları ifadə edir. Təkrar olunan və yeniləri ilə meydana gələn qaydalar nizamı yaradır. Nizam qaydaları sistemdə öz-özlüyündə paralellikləri əks etdirir. Fərqliliklər və ziddiyyətlər məhz nizam məkanını əhatə edir. Dövlətin

elementləri nizamla qurulur. Dövlət özü bütöv bir kompozisiya olaraq nizamlı qurumdur. Dövlət fəlsəfi təfəkkürlərdə hüquqi bir quruluşa malikdir. Dövlətin nizamı onun hüquq normaları ilə siyasəti həyata keçirməsindədir. Nizamlı siyasət sistemlidir. Ona görə ki, müəyyən mexanizmlərlə təmin olunur. Siyasət hüquq normaları ilə nizamla müəyyən edilir. Bu anda mövcud siyasət və gələcək siyasət anlayışı meydana gəlir. Nizamlı siyasət idarəetmənin zaman ardıcılığı ilə təmin olunmasında əks olunur.

- nizamlı siyasət cəmiyyətin əxlaq normalarının qorunmasını təmin edir;
- nizamlı siyasət cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraqlarının nizamla təmin olunmasına əsaslanır;
- nizamlı siyasət dövlət-vətəndaş əlaqələrinin nizamlı əsaslarını yaradır;
- nizamlı siyasət dövlətin və cəmiyyətin sabit dinamika ilə inkişafını meydana gətirir;
- nizamlı siyasət cəmiyyət qrupları arasında, təbəqələr arasında nizamlı və sistemli əlaqələrin yaranmasını təmin edir;
- nizamlı siyasət dövlətin güclənməsi üçün daxili resursların artmasını təmin edir və s.

İnformasiya və siyasət (siyasəti təmin edən vasitələr kimi)

İnformasiya fiziki baxımdan müəyyən məkanda meydana gələn hadisələrin tərkib elementlərinin duyğu orqanları vasitəsilə insan beyinində əks olunmasıdır, obrazlanmasıdır. İnformasiya dəyişən mühit haqqında, elementlərin məkan dəyişmələri haqqında subyektlərdə əks olunan obrazdır. İnformasiya qavrama elementlərindən ibarətdir. İnformasiya hərəkətlər haqqında olan məlumatlardır. İnformasiya sayəsində siyasi hadisələrin forma və məzmunu qavranılır. İnformasiya dolğun (əhatəli) və qeyri-dolğun ola bilər. İnformasiyanın dolğunluğu onun forma və məzmunu haqqında kifayət qədər dolğun məlumatın, geniş miqyaslı tutumun əldə olunmasıdır. İnformasiyanın kasadlığı isə baş verən hadisələr haqqında qeyri-düzgün və ya da yarımçıq olan məlumatlardır.

Siyasətin özü elə informasiyalardan ibarət olan bir sistem xarakterinə malikdir. İnformasiya müəyyən bir məkanda toplaşan və eləcə də məkanlar üzrə yerini dəyişən elementlər axınlarının obrazlanmasıdır.

İnformasiyanın idarə olunması. İnformasiya ona görə idarə olunur ki, siyasi sistemlərin müdafiəsi təmin edilsin. Siyasi sistemlərin qorunması və onun fəaliyyətinin kompleksliliyi məhz informasiyalardan sıx asılıdır. İnformasiyaların idarə olunması onun obyektivliyinin düzgün şəkildə qarşı tərəfə çatdırılmasından ibarətdir. Bir çox hallarda informasiya maraqlara uyğun olaraq qeyri-obyektiv şəkildə və yarımçıq olaraq çatdırılır. Bu halda yalan və həqiqəti çatdıra bilməyən informasiyalar da meydana gəlir.

Dövlət informasiya ilə siyasətini müəyyən edir. Siyasət elə informasiya yaradan aktlardan, elementlər hərəkətindən ibarətdir. Siyasət məlumat şəkilində cəmiyyətə ötürülür. Cəmiyyətdəki hadisələr informasiya şəkilində dövlət hakimiyyətinə çatdırılır. Məlumat vasitələri cəmiyyətin sifarişini dövlət hakimiyyətinə, dövlət hakimiyyətinin sifarişini də cəmiyyətə ötürür. Bu aspektdə tarazlayıcı, birləşdirici, bağlayıcı rolunu oynayır. Məsələn, dövlət qanunları, fərmanlar, konstitusiyə mətnləri, iclaslar, çıxışlar, mövqelər və digər aktlar informasiya olmaqla ötürücü vasitələrlə cəmiyyətə çatdırılır.

Kütləvi informasiya vasitələri və “dördüncü” hakimiyyət anlayışı

(kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət deyil-məsələn, Azərbaycanda)

Məlumdur ki, informasiya (məlumat) **mətn** (yazılı), **audio** (səsli) **audiovizual** (səsli-görünürlü) və fotosəkil formada yayılır. İnformasiyanın **yazılı** (kağızda həkk olunmuş) və **şifahi** formaları mövcuddur. İnformasiya tele və radio qurğularla, eləcə də kağızyayımı üsulları ilə ötürülür.

İnformasiyanı qəbul edən və ötürən texniki vasitələrə aid olur: **elektron informasiya** texnologiyaları, **çap (print)** texnologiyaları, **teletexnologiyalar** (teleqraflar-telefon mətnlər texnologiyaları və telefonlar-telesəslər texnologiyaları), **anten və peyk** texnologiyaları (bura radio qurğuları və anten qəbulediciləri və xətləri aid olunur, səslər və görüntülər (efir görüntüləri-**foto-dayanıqlı-video-hərəkətli-ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edən şəkillər** görüntülər) radio dalğalarla ötürülür), **fototexnologiyalar** (fotoapartlarla əldə edilən görüntülü informasiyalar). İnformasiyalar **elektron** və **kağız** formasında, **səsli** və **səsli -görüntülü** formada yayılır. Kağız formasına şəkil və mətn formaları aid olunur.

Məlumdur ki, kütləvi informasiya vasitələri tərəflərdən (subyektlərdən, qurumlardan –dövlət və özəl) informasiya (məlumat) əldə edib onu tərəflərə (məsələn, cəmiyyətə) çatdıran qurumlardır. Eləcə də həmin qurumlar cəmiyyətdən məlumatlar əldə edib, onu dövlətə və digər qurumlara çatdırırlar. Bu vasitələr tərəflər arasında məlumat körpüsü yaradırlar və vəziyyətləri araşdırıb məlumat formasında tərəflərə yayırlar. Dövlətin sifarişini cəmiyyətə, cəmiyyətin sifarişini isə dövlətə ötürürlər. Kütləvi informasiya vasitələri məlumatları əldə edib onu istehsal edirlər (təzahür tərkibini birləşdirirlər, sahələrə ayırırlar) və tərəflərə ötürürlər. Bu subyektlərin (burada jurnalistlərin, müxbirlərin, aparıcıların informasiya hasil edən və yayan digər şəxslərin, onların təmsil olunduqları qurumların) **əsas funksiyası** məlumatları, bu baxımdan hadisələrin təzahürünü audio və audiovizual vasitələrlə doğruduzgün formada (olduğu kimi, təhrif olunmamış formada) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada tərəflərə ötürməkdən, açıq şəkildə cəmiyyətə yaymaqdan ibarətdir. Qanunvericilikdə məlumatın əldə edilməsi, onun hasil

edilməsi, qorunması, identifikləşdirilməsi və ötürülməsi qaydaları və bu istiqamətdə vasitələrin (məlumat verən, məlumat qəbul edən, özündə saxlayan, yayan şəxslərin və onların təmsil olunduqları qurumların) funksiyaları, məsuliyyət və öhdəlikləri hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Məlumat yayımını təmin edən kütləvi informasiya vasitələrinə televiziya, radio (internet-onlayn və anten vasitəsilə yayımlanan vasitələr), mətbuat (jurnal, qəzet-çap üsulu ilə məlumatın mətn və fotovizual şəkildə yayımını təmin edən vasitələr), informasiya agentlikləri (teleqraf və elektron üsullarla informasiyanı mətn, audiovizual və audio formada yayan qurumlar) və digər vasitələr, informasiya yayım formaları aiddir. Kütləvi informasiya vasitələrinin əsas funksiyası baş verən hadisələr barədə insanları (tərəfləri, maraqlı olan şəxsləri, ümumilikdə hər kəsi) lazımı şəkildə məlumatlandırmaqdan ibarətdir.

Hakimiyyət anlayışı. Hakimiyyət insanların maraqlarını təmin edən və müəyyən səlahiyyətlərə malik olan **inzibati iyerarxik** (aşağıdan yuxarıya doğru tabeli) formalı bir strukturdur. Eləcə də qolları arasında bir-birinə hüquqi nəzarətin və hüquqi bağlantının mövcud olduğu siyasi kompleksiyadır. Hakimiyyət strukturlarının hüquqi statuslarının xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, burada hüquqi səlahiyyətlər məsələsində məxsuslaşma və universallaşma var. Pİllələr üzrə səlahiyyətlərin azalması və artması var. Qərarların pillələr üzrə qəbulu və ləğv olunması mövcuddur. Bir qurumun qərarı digər üst qurum tərəfindən ləğv oluna bilər. İyerarxik hakimiyyətdə ağağı qurumlara tapşırıqlar verilməsi, göstərişlər verilməsi məsələsi var. **“Qeyri-inzibati iyerarxik” (“qeyri-tabeli”) formalı hakimiyyət qolu da var.** Məsələn, məhkəmə hakimiyyətində yerli və ixtisaslı (məsələn, hərbi və yuvenal, mülki və cinayət məhkəmələri, inzibati və iqtisadi məhkəmələr, ağır cinayətlər məhkəmələri) məhkəmələr öz işlərində, qəbul etdikləri qərarlarda qanun çərçivəsində müstəqildirlər. Qərarları dövlət adından müstəqil qəbul edirlər. İnzibati cəhətdən yuxarı məhkəmələrə (məsələn, Apellyasiya məhkəmələrinə, Ali Məhkəməyə, Konstitusiya Məhkəməsinə) tabe deyillər və onların tapşırıqlarını yerinə yetirmirlər və onlar qarşısında hesabat vermirlər. Ədalət mühakiməsini müstəqil həyata keçirirlər. Lakin burada da bir iyerarxiya var. İyerarxiya ondan ibarətdir ki, yerli məhkəmələrin və ixtisaslı məhkəmələrin (birinci instansiya məhkəmələrinin) qərarlarını protest (etiraz) verməklə apellyasiya məhkəmələri ləğv edə bilərlər, apellyasiya şikayətlərini isə kassasiya qaydasında Ali Məhkəmə iddia əsasında təmin edə bilər. Məhkəmələrin təşkilini təmin edən və işlərinin icrasına inzibati nəzarəti həyata keçirən, lakin məhkəmə üzərində (qərarlarına görə) birbaşa pilləli inzibati nəzarəti həyata keçirməyən qurum olur. Məsələn, icra, məhkəmə və qanunverici qurumun göndərdiyi nümayəndələrdən ibarət olan Məhkəmə Hüquq Şurası (qanuna əsasən məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə funksiyası həyata keçirən orqan) bu funksiyaları yerinə yetirir. Lakin bu qurumun məhkəmə qərarlarının qəbuluna dair səlahiyyətləri olmur, müdaxilə etmir.

Qərarlar məhkəmələr tərəfindən müstəqil şəkildə qanunvericilik əsasında qəbul olunur.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hakimiyyətin bütün qolları bir-birinə nəzarət edirlər və bu nəzarət dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilir.

“Qeyri-inzibati iyerarxik” hakimiyyət formasına həmçinin **yerli (şəhər, qəsəbə, kənd) bələdiyyələr (bələdiyyələrə yerli sosial hakimiyyət də deməklər)** də aiddir. Yerli bələdiyyələrə yerli icra hakimiyyətlərinin nəzarəti yoxdur. Yerli bələdiyyələr müstəqildirlər. Qərarları qanunvericilik çərçivəsində, səlahiyyətləri daxilində, qanunvericiliyin tələbləri ilə qəbul edirlər. Qəbul elədikləri qərarlar ədliyyə qurumunda qeydiyyatdan keçirilir və hüquqi status verilir. Yerli bələdiyyə qurumları ilə işləri koordinasiya edən, onların işlərini təşkil edən mərkəzi icra qurumları ola bilər. Bələdiyyələrin işinə ictimai nəzarətin, ictimai müşahidənin nəzarətini təmin etmək məqsədilə qanunverici qurumun da yerli bələdiyyələr üzrə iş mərkəzini təşkil etmək olur. Yeri gəlmişkən bələdiyyələr Milli Məclisdə hesabat verirlər. Bələdiyyələr müstəqildirlər və onlar birləşib ictimai birliklər (məsələn, həmkarlar komitələri, idman birlikləri və s.) yarada bilərlər. Lakin bu qurumlar koordinasiya xarakteri daşıya bilər və hüquqi tərəf tərəf olaraq onların özlərinin səlahiyyətlərinə müdaxilə edə bilməzlər.

Ümumiyyətlə, belə bir fikir bildirə bilərik ki, “qeyri-inzibati iyerarxik” hakimiyyətin üst iyerarxiyası elə məhkəmələrdir. Məhkəmələr yolu ilə bu kimi qurumlarda qərarların ləğvi və ya da qüvvədə saxlanması mümkündür.

Hakimiyyətin forması, məzmunu və xarakteri:

Forma və məzmunu

- idarəedicidir; bu baxımdan,
- tənzimləyicidir;
- nəzarətedicidir;
- təşkilədicidir; o cümlədən
- qurucudur;
- yaradıcıdır;
- səlahiyyət bölücüdür;
- əlaqələndiricidir;
- vəzifələr müəyyən edəndir;
- həllədicidir;
- hüquq normaları yaradandır;**
- qanunvericilik təşəbbüsü var;**
- güc tətbiq edicidir, əlində silahlı qüvvələr var;**
- resurslara (maliyyə, əmlak) malikdir və s.**

Xarakteri

- idealdır;
- mənəvidir;
- praktikdir;
- təminedicidir;
- maraqları müdafiəedicidir;
- inkışaf etdiricidir;
- qoruyucudur;
- birləşdiricidir;
- sosialdır

Hakimiyyətin səlahiyyətləri

Hakimiyyətin səlahiyyətləri onun statusunu yaradır. Eləcə də konstitusiyaya və qanunlarla müəyyən edilmiş hüquqi statuslardan səlahiyyətlər, vəzifə və funksiyalar meydana gəlir.

Qanunverici hakimiyyət-demək olar ki, bütün sahələr üzrə hüquq norması yaradır, qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir; normaları icra etmək funksiyasına malikdir; icra hakimiyyəti ilə birlikdə bir çox vəzifələri icra edir (icra səlahiyyətlərini bölüşür, təyinat məsələlərini həll edir və təyinat razılıq bildirir), hesabatları dinləyir, ərazi bölgüsü məsələlərinə baxır, həll etdiyi və müəyyən etdiyi məsələlər var, məhkəmə hakimiyyətinin işinin təşkilində (məsələn, Məhkəmə Hüquq Şurasında) iştirak edir, icra hakimiyyəti ilə birlikdə hakimlərin təyinat və azad olunması məsələlərini həll edir. İcra hakimiyyəti ilə birlikdə dövlət büdcəsi ilə bağlı məsələləri həll edir və s.

İcra hakimiyyəti –norma yaradır (icra hakimiyyətinin başçısı-dövlət rəhbəri hüquq normaları yaradır, hökumət hüquq normaları yaradır, mərkəzi icra hakimiyyəti qurumları normalar yaradır), normalar icra edir, məsələləri müəyyən edir, həll edir, vəzifələrə təyin edir, qanunvericilik təşəbbüsü hüququ var; qanunverici hakimiyyət və məhkəmə hakimiyyəti ilə birlikdə dövlət hakimiyyətini formalaşdırır. İcra hakimiyyətinin səlahiyyətləri bir qədər geniş olur. Çünki demək olar ki, əksər sahələri tənzim edən qurumlar, strukturlar təşkil edir. Yerli və mərkəzi icra hakimiyyəti strukturlarını yaradır. Əlində isə silahlı qüvvələr olur. Həm də dövlət rəhbəri də bir çox ölkələrdə elə icra hakimiyyətinin rəhbəri olur. Bu baxımdan da dövlətin həll etdiyi məsələləri də (məsələn, qanunların imzalanması) icra hakimiyyətinin rəhbəri həll edir.

Məhkəmə hakimiyyəti-ədalət mühakiməsini həyata keçirir; norma yaradır (Konstitusiyaya Məhkəməsi vasitəsi ilə), sorğu əsasında qanunvericilik aktlarının uyğunluğunu yoxlayır (Konstitusiyaya Məhkəməsi), qanunvericilik təşəbbüsü hüququ var (Ali Məhkəmə); qanunların icrasına və tətbiqinə nəzarət edir (prokurorluq vasitəsi ilə) və s.

Dövlətin daxili və xarici siyasət üzrə bütün səlahiyyətləri bu üç hakimiyyət qolu arasında bölüşür və bütövlük də tərkibləri yaradır.

Kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyət səlahiyyətli qurumlardır

Kütləvi informasiya vasitələrinin təsisçiləri (həmçinin səhmdarları-Səhmdar Cəmiyyət formasında) olurlar. Bu təsisçi qurumlar (eləcə də səhmdarlar) **dövlət, bələdiyyə, özəl və ictimai** qurumlar, fiziki və hüquqi şəxslərdir. Kütləvi informasiya vasitələri də digər hakimiyyət subyektləri kimi həm də hüquqi şəxslərdir. Məsələn, Azərbaycanda dövlət tərəfindən “Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılıb. Cəmiyyət haqqında Əsasnamə və Nizamnamə mövcuddur. Mətbuat qurumları cəmləşərək, koordinasiyanı təmin etmək məqsədilə şuralar, azad həmkarlar komitələri və digər ictimai birliklər yarada bilirlər. Lakin bu qurumlar onların özləri üzərində geniş səlahiyyətli olmaya bilər.

Hakimiyyətə oxşar xüsusiyyətləri:

-kütləvi informasiya vasitələri də hakimiyyətin digər qurumları ilə yanaşı, qanunlarla təsis olunurlar. Lakin hakimiyyətin qolları ali qanunla (konstitusiyası ilə) yaranır və səlahiyyətləri müəyyən olunur;

-kütləvi informasiya vasitələri digər hakimiyyət subyektləri ilə yanaşı, dövlət qanunları və digər qanunvericilik aktları ilə fəaliyyətlərini tənzim edirlər. Səlahiyyətləri qanunvericiliklə müəyyən edilir;

-kütləvi informasiya vasitələri bütün sahələr üzrə (dövlət sirri sahələri və məlumatları istisna olmaqla) sərbəst və azad şəkildə məlumat əldə etmək və yayım hüququna malikdirlər;

-insanlar üçün iş yerləri yaradırlar, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əmək münasibətləri formalaşdırırlar və s.

-kütləvi informasiya vasitələri yalnız **insanların söz azadlıqlarını** təmin edir. Onların **sərbəst fikir bildirmək, dövlət, cəmiyyət və beynəlxalq aləm haqqında məlumat əldə etmək hüquqlarının** təminatını həyata keçirirlər.

-icra hakimiyyəti təşkil edir, icra edir, məhkəmə hakimiyyəti norma yaradır, icra edir, qanunverici hakimiyyət daha çox norma yaradır. Burada olan vahid funksional istiqamətlərə görə (hər hakimiyyətin öz işi) kütləvi informasiya vasitələri oxşarlıq təşkil edir. Kütləvi informasiya vasitələri də söz azadlığı hüququnu və informasiya əldə etmək hüququnu təmin edir.

Hakimiyyətlə fərqli xüsusiyyətləri:

Kütləvi informasiya vasitələri ümumiyyətlə, hakimiyyət qolu deyil. Çünki onlar hakimiyyət üçün xarakterik olan **normativ-hüquqi aktlar** yaratmırlar. Yalnız mövcud normativ-hüquqi aktlara əməl edirlər. Öz fəaliyyətlərini onların tələbləri ilə qururlar. Onların hüquq normaları (müəssisə daxili əmr, sərəncam, göstəriş, kollegial qərar və s.) yalnız özlərinin daxili fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur. Hakimiyyətin normaları isə hakimiyyətin təşkili və bütün sahələr üzrə icrası və tətbiqini əsas götürür. Universal və məxsusi (çərçivə) xarakterlidir. Dövlətin daxili və xarici siyasətini müəyyən edir, formalaşdırır. Hakimiyyətdə olduğu kimi pilləli qurumlara malik olurlar.

Hakimiyyətin fəaliyyəti çoxfunksiyalı və çoxsahəlidir. Məsələn, icra hakimiyyətinin təşkil etdiyi sahələr multitərkibliyə malikdir. Hüquq normaları da multitərkibliyə malikdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti isə çoxsahəli (yəni bütün mövcud sahələr üzrə) və azfunksiyalıdır. Yəni, bütün sahələr üzrə yalnız məlumat daşıyır, məlumat ötürür, yayır və fikir və sərbəst ifadə azadlığını təmin edir. **Kütləvi informasiya vasitələri qeyri-informasiya vasitələri üzərində hüquqi təsir yaradacaq normativ akt qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyil.** Bu vasitələr sadəcə olaraq məlumat əldə etmək üçün qeyri-informasiya qurumlarına sorğu göndərə bilərlər.

Kütləvi informasiya vasitələrinə sadəcə olaraq elmi və ictimai fikirlərdə **“yarıhakimiyyət”** adını vermək olar. Lakin bu ad hüquqi ola bilməz. Kütləvi informasiya vasitələri sadəcə olaraq ictimaiyyətin dövlət hakimiyyəti üzərində- dövlətin, hakimiyyətin işi barədə cəmiyyəti məlumatlandırma yolu ilə-müşahidə funksiyasını həyata keçirirlər.

Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı qanunvericilik sənədlərinə baxılmışdır:

Azərbaycan Konstitusiyası;

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu -7 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunub, sonrakı illərdə dəyişikliklərə məruz qalıb;

“Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu-25 iyun 2002-ci il;

“Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında Əsasnamə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir;

“İnformasiya azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 01 yanvar 2005-ci ildən qüvvəyə minmişdir;

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 10 iyun 1997-ci ildə qəbul olunub.

“Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 dekabr 2004-cü ildə qəbul olunmuşdur.

İdarəetmənin fəlsəfi əsasları (inkişaf fəlsəfəsi)

İnkışaf dəyər fəlsəfəsinin tərkibində də qərarlaşan obyektiv və subyektiv məcmudur. Proses olaraq ardıcıl bir fenomendir. Dövlətin inkışafı onun bütün sahələrində olan yeniliklərlə müşahidə olunur. Dövlətin inkışafında pozitiv xətlər əsas götürülür. Pozitivlik dövlətin xeyirxah məqsədlərlə tərəqqisini hədəf kimi müəyyən edir. Dövlət ona görə inkışaf edir ki, mövcud resursları qoruyub saxlasın və yeniləri ilə əlavə etsin. İnkışaf şaquli və üfiqi müstəvi üzrə genişlənən bir prosesdir. Dövlətin inkışafını onun mövcudluğu və yaşamaq zərurəti şərtləndirir. Dövlət daxildə öz mövcudluğunu təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Eləcə də beynəlxalq əlaqələrdə özünü qoruyub saxlayır. Bu iki zərurət istiqaməti dövlətin inkışafında mühüm rol oynayır. Dövlət öz daxili resursunu xarici siyasətinə, xaricdən əldə etdiyi vəsaitləri isə daxili inkışafına yönəldir. Bu inkışaf fəlsəfəsi özündə vəhdət meydana gətirir. Dövlət öz daxili bütövlüyü ilə beynəlxalq müstəvidə hərəkət edir. Dövlətin inkışafı ölkənin tərəqqisini təmin edir. İnkışaf təminat və müdafiə, mühafizə funksiyasını özünə hədəf kimi müəyyən edir. Bu baxımdan da ətrafa şaxələnmə meydana gəlir.

İnkışaf fəlsəfəsi çoxtərkiibli və çoxsahəli tərəqqi fəlsəfəsidir. Burada tərəkürün özü belə tərkiblərə parçalanır. İnkışaf prosesləri zamanı sahələr həm ətraflara doğru genişlənir, həm də daxilə doğru böyüyür.

Demokratiya və institutsional idarəetmə

Cəmiyyət və dövlət fenomeni insanları bir mərkəzdə bağlayan və onları bir arada toplayan fenomenlərdir. Dövlətlər və cəmiyyətlər daxilən maraqların məkənlərindən ibarət olan kompozisiyalardır. Sosial, maddi, mənəvi və siyasi ünsürlər olan insanlar cəmiyyətdə və dövlətdə yaşayırlar, fəaliyyət göstəririlər. Fəaliyyətin nəticələri də dövlətlər və cəmiyyətlər üçün olur. İnsanlar cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə cəmləşirlər və maddi, sosial və siyasi birliklər yaradırlar. Bu cəmləşmə maraqların oxşar əsaslarla qruplaşmasından meydana gəlir. Maraqların müxtəlifliyi də özlüyündə qruplaşmanı yaradır. Qruplaşma, kollektivçilik cəmiyyətdə tərkibi müxtəlif olan maraqlar şəbəkəsini meydana gətirir. Fərd öz maraqlarını daha çox kollektivçilik prinsipindən və formasından ödəməyə çalışır. Çünki əslində elə cəmiyyət də kollektiv əsaslarla inkışafa məruz qalır. Həm də fərdlər yalnız cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə şaxslərə çevrilir və öz maraqlarını bu strukturlarda, məkənlərdə maddi və

mənəvi baxımdan ödəyirlər. Kollektivçilikdə zənginlik və dəyərlər məcmusu formalaşır. Cəmiyyət və dövlət elə kollektiv ünsürdür, kompleksidir. Sahələr müxtəlifliyi kollektivçiliyi zəruri edir. Kollektivçilik özündə enerjini toplayır. Dövlət və cəmiyyət mərkəzləşdirici və ətraflara doğru şaxələndirici funksiyanı yerinə yetirən komplekslərdir. Dövləti insanlar yaradır və onun işində, idarəçilikdə iştirak edirlər. Hakimiyyəti təşkil etmək, işini həyata keçirmək və ümumiyyətlə, hakimiyyətin əsaslarını formalaşdırmaq elə demokratiyanın əsaslarını meydana gətirir. Hakimiyyətin subyektivi insanlar və onların kollektivləridir.

Məlumdur ki, demokratiya xalqın hakimiyyəti deməkdir. Xalq dövlətini yaradır. Dövlət ayrı-ayrı sahələri tənzim edən strukturlardan təşkil olunur. İdarəçilik sahələri çoxluq təşkil etdiyindən demokratiyanın da tərkib sahələri çoxluqlardan ibarətdir. Demokratiya strukturlu, sistemli və müəyyən mexanizmlə bir məzmunudur. İdarəçilik normalarla həyata keçirilir və təşkilatçılıqdan ibarət olur. Təşkilatçılıq strukturlaşdırma və koordinasiya etməkdən ibarətdir. Dövlət özü də bir universal təşkilatdır universal mərkəzləşdirici və ətrafayönəldici sistemdir. Təşkilati prosesləri təmin edir. Bu proseslər daxilində maraqlar təmin edilir. İdarəçilik bir hakimiyyət məsələsidir. İdarəetmə yolu ilə vətəndaşların siyasi hakimiyyətdə təsdiqlənmələri, özünütapma halları müəyyən edilir. Hakimiyyətin işi başlıca olaraq kollektiv əsaslarla təşkil olunur. Buna görə də şəbəkəli əsaslara malik olur.

Demokratiya sahələri çoxdur. Yəni, xalqlar dövlətləri daxilində öz hakimiyyətlərinin çoxlu sahələrini təşkil edir. Buna görə də sahələri tənzim etmək, onları bir arada koordinasiya etmək məqsədilə aidiyyətli institutlar yaradılır. Institutları siyasət hazırlayan və siyasəti icra edən xassələrə bölmək olar. Məsələn, ali məktəbləri, tədqiqat mərkəzlərini, partiya və digər təşkilatları, ictimai-siyasi qurumları, mətbuat qurumlarını siyasət hazırlayan mərkəzlər kimi təsnif etmək olar. Parlamentin özü də siyasət hazırlayan əsas mərkəzdir. Çünki burada qanunlar və qərarlar qəbul olunur. Dövlət hakimiyyətinin digər qollarının strukturları da nəzəri və praktik olaraq siyasət hazırlamaqla, siyasət həyata keçirməklə məşğuldur. Hər bir institut (təşkilat) özünün maraq sahələrinə malik olur. Təyinatın obyektivi mövcud olur ki, buna görə də idarəetmə institutları meydana gəlir. İdarəetmə institutları ayrı-ayrı sahələrdə insan maraqlarının təmin olunmasını həyata keçirir. İdarəetmə institutlarının ali əsasları elə ali hakimiyyətin qollarından ibarət olur. Hər bir qol öz-özlüyündə strukturlardan, komplekslərdən ibarətdir. Bu sistem elə institutların əsasını meydana gətirir. Dövlətin institutlarla idarə olunması onun rəşional idarə olunmasını zəruri edir. Burada bütün istiqamətləri hüquq normaları-qanunvericilik aktları (qanunlar və qaydalar) müəyyən edir.

İstitutlarda hüquq normaları hazırlanır. Eyni zamanda tətbiq qaydaları müəyyən edilir. Siyasət yolu ilə məsələlər həllini tapır. Bu proses zamanı

cəmiyyətin və dövlətin inkişaf vəziyyətləri və parametrləri nəzərə alınır. Mövcud resurslar, mövcud qanunvericilik vasitələri sonrakı bazalar üçün resurs və vasitə rolunda çıxış edir.

İnstitusional idarəetmə elə əslində demokratik idarəetmədir. İnstitutlarda qruplar idarə edirlər. Bu kimi qurumlarda qərarlar kollegial qəbul olunur. Obyektlər və predmetlər üzrə təkliflər və yeni ideyalar nəzərə alınır və müzakirələr, dissкусиyalar keçirilir. Çoxluğun səsi qərarların qəbulunu və icrasını təmin edir. Yekun qərar da kollegial qaydada verilir. Məsələn, kabinet qərarları kollegial qaydada qəbul olunur. Parlamentin qərarları kollegialdır. Müşavirələrin, iclasların, digər toplantıların qərarları kollegialdır. **(Qeyd:** müəssisə rəhbərinin qərarı da əslində kollegial məzmun kəsb edir. Çünki rəhbər təkliflər və hüquq normaları əsasında ona verilmiş səlahiyyətlər daxilində qərarlar qəbul edir. Rəhbərin qərarları da aidiyyəti strukturlarda hazırlanır. Eyni zamanda dövlət rəhbəri çoxluğun xalqın nümayəndəsidir. Onun qərarları xalqın adından verilir. Dövlətin adından qəbul olunur. Bu baxımdan da kollegial məzmunlu ola bilər) Dövlət rəhbəri də kollektivin təşəbbüsü və təklifləri əsasında qərarlar qəbul edir. Bu kimi proseslər institutların daxilində həyata keçirilir və buna görə də demokratik əsaslara malik olur.

İnstitusional idarəetmə ilə əlaqədar bu kimi fikirləri ümumiləşdirmək olar:

- institusional idarəetmə demokratiyanın demokratik idarəçiliyin tərkibidir və kollektiv idarəetmədir;
- institusional idarəetmə çoxluğun yekdilliklə idarəçiliyidir;
- institusional idarəetmə seçkili və təyinatlı idarəetmədir;
- institusional idarəetmə təşəbbüslü və təklifli idarəetmədir;
- institusional idarəetmə sistemli idarəetmədir və rəasional məzmunludur;
- institusional idarəetmə iyerarxik tərkibli və forma baxımından da pilləlidir;
- institusional idarəetmə şəbəkəli idarəetmədir və bundan da dövlətin ali idarəçiliyi yaranır və s.

İdarəçilik hüququ insan hüquqlarının bölgüsü və tərkibi kimi

İdarəçilik sistemli bir proses olaraq elementlərin müəyyən istiqamətlərə yönləndirilməsidir. Subyektlərin obyektlərə və vasitələrə alətlərlə təsirləridir. Bu da tənzimləmədir. Hər bir elementin öz lazımı məkanına gətirilməsidir və bu baxımdan yeni məkanlarla əvəz olunmasıdır. İdarəetmə prosesləri zamanı elementlərin məkanlarda sıralara düzülməsi halları yaşanır. Bu proses də tənzimləmə hesab olunur. Norma və qaydalar meydana gəlir. İdarəetmə mahiyyətə norma və qaydalara salmaq prosesidir. Tənzimləmə insanlar

tərəfindən həyata keçirilir. Buna görə də idarəetmə insan hüquqlarının tərkibinə aid olur.

Hüququn tərkibi bir mücərrəd və konkret, eləcə də konseptual anlayış kimi mövcudluqdan, varlıqdan meydana gəlir. Yəni, insan varsa, dövlətdə və cəmiyyətdə (ümumiyyətlə, məkanda) mövcuddursa, deməli, məkanda (dövlət və cəmiyyətdə) olan vasitələrdən istifadə haqqına malikdir. Eləcə də dövlət və cəmiyyətdə yeni resursları yaratmaq hüququna sahibdir. Dövlət və cəmiyyət özü elə insan hüququnun məhsuludur. Bütün hüquqlar insanların təbii hüquqlarına aiddir; çünki insan təbii varlıqdır. Onun fəaliyyəti də təbiidir. İnsanın quruculuğu və yaradıcılığı da onun təbii fəaliyyətinin, əqli və fiziki təbii fəaliyyətinin məhsuludur. İnsan yaradırsa, yaratdığı vasitələr üzərində hüquq əldə edir. Bununla da yaratdığını məxsusiləşdirir, özününkü edir. Yaradığı vasitələrə hüquqi status əldə edir.

Hüquq subyektin obyekt üzərində təsir qaydalarını və mexanizmlərini yaradan vasitədir, üsul və istiqamət müəyyən edən bağlayıcı kriteriyadır. Məsələn, insanların dövlət və hakimiyyət hüquqları elə dövlətləri və hakimiyyətləri bir-birinə bağlayır. Hüquq qaydalar və normalar üçün nəzəri əsaslardır. İnsan hüquqlarının tərkibini formalaşdıran amillər mövcuddur. Bu tərkib vəzifələrdən doğan ixtiyar, səlahiyyət, səlahiyyətlərdən irəli gələrək, məxsusluq, mənsubluluq, aidiyyətlik, bunlardan irəli gələrək əşyadan istifadə haqqı, icra hüququ, üzərində inzibati həbs tətbiqi hüququ, əşyalardan istifadəni məhdudlaşdırmaq və genişləndirmək hüququ, ümumən aidiyyətlik vəziyyəti, bağlılıq, bağlayıcılıq, vasitələrin tərkibinin dəyişdirilməsinə yönəlik hallar, vasitələrin məhv edilməsi, iştirakçılıq, müşahidə və nəzarət və digər vəziyyətlər özlüyündə hüququn tərkibini yaradır. Hüquq burada hərəkətləri müəyyən edir. Sahələrdə olan vasitələr üzərində təsir hüquqları isə bölgünü meydana gətirir. Məsələn, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, texniki və digər hüquqlar bölgüyə aiddir. Hər bir sahədə hüquq istifadəni və məsuliyyəti meydana gətirir. Hüququn ümumi tərkibi universal kriteriya kimi (məsələn, vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə hüququ) məxsusi sahələrdə tətbiq olunur. Hüquqların birbaşa və dolayı təsnifatı da vardır. Təbii ki, bu, vəzifə və səlahiyyətlərdən irəli gəlir. Dövlətdə və cəmiyyətdə məkana aid vəzifələri də elə insanlar özləri yaradırlar. Bu üsullarla insanlar öz hüquqlarını vəzifələrlə təsdiq edirlər. Vəzifə tutmaq, iş yeri əldə etmək həmin məkanda hüquqları yaradır. Hüquqlara birbaşa və dolayı yollarla sahiblik var. Birbaşa və dolayı təsnifat vasitələrdən istifadənin, aidiyyətliyi və mənsubluluğun dərəcəsi asılıdır. Bu da özlüyündə hüquqi məsuliyyət və vəzifə öhdəliyinin tərkib dərəcəsi meydana gətirir. Məsələn, müəyyən bir qurum tərkibində vəzifəsinə görə birbaşa məsuliyyət daşıyan və dolayı yolla məsuliyyət daşıyan şəxslər işləyirlər. Əşyalardan birbaşa və dolayı istifadə etmək halları mövcud olur. İnsanlar cəmiyyətdə mövcuddurlarsa və cəmiyyətin sosial-mədəni və siyasi

ünsürləridirlərsə, deməli, kollektiv olaraq və fərdi əsaslarla münasibətlər və əlaqələr qurmaq hüquqlarına malikdirlər.

Hüquqları təsnif etsək və sahələrə ayırsaq, onda, belə qərara gəlmək olar ki, insanların alidən və aşağıya doğru (burada pilləli idarəçilik, onun tərkibi olan tabeçilik və məsuliyyət nəzərdə tutulur) hüquqları mövcud olur.

Dövlət və cəmiyyət elə qurumlardır ki, bu qurumlar həm birbaşa, həm də dolayı hüquqlara sahib olan məkanlardır. Dövlətdə və cəmiyyətdə mövcud olan resurslar birbaşa və dolayı yolla istifadə olunmaqla yanaşı, insanları da hüquq və vəzifələri, öhdəlik və məsuliyyətləri baxımından bir-birilərinə bağlayır. Resurslar üzərində olan hüquqlar resursların tarazlı paylanması ilə meydana gəlir. Hər bir şəxs öz fəaliyyəti ilə hüquqlarını formalaşdırır. Hüquqlar normalar və qaydalar şəkilində əvvəlcə də müəyyən edilmiş formada mövcud olmuş olur. Məsələn, insanlar qanunların mövcud olduğu dövlətlərdə dünyaya gəlirlər. Müəyyən edilmiş norma və qayda tətbiq olunmağa başlayır.

Dövlətdə və cəmiyyətdə olan resurslar üzərində həm birbaşa fərdi və kollektiv, həm də dolayı yolla fərdi və kollektiv hüquqlar mövcud olur. Məsələn, dövlət hakimiyyəti və onun strukturları ümumilikdə xalqa məxsusdur. Burada (hakimiyyət strukturlarında) işləyənlər hakimiyyətdən, hakimiyyətdə tutduqları vəzifələrdən (səlahiyyətləri çərçivəsində) birbaşa istifadə edirlər. Hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Digərləri isə dolayı yolla istifadə hüquqlarına sahib olurlar. Hakimiyyət üzərində nəzarət hüquqlarına malik olurlar. Resurslar həm fərdi olaraq, həm də kollektiv əsaslarla istifadə edilir.

Dövlətdə yaşamaq, hakimiyyətdə təmsil olunmaq insanların idarəetmə hüquqlarını reallaşdırır.

İdarəçilik məcmu, kollektiv hüquqdur. İdarəçiliyin tərkibində iştirak, quruculuq və yaradıcılıq, koordinasiya etmək, yönləndirmək, nəzarət və müşahidə kimi hallar mövcuddur. İdarəçilik qaydalar yaratmaq, nizam-intizam yaratmaq və sahələrdəki resurslardan fərdi və kollektiv olaraq istifadə etməni tənzimləmək hüququdur.

Dövlət mövcuddursa, deməli, idarəçilik də var. Bu idarəçilik insanlar, vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Dövlətlər insanlara idarəetmə hüquqları müəyyən edirlər. Hüquqların müəyyən olunması normalar və qaydalarla həyata keçirilir. Hər kəs praktiki olaraq birbaşa idarəçilikdə iştirak edə bilmir. Lakin ümumən idarəçiliyin əsas iştirakçısı rolunda çıxış edir.

İdarəçilik hüququ birbaşa təmsilçilik və təyinatla yerinə yetirilir. Eləcə də dolayı üsullarla da, yəni nümayəndələr vasitəsilə (vasitəli idarəçilik) yerinə yetirilir. Hakimiyyət bu aspektdə birbaşa və dolayı yollarla xalqa məxsus olur. Nəticə etibarilə isə xalqa məxsusdur. Birbaşa və dolayı hüquqlar elə cəm halda xalqın idarəçilik və tənzimləmə hüquqlarının tərkibini təşkil edir.

İdarəçilik əhatəsinə və miqyasına görə mərkəzi və yerli olmaqla iki hissəyə ayrıldığından, hüquqlar da müvafiq olaraq iki hissə arasında bölgüyə

məruz qalır. Vəzifə bölgüləri, struktur bölgüləri elə özlüyündə idarəçiliyin sahələr üzrə və pilləli formasını meydana gətirir.

İdarəçilik, nüfuz və təsir etmək elə insanların təbii xarakterinə bağlı olan məsələdir. İdarəçilik vasitələr üzərində təsir istəklərindən və insanların qaydalar yaratmaq istəklərindən formalaşır. İnsanın pozitiv xarakteri ona hüquqlar verir, onun istək və arzularından ortaya çıxır. Xarakter həmçinin qabiliyyətinə, istedadına bağlı olur. Hüquq normaları resursların təyinatını müəyyən etmək funksiyasını yerinə yetirir.

İnsanların idarəçilik hüquqları onların hakimiyyət hüquqlarını da formalaşdırır. Hakimiyyətdə vəzifələr tutmaq və funksiya həyata keçirmək elə idarəçiliyin tərkibini təşkil edir. İdarəçilik əsasən fərdi qaydada kiminsə üzərində nüfuz etməkdən yox, həyatın özünü tənzimləməkdən ibarətdir. İdarəçilik hüququ daha çox məsuliyyət yaradan hüquqdur. Çünki əks tərəfin hüquqlarının da təminatı məsələsi gündəlikdə olur. İnsanların idarəçilik hüquqlarına təşkilatçılıq hüquqları, təşkil etmək hüquqları, icra etmək hüquqları, normaları qəbul etmək hüquqları aiddir. İdarəçilik hüquqları qərarları qəbul etmək, tabeli əsaslarla müşahidə və nəzarət etmək kimi aspektləri də özündə cəmləşdirir. İdarəçilik hüquqlarına seçkilərdə aktiv və passiv əsaslarla iştirak hüquqları da aid olur. Hər iki halda insanların dövlətin və hakimiyyətin işində iştirak hüquqları formalaşır. İdarəçilik hüquqları insanların özlərini dövlətə bağlayır və dövlətin fəaliyyətini insan fəaliyyəti ilə tamamlayır.

İdarəçilik hüquqları bu yollarla təmin olunur:

Təmin olunma birbaşa və dolay yollarla həyata keçirilir,

Birbaşa yol

- konstitusion hüquqların təmini ilə;
- referendumlarda iştirak yolu ilə;
- seçkili vəzifələrə seçilmək yolu ilə;
- vəzifələrə təyin olunmaq (mərkəzi və yerli dövlət qurumlarında) və fəaliyyət göstərmək yolu ilə.

Prosedurlar-vəzifə təlimatını yerinə yetirmək, bu baxımdan, qərarların qəbulunda iştirak etmək, qərar qəbul etmək, əmr, sərəncam və göstərişlər, tapşırıqlar vermək, təşəbbüslər irəli sürmək, təklif və ideyalarla çıxış etmək.

Dolay yolla

- konstitusion hüquqların təmini ilə;

- referendumlarda iştirak yolu ilə,
- dövlət və hökumət rəhbərlərini seçmək yolu ilə;
- qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə etməklə təşəbbüskarların qanun layihələrinin qanunverici quruma göndərilməsi yolu ilə;
- seçkili qurumlara (ali və yerli özünüidarəetmə qurumlarına) nümayəndələr seçmək yolu ilə;
- dövlət siyasəti ilə bağlı hökumətə təkliflər vermək yolu ilə;
- dövlət hakimiyyətinə ictimai nəzarət üçün ictimai qurumlar yaratmaq yolu ilə;
- kütləvi informasiya vasitələrinin nəzarəti ilə və s.

Bu yollar özündə prosedurları əks etdirir. Eyni zamanda müvafiq imzalar toplamaq, rəy sorğuları və monitorinqlər həyata keçirmək, ictimai araşdırmalar aparmaq üsulları da idarəetmədə iştirak prosedurlarına aid oluna bilər. Bu da özlüyündə dövlət hakimiyyətinə ictimai nəzarətin əsaslarını yaradır.

Dövlət gücü və hakimiyyət gücü (fəlsəfi izah)

Dövlətin güc fəlsəfəsi dedikdə, düşüncələrdə dövlətin mərkəzi məcmu qurum kimi potensialını müəyyən etməkdən ibarətdir. Dövlətin gücü fəlsəfəsi onun təsirli siyasəti ilə əlaqəlidir. Hər bir şəxs bu gücü və təsiri müsbət mənada (fərdi və kollektiv üçün) öz üzərində hiss edərsə, onda dövlət güclü olur. Dövlətin gücündən əhali lazımı səviyyədə yararlanırsa, dövlət o halda güclü tərəf kimi düşüncələrdə obrazlanır. Dövlət beynəlxalq əlaqələrdə təsirli tərəf kimi davranırsa, onda güclü tərəf rolunu oynayır. Dövlətin güclənməsinə onun sağlam əmək qabiliyyətinə malik olan sakinləri də təsir edir. Çünki bütün iqtisadiyyatın sağlam təməli sağlam düşüncə və sağlam təməllə, həm də sağlam istiqamətləndirmə ilə müəyyən olunur. Rasional cəmiyyət, empirik və rasional təsərrüfat və rasional fəaliyyət məhz dövləti daxildən və xaricdən gücləndirir. Dövlətin gücü elmi mərkəzlərdən və elmi potensialdan da çox asılı olur. Çünki dövlət quruculuğu, təsərrüfat və kommunikasiya quruculuğunda elm və təhsil, maarifçilik əvəzsiz rol oynayır. Dövlətin müəyyən etdiyi ideoloji amillər də dövlət gücünün formalaşmasına təsirlər edir.

Dövlətin fiziki gücü ilk növbədə onu yaradan xalqın yaradıcılıq və quruculuğundadır. Bu baxımdan da **xalqın mədəniyyəti** onun dövlətini güclü edir. Xalqın mədəniyyətinə maddi və mənəvi irsi aid olur. Bu mədəniyyət nümunələri dövlətin həm daxildə, həm də beynəlxalq əlaqələrdə formalaşmasına təsirlər edir. Mədəniyyət nümunələri ətraf dövlətlərin cəlb

olunmasını təmin edir. Mədəniyyət nümunələri (bura hətta idman da aiddir) təsirlər edir və dövlətin immunitetini artırır.

Dövlətin gücü onu təşkil edən elementlərin tutumunda və fəaliyyətindədir. Dövlət o halda güclü olur ki, onun ərazisi, əhalisi, vəsaitləri, iqtisadi və siyasi sistemi, təkmil qanunvericiliyi, coğrafi mövqeyi (tranzit yollar və limanlar baxımından), beynəlxalq geostrateji məkanlarda iqtisadi ittifaqlar və bloklar məkanında mövqeyi, aralıq coğrafi mövqeyi, siyasi mövqeyi, özünümüdafiə siyasətinin təşkil olunması, ümumiyyətlə, geostrateji və geosiyasi vəziyyəti güclü olur.

Dövlətin gücünü həm daxili, həm də xarici amillər yaradır. Dövlətin gücünü onun təkmil siyasi sistemi də meydana gətirir. Siyasi sistem xalqın bütünlükdə maraqlarını təmin edən fəaliyyət həyata keçirirsə, onda o sistem güclənmiş olur.

Hakimiyyət gücünü dövlətdən, xalqından götürür. Hakimiyyət dövlətə arxalanaraq, resurslara və dövlətin gücünü əks etdirən elementlərə və onların fəaliyyətinə güvənərək hərəkət edir. Öz gücünü artırır. Hakimiyyət dövlətin güclü olmasında mühüm rol oynayır; ona görə ki, dövlətin fəaliyyətini məhz bu qrup həyata keçirir. Hakimiyyətin gücündə ilk növbədə xalqla təmaslar əhəmiyyətli rol oynayır. Hakimiyyətin gücü xalqın zamana nisbətən nəbzini müəyyən etməkdən və ona cavab verməkdən ibarətdir. Hakimiyyətin gücü onun məkanda və zamana nisbətən lazımı siyasəti tətbiq etməkdən ibarətdir. Hakimiyyətin gücü idarəetmə mərkəzlərinin və siyasət institutlarının gücünə bağlıdır. Bu kimi mərkəzlərin potensialı məhz hakimiyyətin gücünü artırır.

Mərkəzi hakimiyyətin gücü yerli və regional siyasi sistemlərdən, idarəetmədən sıx şəkildə asılıdır. Yerli və mərkəzi hakimiyyət və bu hakimiyyətlər arasındakı koordinativ əlaqə bütöv siyasi sistemi tamamlayır. Bu anda dövlətin bütün məkanlar üzrə siyasi sistemi güclənmiş olur.

Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: deduktiv və induktiv metodlar

Dövlətin başlıca funksiyası insan hüquqlarını zamanla təmin etməkdən və müdafiə etməkdən, həmçinin insanları qorumaqdan və əldə olunan resursları mövcud və gələcək zamanda səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Dövlət öz funksional quruluşuna görə, eləcə də insanlarla olan münasibətlər quruluşu baxımından (buna proses quruluşu demək olar) fəlsəfi, dərin və pozitiv məzmunlu assambleyanı meydana gətirir. Münasibətlər çoxtərəfli, çoxsəhəli olduğundan fərqli və mürəkkəb məzmunludur.

Dövlət cəmiyyətin və insanların hüquqlarını inkişaf etdirməkdə maraqlı nümayiş etdirir. Çünki özü elə forma etibarilə cəmiyyət və dövlət hüququnun tərkibindən ibarətdir. Dövlət **zaman fəlsəfi kateqoriyasına** müvafiq olaraq **deduktiv** və **induktiv** tənzimləmə və maraqları təmin etmə funksiyasını yerinə

yetirir. Dövlətin bu tip fəaliyyətdən inkişafın deduktiv və induktiv fəlsəfi mənalara əsaslanır. Hər iki metod qarşılıqlı olaraq, ardıcıl tamamlama qaydasında tətbiq edilir. Dövlətin bir sahədə əldə etdiyi resurs digər sahəni də təmin edir. Burada inkişafın induktiv metodu yaranır. Resursların cəminin ümumi istifadəsi, resursların toplanması və gələcəyə yönəlik birləşdirilməsi mövcud zamanın induktiv metodunu formalaşdırır. Qarşıda duran strateji planlar və resursların bu istiqamətə yönləndirilməsi isə dövlətin tənzimləmədə deduktiv metod yolunu təsdiqləyir. Deduktiv və induktiv metodlar təkcə zaman yox, bütün fəlsəfi kateqoriyalarda da istifadə oluna bilər.

Prosesləri tənzimləmə yolunda hüquq normalarının keçici və bağlayıcı əsaslarla dərk olunması və hüquq normalarının genişlənməsi, çoxalması cəmiyyətin və **dövlətin deduktiv (ümumidən xüsusiyyətlərə keçmək yolu ilə) və induktiv (xüsusiyyətlərdən ümumiyyətlərə keçmək yolu ilə) inkişaf metodunu** meydana gətirir. Məsələn, deduktiv metodda hüquq normaları əvvəlcə qəbul edilir (buraya konstitusiyaya və qanunlara, strateji-konseptual sənədlərə və digər qanunvericilik aktlarına aid etmək olar), resursları və fəaliyyəti bu normalara doğru yönəldir. İnduktiv inkişaf metodunda isə mövcud resursların tənzimlənməsini həyata keçirən hüquq normaları qəbul edilir. Hüquq normaları resursun zamanın təsdiqi olur. Mövcudluq öz fəaliyyətinin işə düşməsi ilə induktiv tənzimləməni də tamamlayıcı və istiqamətləndirici olur. **Deduktiv metodda isə hüquq normaları resursun mövcud zamanını, həmçinin üzə çıxmayan resursun mövcudluğunu qabaqlayır.** Onu aşkar etmək məqsədini güdür. Təbii ki, qəti şəkildə bu inkişaf metodlarını ayırmaq olmaz. Bu metodlar bir-birilərinin daxilində elə bir-birilərinə tamamlayırlar. Məsələn, gələcək resurs həm də öz başlanğıcını indiki resursdan götürür. **Deduktiv metodda gələcək zaman anlayışı bir qədər qabağa gəlir, induktiv metodda isə gələcək elə daha çox mövcud zamandan başlayır.** Mövcud resursların tənzim olunması prosesləri həyata keçirilir. Zaman müəyyən nöqtələrdə hər iki metodu birləşdirir. Proseslər gedişatında induktiv metod deduktiv metodu, deduktiv metod isə induktiv metodu şərtləndirir. Bu baxımdan, əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, induktiv metoddan deduktiv metod öz başlanğıcını götürür. Deduktiv metod həm də induktiv metodu özünə sarı çəkir. İnduktiv metod isə deduktiv metodun bazası rolunda çıxış edir.

Hüquq normalarının deduktiv və induktiv metodları dövlət tənzimləməsinin mövcud və gələcək zamanlarını müəyyən edir.

Azərbaycanda inkişafın müşahidəsi də bu iki metodun mövcudluğunu əks etdirir. Ölkənin inkişaf tempi özü ilə induktiv metodun tətbiqini zəruri edir. Eyni zamanda gələcək qazanclar, resursları gələcəyə düzgün yönləndirmək məqsədilə, deduktiv metodun tətbiqini şərtləndirir. Ölkədə qəbul edilən qanunvericilik aktları (buraya strateji-konseptual sənədlərə də aid etmək olar) deduktiv və induktiv metodlarla təsdiqedicisi, təsbitedicisi və təminedicisi funksiyaya malikdir.

Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: ıvent və kontent metodlar

İvent (ing. event)-hadisə deməkdir. **Kontent (ing.content)** isə şərh mənasını verir. Hadisə -tərkibi hissələrdən ibarət olan və hərəkətlər sayəsində dəyişən gerçəkliklərdir. Hadisə baş verir, onun təsir dərəcələri isə izah edilir. Bu anda hadisənin səbəbləri açılır. Kontent hadisələrdəki aydınlıqların (subyektə signal şəkilində çatan zərrəciklərin) ifadə olunmasıdır.

Siyasət özü elə hadisələrdən formalaşır və hadisələrin fərdi və qrup (sistemli, şəbəkəli, əhatəli) halını ifadə edir. Hər bir hadisənin forması və məzmunu mövcud olur. Buna müvafiq müəyyən miqyaslı məkan əmələ gətirir. Hadisələrdə iştirak edən subyektlər və vasitələr (tərəflər) hadisələrin mahiyyətini formalaşdırır. Hadisələrdə zaman və digər fəlsəfi kateqoriyalar həlledici müəyyənlik kimi çıxış edir. Zaman, zərurət və nəticə kateqoriyaları da hadisələrin baş baş vermə səbəblərini müəyyən edir. Sistemlilik prinsiplərindən irəli gələrək bir hadisə bir və ya da bir neçə hadisəni şərtləndirir. Hadisələr digər hadisələr üçün oyadıcı effekt daşıyır. Hadisələrə təkan verir. İnkişaf prosesləri də artan hadisələrdən, müəyyən olunan gerçəkliklərdən ibarətdir. Burada da hadisələr arda-arda, yan-yana baş verir. Buna şəbəkəli metod da demək olar. İnkişaf həm də ümumən pozitiv və konstruktiv hadisələr cəmindən meydana gələn prosesləri özündə cəmləşdirir.

Hər bir proses özündə bir və ya da bir neçə metodu yaradır. Metodların sayı hadisələrin miqyasından asılı olur. Metod bir aspektdə təcrübədən irəli gələrək meydana gəlir, eləcə də əvvəlcədən nəzəri olaraq formalaşır və tətbiq olunur. Bu baxımdan da metodun nəzəri və təcrübəli tərəfləri mövcud olur. İ(e)vent və kontent metodlar da inkişafı şərtləndirən metodlar sırasında qərarlaşır.

İnkişafın ıvent metodu hadisələrin say baxımından artan tempini göstərir. Burada statistika əsas rol oynayır. Statistika həm də həcmi ifadə edir. Bu o deməkdir ki, proseslərdə nə qədər hadisə meydana gələrsə, bir o qədər həcm artır və proseslərdə iştirak edən vasitələrin sayı çoxalır. Bu göstərici özündə elə inkişafı meydana gətirir. İvent metodlarda **inkişafın təzahürü** daha çox qabarıq. Burada artıq proseslərin digər prosesləri şərtləndirməsinin əsasları və törəmənin əsasları kontent metodlarda tətbiq olunur.

İnkişafın kontent metodu isə hadisələr cəminə olan baxışları meydana gətirir. Hadisələrin müsbət və mənfi tərəfləri burada hadisələrin kökündə qərarlaşır. Bu metod yaylı metod da hesab oluna bilər. Kontent metod elə ıvent metodun sistemli cəmini ifadə edir. Məsələn, inkişaf proseslərində bütün sənaye sahələrinin və infrastrukturun şəxəli inkişafı özlüyündə kontent metodun tətbiqi ilə meydana gəlir. Kontent metod zamanı bir qrup inkişaf hadisələri digərləri üçün şərtləndirici funksiya daşıyır. Kontent metodda təzahür olunan inkişaf hadisələri (ıventlər) cəm halda tətbiq olunur və sanki **“inkişafın layihə metodu”** adını alır. Layihənin içərisində çoxlu sayda və

müxtəlif sayda hadisələr öz məkanların müvafiq olaraq qərarlaşmış olur. Hər iki metodun tətbiqi futuroloji aspektləri özündə qərarlaşdırır. Çünki inkişaf məhz gələcəyi aşkarlayan proseslər ardıcılığının trayektoriyasından ibarətdir. İvent və kontent metodların tətbiqi tələbatların ödənilməsinə yönəldilir. Kontent metod rəşional iventləri özündə cəmləşdirir. Kontent metod daha çox fəlsəfi metoddur. Çünki burada hadisələr cəmləşmə halda çox geniş şəkildə formalaşdırılır. Buradakı sistemlərdə simmetrik və asimmetrik vəziyyətlər, eləcə də ahəngli quruluşlar və əlaqələr mövcud olur.

Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: tarazlıq metodları

Tarazlıq metodun tətbiqi mərkəzləşdirici və paylayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Kompleks şəkildə içərisində çoxlu fərqlər olan mürəkkəb siyasətin, zəngin siyasətin tətbiqini zəruri edir. Tarazlıq siyasət mərkəz ilə periferiya arasında, həmçinin periferiyaların öz aralarında bağlayıcılığı və keçiciliyi meydana gətirir. Buradan da bütövlük və güclülük yaranır. Dövlətin tarazlıq kompleks siyasətinin tərkibində çoxlu sayda eyniliklər və fərqliliklər var. Bu eynilik və fərqliliklər ümuminin xüsusiyyəti, xüsusiyyətin isə ümumiliyə nisbətində yaranır. Məsələn, dövlətin bütün qanunları aiddiyyəti şəxslər və qurumlar üçün universaldır. Bu qanunlarda məxsusi hissələr də vardır ki, onlar ya məhdudlaşdırıcı, ya da genişləndirici məzmunla malik olur. Bu baxımdan ümumi və ümuminin içərisində imtiyazlı və toxunulmazlıq təbəqələri mövcud olur. Dövlət siyasətinin universal, universaldan başlamaqla ya fərdi məxsusi, ya da məxsusi universal təbəqələri mövcud olur. Məxsusi universalı müəyyən qrup şəxslərə və qurumlara tətbiq olunur. Bu prizmadan dövlət siyasətinin tərkibi universal və məxsusi tarazlıqlardan ibarətdir.

Məlumdur ki, tarazlıq (balanslı vəziyyət) təbəqələrin həm tərkib baxımından, həm də müəyyən başlanğıc koordinatlarından aralarındakı məsafə baxımından bərabərliyi deməkdir. Burada tərkibin, o cümlədən kəmiyyətin, həcm, miqdarın, yəni formanın bərabərliyi, eyni sayda və eyni çəki və ölçü vahidində olması tarazlıq ifadə edən, şərtləndirən faktorlardır. Tarazlıq eyni bir vasitənin müxtəlif məkanlarda olmasından da yaranır. Məsələn, eyni tip yanacaq doldurma məntəqəsi bir vasitə kimi müxtəlif bölgələrdə fəaliyyət göstərir. Bir siyasətin eyni zamanda tətbiqi də zaman tarazlığını, simmetriyasını meydana gətirir. Deməli, vasitə, zaman, məkan, subyekt amili mərkəz götürülməklə tarazlıqlar mövcud olur. Tarazlıq siyasətdə, proseslərdə ya bir amil tarazlaşdırıcı rol oynayır, ya da kompleks amillər burada tarazlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Bir kriteriya tarazlıq üçün şərt rolunu oynayır.

Tarazlıqda simmetriya (eyni metrlik), harmoniya (uyğunluq, ahənglik) əsas prinsipdir. Ahənglik əhatə edəndir. Məsələn, dövlətin regionlarda ahəng formalı siyasəti elə vasitələrə tarazlı təsirləri yaradır. Tarazlıqlar mütləq

bərabər və hətta fərqli bərabərliklərdən də yarana bilər. Məsələn, məsafə bərabərliyi obyektin fərqi baxmadan ola bilər. Dövlətin inkişafında fərqli bərabərlikdən yaranan tarazlıqlar amili xüsusi rol oynayır. Məsələn, yaşayış məskənlərinin fərqli olmaları onlarda fərqləri yaradır. Potensialın yönləndirilməsi fərqi zəruri edir. Kəmiyyət, həcm ayrı-ayrı yaşayış məskənlərinə münasibətdə fərqli olur. Lakin dövlətin siyasətində qayğı və diqqət məsələsi məhz tarazlığı yaradır. Məsələn, regionların inkişaf proqramları (dövlətin mərkəzi proqramı) özlərində universal tarazlı sənədlərdir. Bu sənədlər əhatəedici və yayıcıdır. Ölkənin bütün bölgələrini əhatə edir. Burada qayğı prinsipi, əhatəlilik prinsipi tarazlı tətbiq olunur. Lakin bölgələr fərqlidirlər, yaşayış məskənlərində əhali də fərqlidir. Ən əsası hər bir bölgənin problemini həll edəcək qədər ona diqqət göstərilməsidir. Məsələn, Azərbaycan prezidenti öz ehtiyat fondundan ayrı-ayrı rayonlara inkişaf üçün maddi vəsait ayırır. Maliyyə vəsaitinin məbləği fərqli ola bilər. Lakin burada rayonlar sıra ilə, yaxud da eyni zamanda təmin edilir. Burada tarazlığı yaranan əsas məsələ təminatdır. Tarazlıq prinsipində eyni zaman, yaxud da ardıcıl zaman kriteriyası tətbiq oluna bilər. Məsələn, bütün bölgələrə ya eyni zamanda diqqət ayrılır, ya da zaman ardıcılığı (növbə ilə) diqqət yetirilir. Burada diqqətin ayrılması, maliyyə vəsaitlərinin, istehsalat və infrastruktur sahələrinin təşkil edilməsi prosesləri tarazlı proseslərdir.

Tarazlıq metodunun tətbiqi faydası nələrədən ibarətdir:

-resursların bütün yaşayış məskənləri üzrə yayılı paylanması və nəticələrindən sistemli olaraq istifadə olunması;

-resursların tarazlı paylanmasından və əldə olunan nəticələrdən bütün məkanlar üçün istifadə olunması və nəticə etibarilə sistemin ümumi dəyərliliyinin artması;

-ümumi sistemin potensialının məkan üzrə bərabər səviyyəni yaratmaq üçün resursu çatışmayan yönləndirilməsi və faydalı nəticələrin əldə edilməsi;

-regionların və mərkəzin bağlayıcılığında zaman ardıcılığının və bütövlüyün yaranması;

-regionlarla mərkəz arasında əlaqələrin dinamikliyinin arda-arda təmin olunması;

-statistik göstəricilərin artması;

-ümuminin hesabına xüsusiyyətlərinin güclənməsi və xüsusiyyətlərinin hesabına ümumi bazanın artması;

-mərkəzlə regionlar arasında əlaqələr boşluğunun yaranmasının qarşısının alınması;

-məkan və resurslardan səmərəli istifadə olunması;

-tarazlıqdan irəli gələrək cəmiyyətin resurslarında fərqlərin yaranması və çeşidlər hesabına rənglərin artması;

-dövlət siyasətinin sakinlər arasında rəvan tətbiqinin təmin olunması və sabit hakimiyyətin formalaşdırılması və s.

Dövlətin inkişaf yollarının fəlsəfi əsasları: gələcək hüquqların tətbiqi metodu

Dövlət hüquqlara malik olan tərəfdir, **universal** və təkmil subyektdir. Çoxistiqamətli fəaliyyət, hərəkət istiqamətlərini özündə cəmləşdirir. Hüquq norması yaratmaq baxımından isə universal olmaqla bərabər, **məxsusi** bir qurumdur, tərəfdir. Özündə çoxlu sayda hüquqi tərəfləri: insanları, qurumları (hakimiyyət və qeyri-hakimiyyət qurumlarını), bu baxımdan fiziki və hüquqi şəxsləri birləşdirir. Dövlət məcmu hüquqi səlahiyyətlərə malikdir. Dövlət hüququ tərkib etibarilə bütün sahələrdəki hüquqları özündə əks etdirir. Bu baxımdan da ali formada dövlət hüququ **insanların ali siyasi hüquqlarının** tərkibini təşkil edir. Dövlətin həyata keçirdiyi bütün fəaliyyət aktları siyasət adlandığından, elə insanların dövlət hüquqları da onların siyasi hüquqlarıdır. Siyasi hüquqlar öz tərkibində mülki hüquqları cəmləşdirdiyindən (*siyasət insanların mülki hüquqlarının təmin olunması üçün həyata keçirilir. Mülki hüquqlar içərisində demək olar ki, cəmiyyətdəki əksər hüquqlar cəmləşir*), həmçinin digər inzibati, cinayət və s. hüquqları əks etdirdiyindən, insanların dövlət hüquqları elə siyasi hüquqlardır. **İnsanların mülki hüquqları cəmiyyətdə sosial, dövlətdə isə siyasi hüquqlar kimi təsnif olunmalıdır.** Hər iki sahənin vəhdəti mövcud olduğundan, hər iki sahə bir-birinə xidmət etdiyindən, bir-birini tamamladığından elə siyasi, mülki və digər sahələr üzrə olan hüquqlar insan hüquqlarıdır. Dövlətdə birbaşa və ya da dolayı yolla hər bir şey insana xidmət edir. Siyasi-ictimai və digər hüquqlar insanların elə konstitusion hüquqlarıdır. Dövlət ayrı-ayrı sahələr üzrə hüquq normaları qəbul etməklə, insan hüquqlarının təsnifatını həyata keçirir. Dövlət zamanın postulatlarına cavab vermək funksiyasına və öhdəliyinə malikdir.

Qeyd olunduğu kimi, dövlət hüququ insan hüququnun tərkibidir. Çünki dövləti ictimai bir müqavilə forması kimi insanlar yaradırlar və ona hüquqlar, bu baxımdan, səlahiyyətlər, vəzifələr verirlər. Dövləti həmçinin öhdəliklə məsuliyyətli tərəfə çevirirlər. Çünki hüququ olan istənilən tərəfin məsuliyyəti və öhdəliyi də vardır. Məsuliyyət və öhdəlik kimi anlayışlar və ifadələr elə hüquq anlayışının tərkibini təşkil edir. İnsanların hüquqları, qurumların hüquqları genişləndikcə məsuliyyət və öhdəlikləri də artır. Çünki hər bir hərəkət məsuliyyəti şərtləndirir.

Xalqı təmsil edən dövlətin (dövlət rəhbərinin, dövlət hakimiyyətinin) hüquqları vətəndaşların və əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin

hüquqlarını təmin etmək üçündür. Burada əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxsin hüquqlarını dövlət ona görə təmin edir ki, beynəlxalq sənədlərlə öz üzərinə öhdəlik götürür. Onları öz vətəndaşlarından, bəzi istisnalar olmaqla, ayırmır. Dövlətin əsas vəzifə və səlahiyyəti, öhdəliyi məhz insan hüquqlarını insanların maraqlarının əks olunduğu sahələrdə təmin etməkdən ibarətdir. Marağ ardıcılıq qaydada, subyektlərin hərəkət məkanlarına və resurslara müvafiq olaraq ümumən artır. Bəzi hallarda isə azalır, məhdudlaşır. Burada resurs və əməl amili mühüm rol oynayır. İnsanların universal və məxsusi hüquqları ümumi vətəndaşlıq prinsiplərinə, məxsusi hallarda isə fərdi kateqoriyaya, həmçinin fərdi qabiliyyətə görə təmin edilir. Hüquq normaları ümumi və fərdi statuslar yaradır.

Dövlət öz idarəçiliyini hüquqyaratma və icrasını təmin etmə mexanizmləri: subyekt və obyektləri (vasitələr də demək olar) ilə həyata keçirir. Dövlət insan hüquqlarını inkişaf sahələrinə və resurslarına görə müəyyən edir, təsbit edir, eləcə də təmin və təsdiqini həyata keçirir. Dövlət hakimiyyətinin aparatları (mərkəzi və yerli aparatlar) insan hüquqlarının təsbit və təsdiqini təmin edir.

Dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarını digər kateqoriyalarla yanaşı, **zaman** kateqoriyası ilə də təmin edir. Həm də ona görə ki, beynəlxalq aləmin üzvü olur və bu aspektdə dünyanın inkişaf tempinə müvafiq olaraq, resursların mənimsənilməsini səmərəli həyata keçirmək məqsədilə hüquqi islahatları həyata keçirir. Zaman kateqoriyası əsasında mövcud və gələcək zamanın hüquqları təmin edilmiş olur. Dövlət gələcək zamanda hüquqların təmin olunmasını hədəf kimi müəyyən edir. Zamanla ayaqlaşmaqla insan hüquqlarının təmin olunması məsələsi dövlətin özünün inkişafını şərtləndirir.

İnsan hüquqlarının təmin olunmasında zaman kateqoriyasının tətbiqi vətəndaşların ardıcılıq şəkildə hüquqlarının rəvan əsaslarla təmin olunmasını əsas götürür.

Dövlət zaman kateqoriyasını bu şəkildə tətbiq edir:

Zaman kateqoriyasının tətbiqinin mücərrəd forması. Dövlət zaman kateqoriyasını bir istiqamət kimi “**sola**” və “**sağa**”, eləcə də “**soldan**” və “**sağa**” uyğun olaraq başlanğıc kimi müəyyən edir. Burada şərti olaraq bir nöqtə götürülür, soldan sağa doğru birinci növbədə insanların yaşlarının artımına müvafiq hüquqlar təmin edilir. Sağ istiqamətində hüquqlar zaman kateqoriyası ilə təmin olunur. Ən çox islahatlar və yeni qanunların qəbulu “sağ” istiqamətində həyata keçirilir. Burada eləcə də “sol” istiqaməti də nəzərdən keçirilir. Sağ və sol qollardan şaquli və üfiqi qollar şaxələnir. Bu qollar həm qalınlaşır, həm də nazıqlaşır. Trayektoriya içərisində bir-birini əvəz edən nöqtələr gah peyda olur, gah da yoxa çıxır.

Kateqoriyanın tətbiqinin məzmunu necə formalaşır

-ilk növbədə dövlət insanların hər bir yaşda baza hüquqlarını təsbit və təmin edən və gələcək münasib qanunvericilik üçün şərtləri ortaya qoyan, bu baxımdan baza hüquqların ardıcıl təminatını həyata keçirmək iqtidarında olan konstitusiyayı qəbul edir. Konstitusiya başlanğıcı sağa, sağa da sola doğru aparır;

-ikincisi, mövcud qanunlar və digər qanunvericilik aktları insanların yaşlarının artmasına müvafiq olaraq onların hüquqlarının təminatını əsas hədəf kimi müəyyən edir. Dövlət bu aspektdə vaxtaşırı və ardıcıl olaraq, müvafiq sahələri əhatə etməklə, hüquqi islahatlar həyata keçirir ki, şablonlar, stereotiplər aradan qaldırılsın. Maneəsiz olaraq hüquqlar təmin edilsin. Hər bir insan öz zamanında yaxşı hüquq normaları ilə təmin edilsin. Eyni zamanda yeni gələn insanın da şəraitə və məkana uyğun olaraq yeni tələblərlə hüquqları təmin edilsin. Tələblərin də meydana gəlməsi həm resursun əks etdiridiyi mövcud zamandan ortaya çıxır, həm də yeni resursu əldə etmək məqsədini güdür. Bu baxımdan mövcud hüquqlar gələcək zaman hüququnu da yaradır;

-üçüncüsü, dövlət gələcək zaman üçün hüquqların təmin edilməsini həyata keçirmək məqsədilə gələcəyə yönəlmiş hüquq normalarını (proqram və konsepsiyaları, fəaliyyət planlarını, digər strateji-konseptual sənədləri) **indidən** qəbul edir. Bu hüquq normalarının icrası üçün resursları ümumən gələcəyə yönəlmişdir.

Dövlət öz resurslarından istifadə edir. Gələcək hüquqların təminatını cari hüquqların islahatı ilə həyata keçirir. Buna **sistemdaxili genişlənmə** kimi baxmaq lazımdır. Eyni zamanda gələcək hüquqları nəzəri baxımdan hazırlayır və resursları ona doğru yönəldir. **Sistemin kənarından genişlənmə** bu qaydada həyata keçirilir. Burada elə zaman kateqoriyası ilə inkişafın deduktiv və induktiv metodları formalaşmış olur.

Dövlət gələcək hüquqları **takitki və strateji** əsaslarla təmin etmək siyasətini reallaşdırır. Bu metodlar sistemə həm daxilədən tətbiq olunur, həm də sistemin kənarlarından tətbiq edilir. Hər ikisi sistemi böyüdür.

Qeyd olunduğu kimi, gələcək hüquqların tətbiqi iki mühüm istiqamətdə həyata keçirilir: birincisi, sistemin daxilini zənginləşdirir. Yəni, yeni qanunvericilik aktları qəbul olunur, sistemi daxilə zəngin edir, sayı çoxaldır, təkmilləşməni artırır. Burada artma prosesi təmin edilir. Yenidənqurma həyata keçirilir. İkincisi, sistemin “qırağından” daxil olur. Bu anda da dartıb sistemi böyüdür. Hüquq normalarının sayı çoxalır. Hər iki metod islahatların həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Siyasi gərginliklər

Gərginliklər müstəvinin müəyyən hissələrində sayca artan elementlər və onların fəaliyyət kəmiyyətindən, aktlarını çoxaltmasından asılıdır. Proseslər artır, güclənir və bu anda nisbi axını özündə ehtiva edən cərəyan güclənir.

Siyasət proseslərdən ibarət olduğundan daima dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Siyasət müxtəlif bucaqlardan, koordinatlardan həyata keçir. Siyasət müxtəlif maraqların müdafiəsini özündə əks etdirir. Hər bir maraqlı tərəf, hüquqi səlahiyyətə malik olan tərəf (bu, istər dövlət, istərsə də dövlət subyekti olsun) öz tələbatlarına, maraq və mənafeyinə uyğun hərəkət fəaliyyətini təmin edir, təşkil edir. İstiqamətlər müxtəlif olduğundan bir çox hallarda maraqlar kəsişir. Bu kəsişmədən toqquşmalar, maraq uğrunda mübarizələr baş verir.

Siyasi gərginliklər bir tərəfdən inkişaf fəlsəfəsinin tərkibidir, digər tərəfdən də ərazilərin, sahələrin maraq sferaları üzrə bölünməsidir. Siyasi gərginliklər ayrı-ayrı tərəflərin psixi durumlarından yaranır. Belə ki, qısqançlıq hissləri – həm dövlətlərin bir-birilərinə qarşı, həm də dövlətdaxili subyektlər arasında mövcud olan qısqançlıqlar-rəqabəti, bir məkanda mübarizəni özündə ehtiva edir.

Siyasi gərginliklər koordinatlarda, xətlərdə baş verir. Siyasi gərginliklərə münasibətlər, iqtisadi və maliyyə böhranları, siyasi fəaliyyətin digər sahələrini əhatə edən gərginliklər, bu baxımdan müharibələr, çəkişmələr, diplomatik böhranlar, hərbi xarakterli gərginliklər, müharibəni təşviq edən geniş miqyaslı hərbi təlimlər və s. aid olur.

Siyasi gərginliklər məkanda vərdiş olunmuş əlaqələr müstəvisini korlaya bilir. Siyasi gərginliklər özülüyündə çəkinmə siyasətini də ehtiva edir. Bundan da müəyyən qədər tarazlıqlar siyasəti formalaşmış olur.

Tarazlıqlar siyasəti

Siyasət tərkib etibarilə tarazlıqlardan və qeyri-tarazlıqlardan ibarətdir. Dünya müxtəlif məkanlardan ibarət olduğundan elə bu fərq özü qeyri-tarazlıqları meydana gətirir. Tarazlıqlar ögey münasibətlərin qarşısını alan faktorlar və istiqamətlər kimi önəm kəsb edir. Tarazlıqlar ideallığın tərkibi kimi nəzərdən keçirilir.

Dünya dövlətləri müxtəlif güclərə malikdirlər. Buna görə də fərqli resurslara, fərqli kəmiyyətli vəsaitlərə malikdirlər. Vəsaitlərin hərəkəti də fərqlidir. Dövlətlər arasında fərqlər olduğundan təbii olaraq rəngarəngliklər meydana gəlir. Bu rəngarəngliklər mütləq bərabərliklərin yaranmasının qarşısını alır. Bu aspektdə beynəlxalq münasibətlərdə tarazlıqlar siyasəti tərəflər arasında bir çox hallarda mütləq bərabər kəmiyyətli olmur. Böyük dövlətlər daha çox siyasət həyata keçirmək iqtidarında olurlar.

Dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarını ona görə yaradırlar ki, tarazlıqları müəyyən qədər təmin edə bilsinlər.

Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi

Beynəlxalq münasibətlər fəlsəfəsi özündə dövlət və xalq fəlsəfəsini ehtiva edir. Eləcə də beynəlxalq siyasət düşüncələrini cəmləşdirir. Beynəlxalq

münasibətlər fəlsəfəsi bu anlayışa həm bütöv kimi yanaşır, həm də tərkib etibarilə baxır. Beynəlxalq münasibətlər fəlsəfəsi özündə dünya birliyi fəlsəfi fikirlərini də ehtiva edir. Çünki beynəlxalq münasibətlər tərkib etibarilə dünya quruluşuna aiddir.

Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi beynəlxalq münasibətlərin tərkibini müəyyən edən düşüncələrdən ibarətdir. Fəlsəfəyə həm tərkib, həm də mənalar aid olur. Beynəlxalq münasibətlər özü dərin və mənalı olduğundan fəlsəfi düşüncələrin əsas obyektini və predmetini təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlər ona görə dərinlidir və əhatəlidir ki, burada çoxlu sayda dövlətlər və təşkilatlar iştirak edirlər. Həm də ona görə dərinlidir ki, dövlətlər arasında bütün əlaqələri əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər hüquq normalarına görə də əhatəlidir.

Beynəlxalq münasibətlər eləcə də elmin əsas obyektidir və predmetidir; çünki tərkiblərdən ibarətdir. Tərkiblərin düşünülməsi və analiz olunması beynəlxalq münasibətlər anlayışının əsaslarını meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi onun insanlara nə dərəcədə xidmət etməsinin əsaslarını meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər fəlsəfəsinin və elminin əsas problemləri həm də bu münasibətlərin və əlaqələrin problemləridir. Elm beynəlxalq əlaqələri öyrənir, həm də beynəlxalq münasibətləri obyekt edir. Beynəlxalq əlaqələr özü real və konkret siyasətin tərkibindən və təzahüründən ibarətdir.

Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi onun formasını təşkil edən elementlərin və həmin elementlərin hərəkət quruluşunu müəyyən etməkdən və dərk etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsi dünya xalqlarının resurslardan birgə yararlanması və əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq fonunda ümumdünya sülhünün təmin olunmasını və qorunmasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq əlaqələrin zərurəti özündə beynəlxalq münasibətlərin fəlsəfəsini birləşdirir.

Beynəlxalq münasibətlər dövlət və xalq yaradıcılığının əsasıdır. Bu baxımdan da mədəniyyətdir. Beynəlxalq münasibətlərin məzmunu bu quruluşun həm dövlətlərə ayrı-ayrılıqda, həm də kollektiv olaraq xidmət etməsində özünü təsdiq edir.

Beynəlxalq münasibətlər fəlsəfi düşüncələrinin obyektində xalqların rəngarəngliyi və ümumən insan amili dayanır. Bütün dövlətlərin fəaliyyəti məhz bu istiqamətə yönəlir. Dünyanın sabitliyi, resurslardan birgə istifadə qaydalarının müəyyən olunması, müharibələrin qarşısının alınması metodlarının tapılması, sülhə nail olmaq yollarının axtarılması və təbiətlə insan arasında rəvan əlaqələrin müəyyən olunması özündə beynəlxalq münasibətlər fəlsəfəsinin qəyəsini, məramını ehtiva edir.

Beynəlxalq hüququn fəlsəfəsi

Beynəlxalq hüquq sistemi nəzəri baxımdan normalardan və qaydalardan ibarət olan şəbəkələrdən, mexanizm və sistemdən formalaşır və normalar da sistemin özünü formalaşdırır.

Beynəlxalq hüququn sahələr üzrə tənzimləmə normaları mövcuddur. Bu normalar cəmiyyətdə beynəlxalq hüququn nəzəri immunitetini yaradır. Bir halda beynəlxalq hüququn bir prinsipi, norma və qaydaları pozulduqda, qəbul olunmuş ədalət pozulur. Yeni vəziyyət meydana gəlir. Bir və ya da bir neçə norma pozulduqda, arxasınca yeni norma və qayda pozucunun nəzəri baxımdan qabağını kəsməyə başlayır. Məsələn, beynəlxalq hüquqda işğal üzündə əks etdirən müharibələr aktlar olaraq rədd olunur. Lakin bu norma pozulanda, müharibə başlayanda artıq yeni hüquq norma və qaydaları ortaya çıxır ki, nəzəri baxımdan pozulmuş aktın qarşısını ala bilsin. Bu anda əks-aktorlar da yeni vəziyyətə uyğun hərəkət edirlər. Məsələn, ərazisi işğala məruz qalmış dövlət nəzəri normalardan irəli gələrək, hesab edir ki, ərazisini müdafiə etməlidir və bu baxımdan da silaha əl atır. Beynəlxalq hüquq immuniteti nəzəri və təcrübə əsaslarla özünün pozulmuş vəziyyətini bərpa etməyə çalışır. Lakin pozan tərəf güclü olduqda immunitet tab gətirə bilmir. Nəzəri sistem zəifləyir və iflasa uğrayır. Yeni normalar üzə çıxarmaq zərurəti ilə üzləşir. Beynəlxalq hüquq nəzəri sistemi "xəstələnir". Əvvəlki nəzəri sistemin tərkibi dəyişir, elementləri azalır.

Beynəlxalq hüquq nəzəri baxımdan praktik (pozucu) aktorlar önündə zəif immunitetli nəzəri sistemdir. Reallıq başqadır. O da düzdür ki, bu nəzəri zəif sistem lazım olanda böyük aktorlar üçün vasitə rolunu da oynayır. Böyük dövlət özünü hüquq addım atan tərəf kimi qələmə verir. Beynəlxalq hüquq praktik dünya siyasətində güc dövlətlərinin fəaliyyəti önündə nəticə etibarilə zəif nəzəri bir anlayışdır.

Siyasət mərkəzləri anlayışı və siyasət mərkəzlərinin sülhü təmin etmək funksiyası (dövlət daxilində və beynəlxalq aləmdə)

Ümumiyyətlə, kompleks tədbirlər, hərəkət fəaliyyəti mərkəzlərdə yerinə yetirilir. Siyasət qərarlarla müəyyən olunur. Siyasət mərkəzləri təkliflər üzərində qərarlar qəbul edirlər. Siyasət daha çox kollektiv formada həyata keçirilir. Dövlət özü əsas mərkəzi siyasət qurumudur. Burada komplekslik mövcuddur. Dövlətlərin tərkibində yaradılan qurumlar, səlahiyyətli tərəflər, fəaliyyət subyektləri də siyasət mərkəzləridir. Siyasət mərkəzləri siyasətin istiqamətlərinin müəyyən olduğu, hüquq normalarının hazırlandığı və icra olduğu mərkəzlərdir. Siyasət mərkəzlərində həm də təsdiq olunma var. Siyasətin obyektivi bir məkanda, ona təsir isə digər məkanda ola bilər. Siyasətin hazırlandığı mərkəzlər aidiyyəti obyektlərdən kənarında ola bilər. Siyasət

mərkəzləri arasında koordinativ əlaqələr təmin olunur. Bu baxımdan da dövlətdə siyasət mərkəzləri məcmusu meydana gəlir.

Siyasət mərkəzləri tərəfindən sülh siyasəti tətbiq olunur. Bu baxımdan da sülh planları, konsepsiya və proqramları hazırlanmış olur. Siyasət mərkəzləri resursları sülhün təmin olunmasına doğru yönəldir. Eləcə də vəsaitlərdən tərəflərin barışıqının təmin olunması üçün istifadə olunur.

Siyasət mərkəzlərini siyasətin hazırlandığı və icra olunduğu istiqamətlərə bölmək olar. Siyasətin mərkəzləri təsnif oluna bilər. Siyasət iyerarxik qaydada sahələrə bölünür. Mərkəzi qurumlar aşağı siyasət qurumlarının təklifləri əsasında siyasətlərini müəyyən edirlər. Mərkəzi siyasət qurumlarında hazırlanan siyasət ətraf qurumlara doğru şaxələnir. Bu anda siyasət mərkəzləri arasında əlaqə meydana gəlir. Siyasət mərkəzləri şəbəkələri yaranmış olur.

Siyasət mərkəzləri maraqları təmsil edən və maraqları müdafiə edən qurumlar olduğundan sülh siyasətinin tətbiqi başlıca strateji və taktiki hədəfə çevrilir. Siyasəti mərkəzləşdirən siyasi sistemdir. Siyasi sistem daxilində çoxlu sayda, sahələri əhatə edən mərkəzlər meydana gəlir.

Müstəqil siyasət və onun həyata keçirilməsi əsasları

Siyasət məkanlarda və sahələrdə qərarlar qəbul etməkdən və onu icra etməkdən ibarət olan davamedici bir prosesdir. İnsanlar (burada siyasət tərəfi kimi dövlət hakimiyyəti) qərarları həm müstəqil-öz düşüncələrinə və istəklərinə müvafiq olaraq, həm də qeyri-müstəqil (yaxud da qismən müstəqil), ətrafların diktəsi, tövsiyyəsi və məsləhətləri ilə qəbul edirlər. Qərarların qəbul olunması zəruru və icbari, məcburi şəraitdən də doğur. Könüllü, zəruri və məcburi qərarlar məhz subyektlərin təsirləri və ətraf aləmin-obyektlərin təsirləri ilə qəbul olunur. Meydana çıxan zəruri şərait zəruri qərarların qəbulunu və icrasını həyata keçirir. Qərarlar tələbatların ödənilməsinə doğru yönəlir. Eyni zamanda yeni şəraitlərin yaranması zərurətlərini də özündə cəmləşdirir. Qərarlar ardıcılı olaraq və sahələr üzrə qəbul olunur. Bu, silsilə xarakteri kəsb edir. Qərarlar dövlətin daxili vəziyyəti təhlil olunmaqla və beynəlxalq aləm dərk olunmaqla qəbul olunur. Çünki dövlət daxili və beynəlxalq siyasət subyektidir. Dövlətin daxili siyasətinə və onun istiqamətlənməsinə məhz xarici amillər də təsir edir. Dövlət hakimiyyəti dünyada baş verən proseslərdən nəticələr çıxarmaqla qərarlar qəbul edir. Qərarlar ümumiyyətlə, təminedicisi (hərəkətəgətirici, istiqamətləndirici), qoruyucu (müdafiəedicisi, mühafizəedicisi, məkanı sərhədləyici), bu baxımdan da qabaqlayıcı əhəmiyyətə malik olur. Qərarlar mövcudluğu qorumaq və inkişaf etdirmək strategiyasını əsas hədəf kimi qarşısına qoyur. Qərarlar siyasət mərkəzlərində-subyektlərində qəbul olunur. Hər bir qərarın hazırlanması prosesləri, bu baxımdan qəbula qədərki mərhələsi mövcud olur. Qərarın yetişməsi mərhələsi meydana gəlir. Qərarlar qəti və birdəfəlik aktlar şəkilində,

eləcə də kollektiv formada çox zaman üçün tətbiq olunan şəkildə qəbul olunur.

Müstəqil siyasət anlayışı həm mütləqdir, həm də nisbidir, şərtidir. Təbii ki, mövcud zamanın inteqrasiya, koordinasiya, qloballaşma dövründə beynəlxalq aləm sıx bir bütövdür. Bütün sahələr demək olar ki, bir-birinə bağlıdır.

Dövlətlər daxillərində müstəqildirlər. Lakin buna tam müstəqil demək olmaz. Dövlət rəhbəri və dövlət hakimiyyəti təbii ki, xalqdan asılı vəziyyətdə, xalqın iradəsinə cavab olaraq qərarlar qəbul edirlər.

Beynəlxalq əlaqələrin sıx bağlılığı beynəlxalq münasibətlər sahəsində qərarların qəbulu məsələsini dövlətin tam müstəqil şəkildə daxili işi hesab edə bilmir. Bu baxımdan da müstəqil siyasət yürütmək anlayışı bir qədər şərti xarakter kəsb edir. Hər bir siyasətin nəticəsindən doğaraq siyasət həyata keçirilir. Qərarlar qabaqlayıcı olur və siyasətin axarını müəyyən edir, yönləndirir, dəyişir. Ümumiyyətlə, bütün qərarlar sistemin qorunmasına və müdafiəsinə əsaslanır.

Dünyada adətən kiçik dövlətlər böyük dövlətlərlə əlaqələr fonunda çox müstəqil qərarlar qəbul etmək iqtidarında olurlar. Qərarların müstəqilliyinin artması ələlxüsus resurslara bağlı olan məsələdir.

Referendumlar–siyasi təzyiq vasitələri kimi.

Beynəlxalq münasibətlərin gərginləşdirilməsi vasitələri kimi

Dövlət hər kəsin marağını təmin edən mərkəzi bir qurumdur. Dövlətin siyasətinin müəyyən olunmasında hər kəs ya birbaşa (siyasətdə qərarverici və icraçı tərəf kimi iştirak etməklə), ya da dolayı yolla (burada idarə olunan tərəf nəzərdə tutulur) iştirak edir. Bu aspektdə dövlət komplekslərin cəmindən ibarət olan bir kompozisiyadır.

Beynəlxalq vərdiş olunmuş sabitliyə, eləcə də dövlətdaxili sabitliyə referendumlar mənfii təsirlər edir. Referendumlar xalqların öz müqəddaratını təyin etmək, xalqın rəyini öyrənmək vasitəsi olaraq dövlətlərin ərazi bütövlüklərinə köklü zərbələr vurur.

Dövlət xalqındır, xalqın sifarişini yerinə yetirən tərəfdir. Dövlətdə ciddi dəyişikliklər xalqın iradəsi ilə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan da dəyişikliklər üçün rəylər əsasdır.

Referendumlar da xarakterinə görə təsnif oluna bilər: *dövlətlərdən ayrılma ilə nəticələnən referendumlar; ittifaqların tərkibində qalma və ya da tərkibindən çıxma ilə nəticələnən referendumlar; beynəlxalq koalisiyalara qoşulma və hərbi ittifaqlara qoşulma ilə nəticələnən referendumlar; ölkənin hərbi bloklara qoşulmasını qadağan edən və ya da icazəni nəzərdə tutan referendumlar; sərhədlərin dəyişməsi ilə bağlı referendumlar; iqtisadiyyatla bağlı referendumlar; müharibənin, münaqişənin nəticələri ilə bağlı referendumlar və s.*

Referendumlar böyük dövlətlərin maraqlarının beynəlxalq aləmdə təmin olunması vasitələri kimi

Referendumlar-bir istiqamətdə muxtar qurumların yaranması ilə nəticələnir, digər istiqamətdə isə muxtar qurumların müstəqillik qazanması və ya da digər dövlətin tərkibinə qatılması ilə tamamlanan dövlətlərdaxili siyasi aktlar kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Referendumlar –böyük dövlətlərin beynəlxalq rəqabətdə təzyiқ üsullarından biri kimi. Referendumlar –böyük dövlətlərin maraq sahələri toqquşması-kəsişməsi arealında bir-birinə qarşı təzyiқ etdikləri vasitələrdir. Bu üsullarla böyük dövlətlər bir-birilərinə qarşı mübarizə aparırlar. Böyük dövlətlər arasında rəqabətdə istifadə olunan üsullardan biri də onların maraqlarının əks olunduğı sahələrdə mövcud olan muxtar qurumlardır. Dövlətlər bu muxtar qurumlardan qurumun tərkib olduğı dövlətə, eləcə də onu dəstəkləyən böyük dövlətə qarşı təzyiқ vasitələri kimi istifadə edirlər. Bu anda beynəlxalq hüquq böyük dövlətlərin ərazi bütövlüyünün parçalanmasına səbəb olan referendumlar önündə zəif nəzəri bir hissəyə çevrilir. Böyük dövlətlər öz maraqlarının təmin olunması məqsədilə və bir-birini zəiflətmək üçün referendumların dəstəklənməsi siyasətini həyata keçirirlər. Məsələn, Kosovo referendumu, Kırım referendumu, Folkland adaları referendumu, Kvebek referendumu, Cənubi Sudan referendumu, Şərqi Timor referendumu və s.

Referendumlar –xalqların öz müqəddaratlarını təyin etmək hüququnun ifadəsi aktları olaraq **dövlətlərin ərazi bütövlüyün pozulmasına səbəb olur.** Referendumlar ərazi bütövlüyü prinsipinə köklü zərbələr vurur. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərin tərkibindən ayrılmanın qadağan edildiyi (sülh yolu ilə) maddə yoxdur. Ərazi bütövlüyünün zorla pozulması qadağandır. Dövlətlər ərazi bütövlüklərini qəbul edirlər, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini əsas götürürlər. Bu baxımdan da işğallar qadağan edilir. Hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsi dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində qadağan olunur. Demokratik prinsiplərə zidd hesab olunur.

Daxili siyasətin xarici siyasət, xarici siyasətin isə daxili siyasət forması alması

Siyasət özü müəyyən məkanı tutan və kəmiyyətlərə malik olan hərəkətlərdən (mütləq və nisbi hərəkətlərdən) ibarət olduğundan, onun tərkibi də, tərkib strukturu da mövcud olur. Bu baxımdan da tərkib müəyyən mexanizmi və sistemi meydana gətirir. Tərkib elementlərinin böyüməsi sistemin böyüməsini və mexanizmlərin fəaliyyətinin artmasını təmin edir. Mexanizmlərin fəaliyyətinin artması elementlərin say artımı, kəmiyyət artımı hesabına baş verir. Mexanizmlərin böyüməsi strukturları böyütməklə bərabər, mərkəzəqaçma və mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin də kəmiyyətini artırır.

Kəmiyyət artımı elə sistemin böyüməsini təmin edir. Sistem və mexanizmlər siyasətin istiqamətlərindən formalaşır. Vahidliklər yaranır. Vahidliklər arasında olan birləşmələr müqayisədə böyük vahidlikləri meydana gətirir. Siyasətin istiqamətləri siyasət sisteminin trayektoriyalarını təşkil edir. Buna görə də siyasət müəyyən forma alır. Siyasətin formaları anlayışına da müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Belə ki, siyasətin regional və məkan formaları, siyasətin məzmunundan irəli gələn formaları, siyasətin iyerarxiyadan meydana gələn formaları və s. mövcuddur.

Siyasətin formalarını hərəkətlərin formaları meydana gətirir. Hərəkətlərin formaları da məkana və həcmə-miqyasa, kəmiyyətə bağlı olur.

Siyasətin kəmiyyət, məkan fəlsəfi kateqoriyaları ilə izah olunması prinsipindən çıxış edərək, belə nəticəyə gələ bilirik ki, daxili siyasət xarici siyasət kimi adlana bilər və forma alır. Formanın alınması sintezlərdən olan məkan böyüməsindən ortaya çıxır. Belə ki, beynəlxalq əlaqələr sistemində təşkilatlanma (beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlərin) zamanı, yəni, əsas subyektlərin törəmə subyektlərdə cəmləşməsi zamanı siyasətin formaları da dəyişir. Burada sistemləşmənin makro məzmun alması məhz sistemləşmənin makro forma almasına səbəb olur. Siyasətin makro formaya keçməsi –burada daha çox məkanı əhatə etməsi baxımdan-onun tərkib elementlərini artırır. Məzmun və forma böyüyür. Böyümə zamanı sistem daxili formalar da artır. Bu da hər şeydən öncə istiqamətlərin artması ilə xarakterizə olunur.

Universal və regional əsaslarla təşkilatlanma zamanı dövlətlərin xarici siyasəti onların yaratdıqları təşkilatların daxili siyasətinə çevrilir. Böyümə prosesləri –strukturun vahid formada, bütöv əsaslarla böyüməsi zamanı – siyasətin həyata keçirən vahid obyektlər böyümüş sistemin daxili siyasət subyektinə çevrilirlər. Məsələn, Avropa İttifaqında ittifaqı təşkil edən dövlətlərin xarici siyasəti-İttifaq üzvü olan dövlətlərin öz aralarında həyata keçirdikləri və ikitərəfli və çoxtərəfli format alan siyasət-qurduqları iki və çoxtərəfli əlaqələr məhz həmin İttifaqın daxili siyasəti hesab olunur. Bu məsələdə beynəlxalq aləm təşkilatın daxili siyasətini formalaşdıran məkan rolunu oynayır. Lap makrostruktur-ümumdünya bütövlüyü prizmasından yanaşsaq da belə qərara gəlmək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin birgə həyata keçirdikləri siyasət elə dünyanın daxili siyasətidir. Bu baxımdan da istər konkret, istərsə də mücərrəd təfəkkürün obyektı olaraq, düşünmə prosesi zamanı bütövlüyün böyüməsi elə özlüyündə daxilə qəbul etmə ilə müşahidə olunur.

Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər İttifaq daxilində həm subyektiv, fərdi siyasət sahibi olurlar, həm də subyektiv-obyektiv payçı-müştərək sahibliyə çevrilirlər. Bir məsələdə onlar imkanlarını artırırırlarsa da, digər məsələdə məhdudlaşdırırlar.

Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərin hər biri İttifaqdan kənar olan dövlətlərə də əlaqələr yaradırlar. Bu anda İttifaqın daxili siyasətini həyata keçirən subyektlərin İttifaqdaxili siyasətləri xarici siyasətlə əvəz olunur. İttifaqın daxili və xarici siyasəti zənginləşir, burada rəngarəngləşir, bu baxımdan tərkiblərə ayrılır.

Siyasi hadisələrin proqnozlaşdırılması əsasları

Proqnozlaşdırılma hadisələrin kompleks olaraq sistem daxilində və sistemlər arasında meydana gəlməsinin tərzini müəyyən etmək prosesidir. Hadisələrin proqnozlaşdırılması müəyyən məkanlarda təzahür olunan elementlərin xassələrinin müəyyən olunmasıdır. Bu müəyyənlik də zaman nisbətində dəyərləndirilir. Proqnozlaşdırılma hadisələrin, gerçəkdə özünü göstərən hadisələrin meydana gələcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirmədir.

Proqnozlaşdırma hadisələr arasında və hadisələr xəttində əlaqələr vəhdətini zaman-zaman müəyyən etməkdən ibarət olan idrak prosesidir. Əlaqələr zəncirində elementlər arasında olan məsafə müəyyən dəyişən ölçülər ala bilər. Bu ölçülər, məsafə çox olanda qabarmalar və çökmələr yaşanır. Bu anda sistemdə qeyri-sabitlik mövcud olur. Hadisələrin rəvan axarı əsasən elementlər arasındakı məsafə bərabərliyindən və cüzi fərqlərdən ortaya çıxır. Hadisələrin rəvan axarı təbii ki, köklü dəyişməyən vəziyyəti meydana gətirir. Bu anda sistem lazımı tələb əsasında fəaliyyət göstərir. Sistem daxilində və sistemin əlaqəli olduğu digər sistemlərdə isə dəyişiklik kəskin olanda rəvan əlaqələr başqa axarla dəyişikliyə məruz qalır. Bu baxımdan sistemdə yüksək inkişaf, sürəti aşan gedişat həm sistemin özündə (məsələn, dövlətin özündə), həm də qonşu sistemlərdə (məsələn, ətraf dövlətlərdə) və regionlarda dəyişmələrə zərurət yaradır. Hər bir proses isə gələcəklə müşahidə edilir. Sistemdə cəm halda baş verən dəyişikliklər sistemin zəruri inkişafını üzərə çıxarır.

Proqnozlaşdırma gələcək hadisələri müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu müəyyənətmə sayəsində planlar tərtib olunur, strateji-konseptual sənədlər qəbul olunur. Proqnozlaşdırma preventiv siyasətin tətbiqi zərurətini də müəyyən edir. Proqnozlaşdırma və əvvəlcə müəyyən olunan siyasət elə dövlətin özündə əvvəlcədən yeni qanunvericiliyin meydana gəlməsini zəruri edir. Bu baxımdan hüquq islahatları elə gələcək inkişaf zərurətini meydana gətirir. Bu siyasət özlüyündə hadisələrin idarə olunmasını və nəzarəti ortaya qoyur. Proqnozlaşdırma dövlətdaxili siyasətin zaman-zaman nəticələrini müəyyən etməkdən ibarət olur, eləcə də beynəlxalq siyasətin axarını cari və strateji-gələcək planda müəyyən etməkdən ibarət olur.

Siyasət sistemdə həyata keçirilir. Siyasət elementlərin qarşılıqlı əlaqələr vəhdətindən ibarətdir. Sistem elementlərdən və elementlərin yaratdığı axınlardan ibarətdir. Bu əlaqələrdə iştirak edən elementlər arasında müəyyən

məsafə mövcud olur. Siyasət bu aspektdə məkanları əhatə edir və məkan üzərində özünün sərhədlərini cızır. Hadisələr sistemdə ardıcıl və sahələr üzrə həyata keçirilir. Siyasəti ehtiva edən hər bir hadisənin öz konkret məkanı mövcud olur. Proqnozlaşdırma bu mənada hər bir hadisənin gələcəkdə öz yerini müəyyən etməsindən ibarət olan bir idrak prosesidir.

Siyasi hadisələrin proqnozlaşdırılması haradasa siyasi proseslərin idarə olunmasının tərkibini təşkil edir. Hadisələrin taktiki və strateji məzmunu və forması proqnozlaşdırmanı özündə ehtiva edir. Taktiki və strateji vəziyyət proqnozlaşdırmanın zamanını ortaya çıxarır. Proqnozlaşdırma siyasi hadisələrin axın trayektoriyasında yeni obrazlanmanın əvvəlcədən müəyyən olunması anlamını verir. Müəyyən bir məkanda hadisələrin daxili məzmunu zaman etibarilə tədricən açılır. Proqnozlaşdırma zamanı sistemdə şərtləndirici elementlər müəyyən olunur. Ən əsası şərtləndirici elementləri baza və üst elementlərə təsnif etməkdən ibarətdir. Baza elementlər üst elementlərdən qorunur və təmin olunur. Üst elementlər baza elementləri təmin edən vasitələr və enerji rolunda çıxış edir. Baza elementlər axını üst elementlərin hərəkətini özündə əks etdirir.

Proqnozlaşdırmada nəticələr çıxarmaq üsulları olan-empirizm və rəasionalizm vəhdətdə çıxış edir. Burada duyğu, hissiyat da əsas rolu oynayır. Təcrübə və hadisələrin təkrar olaraq idarə olunması özlüyündə bir qaydanı meydana gətirir. Hadisələr axarını duymaq və məqamda hadisələri dərk etmək, hadisələrin növbəti nəticələrini müəyyənləşdirmək özlüyündə proqnozlaşdırmanı ehtiva edir. Proqnozlaşdırma zamanı bir hadisənin ardınca digər hadisələrin baş verməsi əvvəlcədən duyulur. Bu, haradasa əlavə signal qəbulu məsələsində özünü göstərir. Bu baxımdan aqlı və dərrakəsi yüksək olan şəxslər daha aydın proqnoz vermək qabiliyyətinə malik olurlar. Hadisələr ardıcılığını yaxın zaman üzrə müəyyənləşdirmək yaxın müddətli proqnozlaşdırmanı meydana gətirir. Orta və uzaq müddətli proqnozlaşdırma isə özlüyündə hadisələr müstəvisinin çoxluğunu və geniş miqyaslı nəticələrini ehtiva edir. Uzaq hədəfi proqnozlaşdırma daha böyük duyğu və dərin dərrakəni, uzağı görmə qabiliyyətini tələb edir.

Proqnozlaşdırma zamanı hadisələrin digər hadisələri törətməsinin müəyyən əlamətləri əvvəlcə dərk olunur. Müəyyən başlanğıclar dərhal obrazlanır. Sonra isə rəasional və empirik metodla dərk etmə tətbiq edilir. Burada ardıcıl müşahidələr təcrübəsi də ayırd etmək imkanlarını qazandırır.

Proqnozlaşdırma zamanı mərkəz və ətraf elementin əlaqələrini xassələndirmək məharəti və qabiliyyəti, istedadı mühüm şərtidir. Burada prosesləri müşahidə qabiliyyəti də önəmli rol oynayır. Dövləti mərkəzi və ətraf elementlər təşkil edirlər. Məsələn, iqtisadiyyat elementləri mərkəzi elementlərdir. İqtisadiyyatın özü də mərkəzi və ətraf elementlərə ayrılır.

Beynəlxalq münasibətlər müstəvisində güclü və nisbətən zəif dövlətlərin gücləri ilk növbədə nəzərə alınır. Hər bir halda tərəflərin yaxın, orta və uzaq

müddətli hədəfləri, niyyətləri müşahidələrlə və hisslərlə, duymalarla nəzərə alınır. Onu da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, təcrübələr və onlardan nəticələr çıxarmaq və bu istiqamətdə müşahidələrlə əqli nəticələrə gəlmək və dərk etmək müəyyən qədər düzgün proqnozlaşdırmanın əsasını təşkil edir.

Dövlət siyasətinin (beynəlxalq əlaqələrdə) proqnozlaşdırılması və gələcəyi müəyyən etmək düşüncələrdə həm də belə aparıla bilər:

-Əvvəlcə hər hansısa bir mərhələdə böyük dövlətin iqtisadiyyatının güclənməsi amilləri nəzərə alınır. Bundan irəli gələrək güclənməkdə olan dövlətin gələcək strateji planları nəzərdən keçirilir və həm də praktik addımları nəzərdən keçirilir. Dövlətdə zaman-zaman resurslar hesabına iqtisadiyyat güclənir. Bütün sistemlər də müvafiq olaraq güclənir, inkişaf edir. İqtisadiyyatın güclənməsi müqayisədə digər böyük dövlətlərə-iqtisadiyyatı güclü olan dövlətlərə- nəzərən də müşahidə edilir. Böyük dövlətin iqtisadiyyatı gücləndikcə onun hərbi və digər potensialı güclənir. Dövlət kompleks elementlərini gücləndirir. Hərbi potensial həm də iqtisadiyyatı qorumaq üçün təşkil olunur. İqtisadiyyatın güclü olması ümumilikdə dövlətin gücünü artırır. Dövlətin gücü artanda əhalisinin sosial-rıfah halı güclənir. Bu anda dövlətə qarşı münasibət də müsbət yöndə dəyişir. Dövlət sabitləşir və daxilən möhkəmlənir. Əhali öz dövlətlərinin güclü olmasında maraq nümayiş etdirir, dəyərləri artırmaq və qorumaqda maraqlı olur. Dövlət gücləndikcə daha da dəyərlı bir subyektə çevrilir. Böyük dövlət (dünya siyasətində mərkəzi dövlət) iqtisadiyyatını həm daxili, həm də ətraf və kənar dövlətlər hesabına gücləndirməyə can atır. İqtisadiyyatın güclənməsini müşahidə edərkən belə qəbul etmək lazımdır ki, təbii olaraq dövlət ardınca ətraf dövlətlərin resurslarına əla ətmağa və bundan da yararlanmağa çalışır. Müşahidələr sayəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, mərkəz güclənir, ətrafı da özünə cəlb etməyə çalışır. Həm də sanki, böyük dövlət öz ətrafında iqtisadi kordonlar yaratmaq siyasətini tətbiq edir. Böyük dövlətin kiçik dövlətə təsirləri iqtisadi mühafizə siyasətindən də meydana gəlir. Ətraf dövlətə həm öz bazarı kimi baxır, həm də bu əraziyə iqtisadi çəpər kimi nəzər salır.

-Ətraf dövlətin iqtisadiyyatına nüfuz təbii olaraq həmin dövlətin siyasi həyatına nüfuza gətirib çıxarır. Ətraf dövlət də böyük dövlətin cəlb etmək və nüfuz etmək siyasətindən faydalanmağa çalışır. Böyük dövlətin ərazisi və resursları hesabına öz iqtisadiyyatını gücləndirməyə can atır. Nəticədə qarşılıqlı asılılıq meydana gəlir. Bu asılılıqdan böyük dövlət istifadə etməyə çalışır.

-Böyük dövlət ətraf dövləti cəlb etmək üçün ona təzyiq metodlarından tutmuş (məsələn, hərbi təzyiq, hədələr, ərazisində münaqişələr yaratmaq, inqilabi çevrilişlər etmək, sanksiyalar və embarqolar tətbiq etmək və s. kimi aktlar), liberal metodlara qədər bir çox variantlardan istifadə edir. Liberal metodlar-miqrasiya siyasətinin asanlaşdırılması, ətraf dövlətin vətəndaşlarına əlavə güzəştlər, güzəştlı gömrük və ticarət, tranzit siyasəti, maliyyə yardımı

göstərilməsi, ali məktəblərdə güzəştli təhsil hüquqları, beynəlxalq aləmdə dəstək və s. kimi metodlar nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq aləmdə mərkəzi dövlət güclənəndə onun mərkəz hissəsi artmağa başlayır. Bu anda geosiyasət və geostrategiya öz məkanını böyüdür. Proqnozlaşdırmada tarixi hadisələr də, tarixi təcrübələr də nəzərdən keçirilir.

Proqnozlaşdırma elementlərin artımını, təsir imkanlarını, siyasətin böyüyən və kiçilən əhatəsini özündə ehtiva edir.

Dövlətdaxili siyasətin güclənməsi də elementlərin artması və hərəkətlərinin genişlənməsi hesabına baş verir. Dövlətdaxili siyasətin güclənməsi dövlətin iqtisadi imkanlarının artmasını özündə ehtiva edir. Dövlətin güclənməsi daxili istehsal və ixrac-idxal hesabına baş verir. Xaricdən gələn valyuta ölkə bazarının və milli valyutasının güclənməsini özündə ehtiva edir. Proqnozlaşdırmada sistemin ümumi möhkəmlənməsi özünü təsdiq etdirmiş olur.

Proqnozlaşdırmada dövlətlərin qarşılıqlı niyyətləri, səmimiyyətləri və gizli maraqları nəzərə alınır. Siyasət oyunlarını, hiylələri dərk etmək, siyasi fəndləri əvvəlcədən dərk etmək başlıca prinsipə çevrilir. Proqnozlaşdırma analitikanın tərkibi kimi nəzərdən keçirilir. Proqnozlaşdırma nəticələrə gəlmək qabiliyyətidir və proqnozlar müddətlə müəyyən olunan nəticələrdir.

Bütün hadisələr ümumən makro məkanda qərarlaşır. Hər bir hadisə məntiqi nəticədən ortaya çıxır. Hadisələrin baş verməsi onun nəticələrinin xassələrini özündə ehtiva edir. Bu aspektdə başlanğıcdan qismən də olsa sonu demək mümkün olur. Son öz əlamətini başlanğıcdan götürür. Bu aspektdə müəyyən başlanğıc özündə sonun əlamətini göstərir. Buna görə də proqnozlaşdırma sistemlilik prinsiplərinə söykənir.

Hər dəfə məntiqdən irəli gələn nəticə, təkrar olunan obrazlanma özündə proqnozlar üçün ilkin və müəyyən digər əlamətləri əks etdirir. Təkrarlıq və təcrübə onu deməyə əsas verir ki, hadisələr hansı axarda davam edə biləcəkdir. Təbii ki, ortaya çıxan əlavə şərait hadisələr axarını dəyişmək zərurətində qala biləcəkdir. Bu baxımdan da proqnozlaşdırmada ehtimallar da mümkündür. Çünki dəyişən şərait elementlər axarının dəyişməsi zərurətini meydana gətirmək iqtidarında olur.

Futurologiya haqqında *(proqnozlaşdırma futurologiyanın tərkibi kimi)*

Çoxlarımız məlumdur ki, “future” sözü tərcümədə gələcək deməkdir. “Loqos” sözü isə təlim mənasını bildirir. Təlim fənni, elmi ifadə etdiyindən, belə məntiqi nəticəyə gəlirik ki, futurologiya gələcək haqqında təlim, elm deməkdir. Futurologiya elmin gələcək zamanı öyrənməsidir. Elmin əsas obyektini gələcək zaman təşkil edir. Burada məkan və məkandakı proseslər, onların xassələri, sistemli əsasları da futurologiyanın əsas obyektinə və

predmetidir. Bu yöndə futurologiya gələcək proseslərin sistemli qaydada öyrənilməsindən ibarət olan bir fənn və təlimdir. Hər bir sözün etimologiyası, mənşəyi, həmçinin bazası yanına loqos sözü əlavə olunur və bununla da sözün kökünə uyğun olaraq elm və fənn meydana gəlir. Fənn elə elmi istiqamətin tərkibini ifadə edir. Futurologiyanın bazasında zamanı ifadə edən “**gələcək**” anlayışı dayanır. Bu anlayış çox geniş məzmunludur, özündə bütün elmlərin davamedici, genişləndirici xassələrini ehtiva edir. Həyatda insan yaradıcılığını və quruluşunu təşkil edən bütün sahələrin futuroloji əsasları mövcuddur. **Futurologiya bu baxımdan gözlənilə bilən yeni təzahürü özünə obyekt kimi müəyyən edir. Dəyişmələr gələcək zamanı yaradır. Ona görə də dəyişmələrin əsasları futurologiyanın öyrənmə obyektidir.**

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün elm sahələrində, o cümlədən elmin özünə obyekt seçdiyi sahələrdə dəyişikliklər, formasiya və məzmun dəyişiklikləri davam etməkdədir. Çünki elm insanlar tərəfindən yaranır və insanlara xidmətə yönəldilir. İnsan həyatı davam edir, yeni dəyişikliklər tələb olunur. Bütün fənlərdə, elmi istiqamətlərdə mövcud biliklərin analizi sayəsində yeni biliklər meydana gəlir. Bu şaxələnmə özündə futuroloji əsasları əks etdirir. Bu baxımdan da futurologiya elmin gələcəkdə şaxələnməsinə xidmət edən əsasları özündə ehtiva edən sistemli biliklər məcmusudur.

Enerjinin ardıcıl qəbulu, qüvvələrin ardıcılı tətbiqi, bu baxımdan da forma və məzmun dəyişiklikləri gələcəyin əsaslarını meydana gətirir. Futurologiya gələcəyə yönəlmiş elementləri, sürəti, inkişaf tempini və dəyişiklikləri yaradan digər əsasları konkretliklə və universalıqla, bu baxımdan da şərtləndiriciliklə öyrənir. Dəyişikliklərin zəruri şərtləri və şərtlərin öyrənilməsi elə futurologiyanın əsaslarını yaradır.

Futurologiya nəyi öyrənir

Məlumdur ki, hər bir istiqamətdə sahələr yaranır. Bir sahə digər sahələrlə əlaqəli olaraq formalaşır. Formalaşma zamanı, həm də davam edən gələcək zamanı özündə şərtləndirir. Bu formalaşmanı yaradıcılıq və quruculuq meydana gətirir. Yaradıcılıq və quruculuq mədəniyyətdir, bu baxımdan da demək olar ki, **futurologiya gələcək mədəniyyətin öyrənilməsini təmin edir.** Dəqiq elmlər inkişaf edir. Yeni texnologiyalar yaranır. Lakin insanlar daha çox şeyləri əldə etmək məqsədilə, həyatı daha da geniş təminatlı etmək və rahatlamaq məqsədilə bütün çətin yolların asan variantlarını axtarırlar. Bu istiqamətdə öz bilik və bacarıqlarını ortaya qoyurlar. Futurologiya müəyyən sahələrdə elmin şaxələnməsini təmin edən fikirlər məcmusudur.

Dövlət və cəmiyyət inkişaf edir. Bu baxımdan da sahələrdə yeni elementləri, strukturları və mexanizmləri qazanmaq üçün müxtəlif metodlar tətbiq edirlər. Metodlar forma və məzmun dəyişikliklərinə səbəb olur. **Deməli, futurologiya dəyişən forma, dəyişən məzmun, dəyişən tərkib və dəyişən**

zaman haqqında elmdir. Futurologiya dəyişən normalar, dəyişən qaydalar, strukturlar və mexanizmlər haqqında təlimdir. Futuroloji əsaslar həm **təcrübədən** meydana gəlir, həm də **nəzəri** olur. Məsələn, dövlət resurslardan istifadə edir, mövcud zamandan başlayır və zaman ardıcılığı ilə sahələri inkişaf etdirir. Eləcə də gələcəyə yönəlik, gələcək təminat üçün uzaq hədəfləri müəyyən edir və resursları onun arxasınca aparır. Əsas məqsəd yeni təkmil sistemliliyin qazanılmasından ibarət olur. Əsas məqsəd həm də yeni vasitələrin, təkmil vasitələrin əldə olunmasından ibarət olur. **Buna görə dövlətin inkişafının deduktiv və induktiv fəlsəfi meyarları, prinsipləri futuroloji əsasları meydana gətirir.** Dövlətin gələcək strateji konsepsiyaları, qanunverçilik aktları obyekt kimi futurologiyanın predmetini təşkil edir. Futurologiya bütün sahələrdə ardıcıl şəxələnməni yaradan, ardıcıl şəxələnməni təmin edən nəzəri və təcrübi təlimlər məcmusudur. Futurologiyanın əsasında fəlsəfi kateqoriyalar dayanır. Məsələn, mövcud və gələcək məkan arasında trayektorik bağlılıq meydana gəlir. Zaman ardıcılığı arasında trayektorik bağlılıq formalaşır. **Futurologiya başlanğıc və son koordinatları öyrənir və onlar arasında olan tərkib dəyişmələrinin əsaslarını təhlil obyektinə çevirir.**

Futurologiyanın metodları necə tətbiq olunur

Təbii ki, hər bir elm sahəsində olan universal metodlar burada da tətbiq edilir. Universal qaydalar yaranır. Tezis, antitezis, sintez və analiz metodları burada da tətbiq olunur. Çünki futurologiya sahələrdə başlanğıc və sonu sistemli qaydada, əlaqəli və şərtləndirici vəhdətdə öyrənir.

Futurologiyada obyekt üzrə **rasional (əqli nəticəyə gəlmək metodu)** metod tətbiq olunur. Məsələn, dövlətin proqramları, gələcək müddət üçün inkişaf kosepsiyaları qəbul edilir. Bu, rasional metod hesab oluna bilər. Çünki nəzəridir. Futurologiya daha çox nəzəri hədəf üzərində qurulur və maraqları özünə doğru sürükləyir. Burada gələcək müəyyən olunur və istəklər və ümumiləşir. Yaxın, orta və uzaq müddətli hədəflər seçilir, hədəf sahələri və obyektləri müəyyənləşir. Sonra başlanğıclar və şərti sonlar arasındakı müstəvinin nəzəri, xəyali kəmiyyəti, sahəsinin ölçüsü və tərkibinə cəlb ediləcək elementlərin miqdarı müəyyən olunur. Sistemli konstruksiya yaradılır. Yeni mühit üçün yeni nəzəri təfəkkür formalaşır. Dəyişikliklər fantaziyalarda cəmləşir. **Buna görə də futurologiya bütün sahələrdə fantaziyalar haqqında elmdir.** Fantaziya da gələcək reallıqları yaradır. **Deməli, futurologiya özlüyündə gələcək reallıqlar haqqında bir elm istiqamətidir, bütün elmlər üçün xarakterik olan universalıqdır.** Futurologiya gələcəyə yönəlik proseslərin xarakterini öyrənən elmi sistemlilikdir. Burada elmin bütün əsasları məcmuələşir. Gələcəyi müəyyən etmək, yeni xəyalları yaratmaq, yeni mühiti obrazlandırma özlüyündə istedad, bilik və bacarıq tələb edir. Bu yöndə

futurologiyanın metodları dəyişikliyi yarada bilən biliklərin tətbiqindən ibarət olur.

Futurologiya metodunun əsas bazası, qeyd olunduğu kimi, fantaziyadan, xəyali yaradıcılıqdan meydana gəlir. Xəyali yaradıcılıq ümumən mövcud zaman yaradıcılığını qabaqlayır və gələcək üçün fantastik formaların yaranmasını özündə ehtiva edir. Futurologiya bir yöndə mövcudluq üzrə yeniliyin meydana gətirilməsi üçün sistemliliyin yaradılmasından ibarət olan təlimdir. Müəyyən başlanğıc məkanı üzrə yaranır. Digər yöndə isə olmayan bir şeyin müəyyən məkanda mövcudluğunun xəyali olaraq canlandırılmasını özündə ehtiva edir. Futurologiya daha çox nəzəri əsasları özündə daşıyan elmi prinsipdir. Metodlar da istiqamətlər üzrə formalaşan nəzəri biliklərdən ibarət olur. Gələcək anlayışı, gələcək haqqında təlim həm ayrı-ayrı sahələr üzrə tətbiq olunur, həm də bütün sahələri bir gələcəkdə birləşdirir. Futurologiya gələcək formanın xəyali olaraq təsvirindən ibarət olan bir elmi istiqamətdir. Məsələn, müəyyən boş bir məkanda beş ildən sonra tikiləcək elektrik stansiyasının modeli, layihəsi, ilkin eskizi və foto təsviri çəkilir. Bu, özündə futuroloji aspektləri cəmləşdirir.

Futurologiya bir ümumiləşmiş təlim olaraq gələcək inkişafın fərdi və kollektiv, sistemli əsaslarını özündə ehtiva edir. Burada paralellikləri, uyğunluqları, simmetriya və harmonoyanı, şərtləndirici vəziyyətləri və əsasları axtarıb üzərə çıxarır. Metodlar tətbiq olarkən baza xətlərin ardıcıl davamediciliyi, ətraf xətlərin ardıcıl birləşmə və əvəzlənmə ilə davamediciliyi tətbiq olunur.

Futurologiya mövcud zamandan başlayaraq tərkib prosesləri hissə-hissə öyrənən elmi istiqamətdir. Hər bir məqamda dəyişiklik və onun əsasları öyrənilir. Futurologiya burada empirik əsasları özündə ehtiva edir. Metodlar içərisində universal olaraq öyrənmə metodları tətbiq olunur. Dəyişikliklərin xassələri öyrənilir.

Futurologiya elmində şaxəli tətbiq metodları da mühü rol oynayır.

Futurologiyaya xas olur: hədəfəalma, bu baxımdan planlaşdırma, proqnozlaşdırma, layihələndirmə, bununla da nəzərdə tutulan yeni qanunların qəbulu, konsepsiyaların qəbulu və s. Bu yöndə nailiyyətlər əldə etmək və dəyişikliklər qazanmaq üçün **müşahidə metodlarından** istifadə olunur, gələcək axarlar müəyyən edilir.

Futurologiya özlüyündə gələcək funksiyları, hüquq və öhdəlikləri, məsuliyyətləri müəyyən edir. Məsələn, fizika, riyaziyyat, biologiya, coğrafiya və bütün elmi sahələr, fənlər qarşılıqlı olaraq gələcək hədəflər qoyurlar. Başlıca məqsəd templə ayaqlaşmaqdan, yeni tempi müəyyənləməkdən ibarətdir. Dövləti, cəmiyyəti, xalqı, ümumilikdə bəşəriyyəti inkişaf zamanının axarı ilə hərəkət etdirmək, inkişaf axarını təmin etmək üçün nəzəri, elmi əsasları müəyyən etmək futurologiyanın əsas funksiyalarına aid edilməlidir.

Cəmiyyətin ruhunun gələcəkdə hansı axarlarla yönləndirilməsi, yeni konstruktiv həyat formalaşması, baxışların əvvəlcədən müəyyən edilməsi futurologiya elminin başlıca funksiyasına aid edilir. Cəmiyyətin tərkibini təşkil edən bütün sahələrdə yeni axarların nəzərdə tutulması və gələcəyin təsviri və onun əsasları futurologiya elminin əsaslarını özündə ehtiva edir. Futurologiya elmi universal və fərdi metodları tətbiq edir. Onun əsas fərdi metodu mövcud və gələcək zamanın nəbzini müəyyən edə bilməkdən ibarətdir. Dəyişikliklərin hansı hədəflərə yönələcəyini intuitiv və elmi-sistemli, eləcə də empirik yollarla müəyyən etmək metodlar içərisində qərarlaşır.

Futurologiya haqqında bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirlər bildirmək olar:

- futurologiya gələcəyin konsepsiyasını müəyyən edən elmdir;
- futurologiya mövcud forma üzərində gələcəyin formasını təsvir edən, xəyala çevirən, onun obrazını canlandıran və eskizə çevirən bir təlimdir. Çevirmə proseslərini universal və fərdi yollarla müəyyən edən elmi təlimdir;
- futurologiya mövcud və gələcək zaman arasında xəyali körpü yaradan və onun reallaşmasını müəyyən edən, tərkib hissələrin gələcək rekonstruksiyasını əsaslandıran bir təlimdir. Burada yeni formaların alınmasını təmin edə bilən metod tətbiq olunur;
- futurologiya gələcəyin yeni ruhunu yarada bilən və bu yöndə ayrı-ayrı sahələr üzrə yeni-yeni ideyalar ortaya qoyan təlimlər məcmusunu özündə ehtiva edən bir ümumiləşmiş təlimdir;
- futurologiya mövcud zamanla gələcək zaman arasındakı müstəvidə baş verəcək dəyişiklikləri, bu baxımdan da hər iki zaman arasındakı müstəvidə tərkib elementlərin həcmi müəyyən edə biləcək bir təlimdir;
- futurologiya inkişaf strategiyasını, bu baxımdan sistem daxilində və sistemlərarası əlaqələr şəbəkəsində inkişaf xətlərini paralellik və kəsişən formalı əsaslarla öyrənən bir elmi təlimdir;
- futurologiya gələcək dəyişikliklər fonunda yeni kəşfləri və ixtiraları hədəf kimi müəyyən edən bir strateji-taktiki təlimdir;
- futurologiya gələcək statistik göstəriciləri şərh edə biləcək bir elm sahəsidir;
- futurologiya özündə ehtimalları, gümanları, təxminləri, həmçinin gözləntiləri birləşdirə biləcək bir elm sahəsidir və s.

Bu baxımdan da hər bir yaradıcı, qurucu insan öz-özlüyündə bir futuroloqdur. Ən əsası isə yeni kəşflər olunsun, ixtiralar meydana gəlsin, inkişaf üçün yeni ideyalar meydana gətirilsin. Futurologiyanın bir elm kimi əsas obyektində ardıcıl öyrənmə əsas yeri tutur.

Futurologiyanın başlıca məqsədi cəmiyyətdə, insan həyatında, bəşəriyyətdə gələcək yeni dəyərləri öyrənməkdən, aşılamaqdan ibarətdir. Buna

görə də tərəqqi, təkmilləşmə bu elmin başlıca pozitiv məqsədidir. Futurologiyanın əsas obyektı xəyali olaraq gələcək komplekslər, komponentlər vəhdəti hesab olunur.

Sabit dövlət, cəmiyyət və demokratik idarəçiliyin əsasları

Sabitlik yaşayış tərzidir və bu hal sabit, sakit ruhlu idarəçilikdən davamlı və ardıcıl inkişafdan, rəvan əlaqələrdən, toqquşmaların radikal əsaslarla mövcud olmadığı müstəvidən meydana gəlir. Sabitlik həm də bir vasitədir və idarəçiliyin rəvan inkişafına, rəvan tənizləməyə şərait yaradır. Sabit dövlət və cəmiyyət sakinlərin, xalqın tarazlı maraqlarından meydana gəlir. Sabitlik burada forma və məzmunu çevrilir. Sabit dövlət daxildə və beynəlxalq əlaqələrdə sülh siyasətini tətbiq edən dövlətdir. Sabit dövlət xarici əlaqələr fonunda dövlətin və xalqın rəvan maraqlarını nəzərə alan dövlətdir. Xarici siyasətin sülh əsasları da buradan formalaşır. Daxili və xarici siyasətin sülh məqsədləri ilə bir-birini tamamlaması özülüündə sabit və rəvan əsaslı bütöv dövləti yaradır. Buna görə də sabit dövlət ideal və real siyasi və ictimai bir qurumdur. Çünki siyasət də ideallıqdan və reallıqdan ortaya çıxır. Sülh siyasəti dövləti beynəlxalq müstəvidə zəmanətli edir və onun sərhədlər immunitetini artırır. Həm də hərəkət sferasını genişləndirir. Sülh siyasətini tətbiq edən dövlətlər öz resurslarını daha çox sivil istiqamətlərə yönəldirlər və mülki inkişaf başlıca strateji hədəfə çevrilir. Sülh siyasəti sayəsində resursların sərbəst axını meydana gəlir. Sərbəst axın sərbəst təminatın dayağını yaradır. Resurslar sərhədlərdən daxilə və xaricə axın edərək ikiistiqamətli təminat funksiyasını yerinə yetirir. Bu, o deməkdir ki, dövlətlər pay bölgüsü ilə özlərini və bir-birilərini maddi-mənəvi baxımdan təmin edirlər. İnsanlar dünya sakinləri olduğundan dünya nemətlərindən birgə yararlanırlar. Bu da özlüyündə maddi-mənəvi dəyərlərdən birgə istifadəni zəruri edir. Beynəlxalq əlaqələr dünya nemətlərindən, dəyərlərdən birgə istifadəni başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyur ki, bu da dünyanın vəhdətliyinə xidmət edir.

Sabit dövlətlərdə sistemlər təkmilləşmiş olur. Sabitliyin də təbii ki, öz dərəcə təsnifatı var və bu da müqayisədən doğur. Tərkib elementlər və onların məkanda hərəkət sürətləri sabitliyi meydana gətirir. Sistemlər-siyasət sistemləri- həmçinin sabit rejimlərlə xarakterizə edilir. Sabit vəziyyət sakit axardır. Burada resurslar yalnız dinc məqsədlərə və sosial-rifaha yönləndirilir. Sistemlərin sabitliyi onu təşkil edən elementlərin əlaqələr və vəhdət xassələrindən meydana gəlir. Sabit şəkildə və ardıcılı olaraq maraqları təmin olunan şəxslər sabit həyat sürürlər.

Sabit dövlətlər demokratik idarəçilik əsasında formalaşır. Sabitlik prosesləri özü demokratiyanı yaradır. Demokratik idarəçilik isə xalqın müəyyən qaydalarla və normalarla (hamı tərəfindən razılaşdırılmış və qəbul edilmiş norma və qaydalar) özü tərəfindən özünün idarə olunmasıdır. Bu

qaydalar və normalar da zamana, şəraitə və məkana cavab verməli olur. Demokratik idarəçiliyin formalaşması (bu idarəçiliyin tərkibində -hər kəs qanunlara və qaydalara tabedir- prinsipi əsas götürülür) bütün subyektlərin hüquqlarının lazımi səviyyədə təmin olunmasından meydana gəlir. Demokratik idarəçiliyin əsası dövlətin elementlərinin özü tərəfindən idarə olunması ilə meydana gəlir. Demokratik idarəetmə dolğunluğu tərkib elementlərin miqdarından və onların aktiv və passiv hərəkətlərindən meydana gəlir. Demokratik idarəçilik maraqlara vaxtına cavab verməni əsas prinsip kimi götürdükdə, maraqlar tarazlı olaraq təmin edilir.

Dövlət öz məkan və resurslar üzrə şəxəli qurum olduğundan idarəçilik də piramidal əsaslarla şəxələnir. Hər bir sırada müəyyən funksiyalar mövcud olur. Sıralar ümumi və məxsusi kateqoriyalar üzrə formalaşır. Hər bir sıranın öz hüquq və səlahiyyətləri mövcud olur. Təsir də buradan ortaya çıxır. Təbii ki, sıralardakı strukturların da fərqli hüquq və səlahiyyətləri formalaşmış olur. Bu, idarəetmənin xarakterini yaradır. Xarakterə subyektlərin məkanı, obyekt, tabeçilik prinsipləri aid olur. Hər bir sıra obyektinin və subyektinin də öz məxsusi hüquq və səlahiyyətləri mövcud olur. Deməli, məkan, maraq müxtəlifliyi və digər kateqoriyalar idarəçiliyin universal və məxsusi əsaslarını, eyni və fərqləndirici əsaslarını meydana gətirir. İdarəçilik xətləri (şaquli və üfiqi trayektoriya üzrə) hüquq və səlahiyyətləri birləşdirir. Bu xətlər aşağıdan yuxarıya doğru və ya da əksinə istiqamət üzrə vahid idarəçilik xətlərini meydana gətirir. Bu baxımdan da demokratiyanın vahid prinsipləri, insan hüquqları təminatının vahid xətləri meydana gəlmiş olur. İdarəçilik həm bütövləşir, həm də tərkib hissələrə ayrılır. Bu fərqlilik də səlahiyyətlərin fərqli bölgüsündən meydana gəlir.

İdarəçiliyin demokratik əsasları tarazlı rejimlərdən meydana gəlir. Piramidanın şərti olaraq yuxarı, orta və aşağı mərhələsi formalaşır. Bu iyerarxik quruluş idarəçiliyin şəbəkəli və bütöv əsaslarını yaradır. Resurslar iyerarxik quruluşda paylanılır. İyerarxik quruluş resurslar üzərində təsir imkanları əldə edir.

Hər bir mərhələnin, sıranın öz səlahiyyəti mövcud olur. Yuxarı (baş sıra) əsasən resursların paylayıcı funksiyasını təmin edir. Məsələn, dövlət büdcəsi qanunla qəbul olunur və layihə mərkəz və yerli paylanmanı təmin edir. Hər bir səlahiyyətli qurum bölgü üçün payları əldə edir. Burada mərkəzi və yerli qurumlar maliyyə resursları əldə edirlər. Maliyyə resursları həm qurumların saxlanmasına sərf edilir, həm də əhəlinin maddi tələbatlarının ödənilməsinə yönləndirilir. Yuxarı sıra resursları ətrafa doğru yönləndirir. Resurslar mərkəzi (orta) və aşağı sıralarda paylanılır. Dövlətdə digər fondlar da yaradılır. Həmin fondların vəsaitləri də dövlətin ali idarəetmə mərkəzi tərəfindən yerlərə paylanılır. Ümumiyyətlə, əksər vəsaitlər orta və aşağıya yönləndirilir. Çünki insan maraqları əksərən bu sıralarda təmin olunur. Ali hakimiyyət insan

maraqlarını məkanında təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Ən yuxarı sıralar koordinasiya, əlaqələndirmə, istiqamətləndirmə və bölmək funksiyasını yerinə yetirir. Düzdür, dövlət rəhbəri də birbaşa maddi maraqları təmin edən aktlar həyata keçirir. Özüünün ehtiyat fondundan şəxslər üçün vəsaitlər ayırır. Burada öz zaman aşağıının maraqlarının yuxarı tərəfindən birbaşa təminatı siyasəti həyata keçirilir.

Belə qəbul edək ki, idarəçilik strukturundan-fiziki quruluşdan və ruhdan – mənəvi kompleksdən ibarətdir. Bu kriteriyalar piramidanın hər bir sırasında mövcuddur. Piramida ümumi ruhdan və ümumi strukturdan ibarətdir.

İdarəçiliyin baş ruhu yuxarı mərhələyə bağlı olur. Maddi amillər isə əsasən orta və aşağı mərhələlərdə təmin edilir. Maddi amil təminatı da ruhdan zənginliyini yaradır. Buna görə də ruhu və fiziki əsasları sağlam olan dövlətlər güclü və demokratik olurlar. Zəif və kasıb dövlətlərdə insanlar, vətəndaşlar öz maraqlarını təmin etmək, ehtiyaclarını ödəmək üçün baza olaraq yuxarıya göz dikirlər. Yuxarıya baş maddi təminat obyektı (təminat mənbəsi) və subyektı kimi baxırlar. Orta idarəçiliyin və aşağı idarəçiliyin işləyə bilməməsi səbəbləri bir neçə aspektdə ola bilər. Birincisi, ola bilər ki, dövlət qanunlarının və qaydalarının icra olunması və yerinə yetirilməsi üçün hələ şərait yetişməyib. Yəni, kifayət qədər resurs çatışmır. İkincisi, yuxarı hakimiyyət orta və aşağı hakimiyyətə nəzarət edə bilmir. Tələblər zəifdir. Üçüncüsü, orta və aşağı hakimiyyət ali hakimiyyəti qəbul etmir və etinasızlıq nümayiş etdirir. Bu faktlar çərçivəsində tarazlıqlar pozulur, kompozisiya sağlam formada yaranı bilmir. Resursların sistemli piramidal bölgüsü də təmin edilə bilmir.

Dövlət və cəmiyyətin fiziki və ruhu gücü idarəçiliyin ruhu və fiziki gücündən asılı olur. Fiziki güc resurs üzərində təsir edərək, ruhu gücü yaradır. Yəni, subyektlərin məqsədyönlü fəaliyyəti insan maraqlarını təmin edir.

Fiziki quruluşu və ruhu gücü sağlam olmayan dövlətlər və cəmiyyətlərdə ali hakimiyyətin xalqla birliyi ola bilməz. Bu hal cəmiyyətdə saxta inamı yaradır, yaltaqlığı, ikiüzlülüğü riyakarlığı, ümumiyyətlə isə infantilliyi (qüsurlu cəmiyyətləri) meydana gətirir. Cəmiyyətin kövrəkliyi üzərə çıxır və cəmiyyət və dövlət arasında sağlam əlaqələr qurula bilmir. Bu anda dövlətin sabitliyini pozmaq daha asan olur. Dövlətin sabitlik dayağını daha çox orta və aşağı idarəçilik yaradır. Sağlam idarəçilik yaranan yuxarıya göz dikmələr olmur. Orta (mərkəz) və aşağı idarəçilik yükü özündə daşıyır. Buna görə də bu idarəetmə qurşağı (əsasən mərkəz, orta) aşağı və ali idarəçiliyi bir-birinə bağlayır. Sağlamlıq bütövlük və ümumi güc də buradan meydana çıxır. Tək yuxarı idarəçilik olduqda, yəni orta və aşağı maraqları təmin edə bilmədikdə, yuxarıda hakimiyyət dəyişəndə orta və aşağı idarəçilikdə laxlama tez yaranır və bununla da hakimiyyət böhranları formalaşır. Orta və aşağı hakimiyyət vasitəsilə baza maddi maraqlar təmin edilir, bu anda aşağılar və ortalar

yuxarıya (ali hakimiyyətə) ruh verir. Bu bağlılıq dövlətin və sabit cəmiyyətlərin əsaslarını meydana gətirir. Bütün hakimiyyət sıraları tələblər və onlara vaxtında verilən reaksiyalar əsasında formalaşır.

Diktaturaların və avtoritar rejimlərin əsasları və onların uzun müddətə yaşaya bilməməsi

İdarəçilik rejimi idarəetmənin vəziyyətindən, ruhundan meydana gəlir. Bu ruhu da idarəedənlərlə idarəolunanlar arasındakı əlaqələr və əlaqələrin maddi-mənəvi vasitələri təmin edir. Bu baxımdan da resurslar və istifadə qaydaları, onlar üzərində olan hüquqi vəziyyət, yəni onlardan istifadə səviyyəsi və dərəcəsi idarəçilik ruhunu yaradır. Resurslar və onların idarə olunması özlüyündə tərtib üzərə çıxarır. İdarəçilik hərəkətləri özündə ehtiva edir. Bu hərəkətlərdən (məkana uyğun olan və məsafəni özündə ehtiva edən hərəkətlərdən) rejimlərin **yumşaq** və **sərt** formaları üzərə çıxır. Rejimlərin bərk və yumşaq xarakteri elementərdən və elementlər arasındakı məsafələrdən meydana gəlir. Müəyyən məkanda elementlərin hərəkət məsafələri qısa olanda daha çox bərk rejimlər ortaya çıxır. Bu qısa məsafələr özlüyündə məhdudluğu yaradır. Məhdudluq hüquqa sirayət edir ki, o da özlüyündə vəzifə və funksiyaları məhdudlaşdırır, mənsubluluğu və aidiyyətliyi azaldır.

Diktatorluq (cəmiyyətdə və dövlətdə şəxsin diktəsinə əsaslanan norma və qaydaların qəbulu və icrasını özündə daşıyan səciyyəvi bir idarəetmə rejimi) və avtoritarlıq (şəxsin və müəyyən qrupun iradəsinə cavab verən, əhəlinin total liberal maraqlarını məhdudlaşdıran rejim) bərk rejimlər olmaqla bərabər, demokratiyanın xalq hakimiyyətinin tərkibidir. Çünki diktatorlar və avtoritar şəxslər də hakimiyyəti idarə edirlər. Hakimiyyətin bütün rejimlərlə idarəçiliyi demokratiyadır. Demokratiyanın, demokratik idarəetmənin tərkibi müxtəlif məzmunlu olur, üsul idarələrinin tərtibinə görə fərqlənir. Diktatura və avtoritarlıq qeyri-liberal üsul idarəsidir. Diktatorluq bir şəxsin və ya da bir qrupun ümumxalq üzərində qeyri-liberal idarəetməsidir. Diktatorluq idarəetmə tərtibidir. Buna dövlət quruluşu demək olmaz. Belə ki, diktaturalar həm respublika, həm də monarxik quruluşlarda yaranma bilər.

Diktatorluq (bir şəxsin və ya da bir qrupun qəti idarəçiliyinə, cəmiyyət üzərində təzyiqinə əsaslanan idarəçilik) cəmiyyətdə olan boşluqlardan, kasıbcılıqdan, dövlətin idarə olunması üçün lazımı vəsaitlərin çatışmamazlığından meydana gəlir. Həm də beynəlxalq qüvvələrin ölkədə yaranan xaosluq vəziyyətdən yararlanmaları da buna zəmin yaradır. Xaosluq vəziyyətlərdə idarəçilik üsulu zəifləyir, sistemdə boşluq yaranır və bu boşluğun doldurulması təbii və faydalı üsul olan resurslardan liberal istifadə üsulu ilə yox, resurslardan sərt istifadə üsulu ilə xarakterizə olunur. Resurslar

diktə edənlərin, sərt iradə ortaya qoyanların şəxsi maraqlarına xidmətlərə yönəlir. Diktatorluq cəmiyyətlərdə azadlığın boğulması və məhdudlaşdırılması ilə xassələnen bir idarəçilik rejimidir.

Diktatorluq inkişaf etmiş rəşional cəmiyyətlərdə nadir hallarda yarana bilən bir forma ola bilər. Çünki belə cəmiyyətlərdə xalq ayıq olur və öz hüquqlarını yaxşı dərk edə bilər. Xalqın hüquqi və mədəni –maarifçilik səviyyəsi yüksək olur və bu baxımdan da qeyri-liberal idarəçiliyin baş qaldırmasının qarşısını alırlar. Sistem daxilən özünü dağılmağa qoymur; çünki sistemin immuniteti güclü olur. İdarədən şəxslərin sistemə tabeçiliyi güclü olur və sistemin böyük axarı onların yönlərinin dəyişməsinin qarşısını alır. Zəif dövlətlərdə isə idarədən şəxslər pərakəndə resursları öz iradələri ilə yönləndirə bilərlər. Bu da nəticədə yeni sistemliliyə gətirib çıxara bilər. O halda baş verir ki, idarədən qrupun mənafeyi xalqın, cəmiyyətin mənafeyini üstələmir. Sonda bərk rejim liberal rejimlə əvəzlənə bilər.

Diktatorluq digər bir istiqamətdə başlıca olaraq dövlət rəhbərinin və hakimiyyət rəhbərlərinin şəxsi xüsusiyyətlərindən də meydana gəlir. Bu baxımdan da hakimiyyətdə olanların şəxsi portreti onların idarəçilik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Diktaturalarda hüquq normaları ya işləmir, ya da insanların hüquqi təminatına cavab vermir. Hüquq normaları mövcud olsa da belə, vətəndaşlar öz hakimiyyətləri tərəfindən gərgin vəziyyətdə saxlanılırlar. Resurs çatışmazlığı, hərəkətlərin “daşması” qorxusu hakim qrupu çaşqınlıq vəziyyətində qoyur. Nəticələr etibarilə bərk rejimlər, sərt nəzarət rejimləri meydana gəlir. Diktatura rejimlərinin əsas xüsusiyyətləri hakimiyyətləri tərəfindən (biq qrup tərəfindən) ayrı-ayrı şəxslərin, təşkilatların güclü şəkildə təqib olunmasıdır. Şəxslərin açıq və gizli şəkildə fəaliyyətinin, həyat şəraitinin izlənilməsidir. Bu kimi hallar cəmiyyətlər üzərində gərgin rejimlərin, idarəçilik üsullarının yaradılması xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Avtoritar rejimlərin də əsas xüsusiyyətləri cəmiyyət üzərində gərginliklər yaratmaqdan ibarətdir. Bir şəxsin və ya da bir qrupun iradəsinə tabe olan halların yaranması, bir çox hallarda dövlət qanunlarının öz mənafeyinə uyğun şəkildə qəbul etdirilməsi elə avtoritar rejimlərin xarakterik cəhətlərindən hesab oluna bilər. Avtoritar rejimlərin əsasları həm də cəmiyyətdə rəhbərliyə kor-koranə inamdan ibarət olur. Şəxsiyyətə pərəstiş, şəxsiyyətin bütələdirilməsi diktaturalar və avtoritar rejimlərin əsaslarını təşkil edir. Bərk rejimlərin digər bir qorxusu hakim təbəqəni daxilində olan qorxudur. Bu qorxu satqınlığa, vəzifə uğrunda qeyri-insani hərəkətlərə rəvac verir. Yalançı etimad məsələsi ortaya çıxır.

Onu da demək lazımdır ki, hər iki bərk xassəli rejimdə tətbiq olunan sərt üsul idarələr bir çox hallarda ölkələrinin tərəqqisinə gətirib çıxara bilər. Resursların böyük və çoxlu sayda insan əməyi hesabına mənimlənməsi, istiqamətləndirilməsi özlüyündə inkişafı yaradan amillər hesab oluna bilər.

Ümumiyyətlə, diktaturalar uzun müddətə yaşaya bilmirlər. Onların daxili və xarici siyasəti həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə gərginliklərlə müşahidə olunur. Diktaturalar dünyada, eləcə də regionda baş verən liberallaşma tendensiyalarının təsirlərinə məruz qalır. Ətraf cəmiyyətlərdə güclənmə təbii olaraq bərk rejimlərin hökm sürdüyü cəmiyyətlərə də öz təsirlərini edir.

Bu rejimlərin əsas qorxusu itkilərlə üzləşməkdən ibarət olur. Buna görə də daima xarici siyasətlərini və daxili siyasətlərini gərginləşdirirlər. Regionlarda digər ölkələrlə müharibələrə, böhranlara, münaqişələrə, ərazi mübahisələrinə gətirib çıxara biləcək aktlara əl atırlar. İqtisadi və siyasi əlaqələr zəif vəziyyətdə olur. Diktaturalar üçün plüral cəmiyyətlər qorxu hesab olunur. Bu baxımdan da ölkənin siyasi və ictimai quruluşu zəif olur. Bərk rejimlər daxildən parçalanma ilə də rastlaşır. Rejimin yaratdığı kəskin maraqlar qruplaşmanı formalaşdırma bilər.

Diktaturalar və avtoritar rejimlər üçün xarakterik xüsusiyyətləri bu kimi konkret əsaslarla təsnif etmək olar:

-insan hüquqlarının lazımi səviyyədə təminatını yerinə yetirə bilməyən hüquq normalarının çatışmazlığı;

-hüquqların təminatı üçün lazımi resursların çatışmazlığı;

-iqtisadiyyatın bir qrupun əlində cəmlənməsi;

-siyasi idarəçiliyin bir qrupun əlində cəmlənməsi;

-orta və yerli idarəçiliyinin ali hakimiyyətdən sıx asılı vəziyyətdə qalması və yalnız özünü qorumağa çalışması;

-xarici iqtisadi əlaqələrin bir qrupun əlində cəmlənməsi və klan hakimiyyətinə xidmətlərə yönləndirilməsi;

-elmin bir qrupun maraqlarına xidmət etməsi;

-elmin gərgin rejimlərə və beynəlxalq böhranlara xidmət etməsi;

-ictimai-siyasi fikrin şəxsiyyətin pərəstişinə yönləndirilməsi;

-ictimai-siyasi fikrin şəxsiyyətin bütüldürülməsinə yönləndirilməsi;

-alternativ siyasi fikrin azlığı və alternativ fikir üzərində bir qrupun ciddi nəzarəti;

-ictimai-siyasi fikrin bir qrup tərəfindən nəzarətə alınması;

-fərqli düşüncələrə qarşı terrorların və sui-qəsdlərin mövcudluğu;

-hakimiyyətə təhlükə törədə biləcək şəxslərin mənəvi-fiziki baxımdan zərərsizləşdirilməsi;

-hüquq-məhkəmə sisteminin sifarişli işləməsi;

-yalan iqtisadi məlumatların cəmiyyətə ötürülməsi və bu baxımdan da saxta cəmiyyətin, riyakar cəmiyyətin formalaşdırılması;

-dövlət-xalq birliyinin saxta rəqəmlər üzərində köklənməsi və əlaqələrin təhlükə risklərindən kövrəklənməsi;

-dövlət-xalq arasında köklü olaraq qarşılıqlı inamın qeyri-mövcudluğu;

-biznes üzərində siyasi təzyiqlərin formalaşdırılması və biznesdə hakim payların əldə olunması;

-klan biznesinin formalaşdırılması;

-ictimai-asayişin güclə qorunub saxlanılması;

-siyasi sabitliyin kövrək xarakteri;

-güç strukturlarına (hüquq-mühafizə orqanlarına) olmazın səlahiyyətlərin verilməsi, polis hakimiyyətinin gücləndirilməsi və s.

Ümumiyyətlə, diktatura və avtoritar rejimlərə də iki bucaqdan yanaşmaq lazımdır. Birincisi, postsabitliyin meydana gətirdiyi bərk rejimlər mövcud olur. Burada xaosun sistemli vəziyyətə gətirilməsi üçün müəyyən sərt addımların atılması lazım gəlir. Belə formanı **zəruri bərk rejim** kimi adlandırmaq düzgün olar. Bu forma və vəziyyət zahirən diktaturanı və avtoritar rejimləri yaratsa da, son məqsəd xalqın sosial-rifah halının yaxşılaşdırılmasından ibarət olur. Zəruri bərk rejim dövləti və dövlətçiliyi qoruyur. İkincisi isə şəxsin xarakterinə bağlı olur. Şəxsin psixi portreti diktatura və avtoritarlıq üçün şərait yaradır. Cəmiyyət və xalq üzərində qatı idarəçilik hərisliyi, hakimiyyətbaqlıq xüsusiyyətləri məhz sərt rejimləri meydana gətirir. Birinci məsələdə dövlət və cəmiyyət inkişaf məruz qalırsa, ikinci məsələdə bu, daha çox cəmiyyətin dağılması və xəstələnməsi ilə nəticələnir. Zəruri bərk rejimlərdə şəxs öz xislətini ümumi mənafə səviyyəsinə endirir. Digər formada isə şəxs ümumi mənafeni şəxsi mənafə bucağından axtarır.

Sərt rejimlər nə üçün uzun müddətə yaşaya bilmirlər

Postsistemlilikdən yaranan bərk rejimlər (buna bəzən zəruri forma kimi demək olar) bir müddətdən sonra sistemliliyi yaradırlar. Bu zaman dövlət öz inkişaf axarına düşür. Cəmiyyət stabilləşir, tərəqqi əldə olunur. Sistem fayda verir, inkişaf və zaman bir-birini tamamlayır. Yəni, zaman uyğun bəzi nailiyyətlər əldə edilir. Bərk rejimləri lazmi resurslar (artan resurslar) artıq yumşaq rejimlərə çevirə bilirlər. Burada təbii və liberal əvəzlənmə yaşanır. Demokratiyanın liberal üsül idarəsi meydana gəlir. Buna görə də bərk rejimlər **liberal rejimlərlə əvəzlənən** və **dağılan** xarakterli olurlar. **Dağılan rejimlər** isə birbaşa şəxsin və ya da qrupun şəxsi maraqlarına cavab verəcək əsasda olur. Dağılan rejimlər sabitliyi əsas məqsəd kimi götürüb, lakin sonda liberal əsaslarla əvəzlənməyən məzmunlu olurlar. Belə rejimlər eləcə də şəxsi maraqlara cavab verib sonda resurs çatışmazlığından, təzyiqlərin mövcud hərəkət məkanını üstələməsindən meydana gəlir. **Hakimiyyət cəmiyyəti və xalqı o qədər sıxır ki, sərbəst hərəkət məkanı ilə mövcud məkan arasında disbalans meydana gəlir.** Bu anda rejimlər bərkləşir. Bərk rejimlər uzun müddətə kök salanda etirazçı qüvvələr ortaya çıxır. Bu, əsasən resursların qeyri-bərabər paylanmasından meydana gəlir. Etirazçı qüvvələr nümayişlər, mitinqlər, yürüş və piketlər təşkil edirlər. Eyni zamanda müxtəlif tədbirlərə əl

atırlar və yığıncaqlar təşkil edirlər. Etirazçı qüvvələr inqilaba da əl atırlar. Rejimlərin devrilməsi məsələsi gündəliyə gəlir. Bir çox hallarda vətəndaş müharibələri ilə nəticələnmələr meydana gəlir.

Sərt rejimlər xalqla və əks qüvvələrlə dialoqu yarada bilmirlər. Onların birtərəfli hakimiyyəti inkişafın birtərəfliliyini özündə əks etdirir. Bərk rejimlərdə xalqın maddi və fiziki vəziyyətləri bir-birilərini tamamlaya bilmir. Daha doğrusu, bu iki tərəfi vəhdətləşdirmək və cəmiyyəti sabit saxlamaq üçün lazımı vəsaitlər çatışmır.

Parlament fəlsəfəsi və parlamentdə təmsilçiliyin əsasları

Dövlət özü dərin və pozitiv, yəni müsbət məzmunlu bir qurum olduğundan, onun tərkib elementlərindən, hakimiyyətinin əsaslarından biri olan parlament də öz fəlsəfi məzmununa və xidmətlərinə görə dərin, pozitividir. Parlamentin yüksək səviyyəsi, pozitiv fəlsəfi mənası bu qurumun fəaliyyətinin xalqın iradəsi ilə yüksək vəhdətində əks olunur. Xalqa yüksək səviyyədə xidmət edən parlament özündə ideal-praktik dövlətin məzmununu cəmləşdirir. Parlament cəmiyyətin, dövlətin və xalqın nəbzini müəyyən edir və tələblərə və şəraitə müvafiq qanunlar və qərarlar qəbul edir. Bu istiqamətdə parlamentdə qanunçuluq, hüquqçuluq prinsipləri ilə zamanın tələblərinə cavab verən siyasət formalaşır. Parlament özünü cəmiyyətin dövlətlə bağlılığı rolunda ifadə edir və cəmiyyətin, xalqın vəziyyətini dövlətə çatdırır. Parlament dövlətin icra və məhkəmə hakimiyyəti üçün tələblərə müvafiq qanunlar qəbul edir. Bu hüquqi-normativ aktlar bütün hakimiyyətin fəaliyyət və bundan irəli gələrək tənzimləmə funksiyasını təmin edir. Parlament dövlətin siyasət və onun mexanizm yolu olan hüquq sisteminin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. Güclü dövlət öz resurslarını qanuni əsaslarla tənzim edən dövlət olur. Bu aspektdə zamanın tələblərinə uyğun standartlarda hazırlanan qanunların zəruriliyi amili ortaya çıxır. Artan və yeni təsirlərə məruz qalan resurslar yeni qanunların qəbulu məsələsini zəruri edir. Yeni qanunlar da resurslardan yeni istifadəni şərtləndirir. Bu istiqamətdə parlamentin yüksək qanunçuluq səviyyəsi mühüm şərtidir. Parlament həm də dövlətin ictimai-siyasi strukturunun vəhdətləşməsinə təmin edir. Belə ki, ictimaiyyət nümayəndələri parlamentdə artıq siyasi fiqurlar rolunu oynayır. Onlar dövlət-cəmiyyət; xalq-cəmiyyət; xalq-dövlət birliyini yaradırlar.

Yüksək dövlət, ali hüquqi dövlət xalqın ali mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, həm də nəticəsidir. Parlament də ali mədəniyyətin formalaşdığı məkanlardan biridir. Parlament xalqın siyasi və ictimai şüur səviyyəsinin təşəkkül tapdığı məkanlardan biridir. Hər bir xalq öz ictimai və siyasi mədəniyyətinə görə hakimiyyətini, bu baxımdan da parlamentini formalaşdırır. Parlament digər hakimiyyət qolları ilə yanaşı, xalqın dövlətçilik dəyərlərini özündə ehtiva edir. Xalqın ictimai və siyasi təşkilatçılıq qabiliyyəti həm də

parlamentin özündə təcəssüm olunur. Parlament hüquqi dövlətin qurulmasında mühüm rol oynayır və güclü parlament bu istiqamətdə sabit və güclü cəmiyyətlərin, dövlətlərin yaranmasına xidmət edir.

Parlament dövlət hakimiyyətinin qanunverici qoludur. Məlumdur ki, hətta monarxik dövlətlərdə və parlamentli respublikalarda hökumət də parlamentdən formalaşır. Bu baxımdan da parlament hakimiyyət mənbəyi kimi xüsusi önəm kəsb edir. Parlament həm öz qolunu, həm də icra hakimiyyəti qolunu formalaşdırır. Bir çox ölkələrdə dövlət rəhbərini də parlament seçir, təyin edir. Bu aspektdə parlament çox məsuliyyət tələb edən və məsuliyyət tələb olunan bir qoldur.

Ümumiyyətlə, hakimiyyət dövlət siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsidir və ayrı-ayrı qollarını özündə əks etdirir. Dövlət dedikdə, başlıca olaraq bir tərəf kimi hakimiyyət başa düşülür. Düzdür, dövlətin tərəfləri onun tərkibini təşkil edən elementlərdir. Hakimiyyət dövlətlə vətəndaş arasında birlik yaranan, vətəndaşın və dövlətin marağını tərəflər olaraq təmin edən, bu istiqamətdə idarəçilik həyata keçirən tərəfdir. Hakimiyyət pilləlidir və qollar arasında nəzarət mövcuddur. Parlament həm də hakimiyyət (qanunverici) üzərində cəmiyyət nəzarətini təmin edən əsas qurumdur. Burada icra hakimiyyətinin hesabatları dinlənilir. Parlamentdə hesabat xalq qarşısında ola hesabat mənasını verir.

Parlamentçiliyin ən böyük müsbət tərəfi həm də bu qurumun gücündə əks olunur. Parlament güclü dövlətin dayağıdır. Azərbaycanda parlament ənənəsi artıq formalaşmışdır. Müstəqil Azərbaycanda nizamlı parlamentin əsası 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin parlamentin sədri postuna gətirilməsindən sonra qoyulub. Müstəqilliyin ilk illərində isə parlament anarxiyası dövrü hökm sürüb. Parlament etikasızlığını anarxiyanı demokratiya kimi başa düşənlər yaradırdı ki, bu da nəticə etibarilə parlamentin zəifliyinə, qərarlarının əksər hallarda gücsüzlüyünə, təsirsizliyinə səbəb olurdu. Dövlət də bundan sarsılırdı. Hakimiyyətin digər qollarında fəaliyyətsizliyə səbəb olurdu. Parlament nizamı özü belə bu qurumun dəyərini artırır və onun dövlətdə və cəmiyyətdə gücünü çoxaldır. Nəticəsi isə hakimiyyətin qanunverici qurumuna olan inamını və etibarını gücləndirir. Cəmiyyətdə və dövlətdə parlamentin nüfuzu artmış olur. Bu hal da hakimiyyətlə cəmiyyət və xalq arasında möhkəm birliyin təməlinə xidmət amilini ortaya qoyur.

Etikalı, nizamlı, mən deyərdim ki, "savadlı parlament" ümumiyyətlə, güclü və sabit dövlətçiliyə xidmət edir. Belə tərkibli parlament dövlətçilik anlayışını çox yüksək səviyyədə özündə cəmləşdirir. Hüquqi dövlət, qanuni dövlət, möhkəm təməlli siyasi sistemi olan dövlət obrazları, modelləri yaranır. Parlamentin qanunvericilik, ideyavericilik funksiyasının yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi nəticə etibarilə dövlətin, məhz sabit inkişaf strategiyasını seçmiş dövlətin öz inkişaf yolunda böyük uğurları demək olur. Yeni-yeni qanunlar cəmiyyətin nəbzini tutur və cəmiyyət və dövlət də sürətlə inkişafa

gedir. Parlament inkişaf qaydalarının nəzəri və təcrübi əsaslarını hazırlayan qurum kimi də özünəxas rola malik olur. Nəticə etibarilə deyək ki, ölkəmizə daha güclü parlament lazımdır və parlamentçilik ənənəsini özündə cəmləşdirən quruma ehtiyac var. Yuxarıda sadalananlardan belə qənaətə gələ bilərik ki, güclü parlament üçün xalqımız məhz kimlərə səs verib, onları özlərinin nümayəndələri seçməlidir. Parlamentin gücü xalqı bu qurumda təmsil edənlərdən asılıdır. Təmsilçilik ən yüksək mədəniyyətdir ki, öz daxilində yüksək etik göstəriciləri ehtiva edir. Bu mədəniyyət kompozisiyasının tərkibinə şəxsin (təmsil edənin) etik davranış göstəriciləri aid olur. Şəxsin bilik və bacarığı, istedadı və dünyagörüşü, maarifçilik səviyyəsi və digər müsbət keyfiyyətləri də kompozisiyanı təşkil edir.

Onu da sadalamaq lazımdır ki, parlamentdə təmsil olunan şəxs onu təmsilçi edənlərdən öz bilik və bacarığına, istedad və savadına görə, cəmiyyətdə qazandığı nüfuz baxımından geri qala bilməz. Parlamentdə həm də savadlı insanlar ona görə cəmləşməlidir ki, dialoqlarda, fikir mübadilələrində, müzakirələrdə daha çox şəxslər iştirak etsinlər ki, qaranlıq məqamlar çox aydınlaşsın. Parlamentin potensialı da artsın. Parlament yüksək tərkiblə fəaliyyət göstərsin.

Təmsilçilər qanunvericiliyin əsaslarını, bu baxımdan sənədlərin xarakterini, onların tənzimləmə sahələrini, normativ-hüquqi aktların tətbiqi dairələrini, qanunvericiliyin təyinatını, dövlətin konstitusion əsaslarını nəzəri və təcrübi əsaslarla bilməlidirlər. Qanunların məkana və zamana müvafiq tənzimləmə xassələrini dərk etməlidirlər. Qanun və siyasət anlayışlarının vəhdətini bilməlidirlər. Onlar hüquqi islahatların avanqard subyektləri və aktiv iştirakçıları rolunu oynamalıdırlar.

Əziz xalqımız, gəlin elə adamları seçək ki, parlamentimiz də güclü olsun, dövlətimizə və bizlərə yaxşı xidmət etsin. Həm də parlamentimizi güclü dövlətimizin dayağına çevirək. Bu şəxslər aşağıdakı kateqoriyalara aid olanlar ola bilərlər:

Dövləti bütöv və tərkib etibarilə, siyasi sistemi, hüququ sistemini, iqtisadi sistemi yaxından dərk edən şəxslər-mütəxəssislər, ictimaiyyət nümayəndələri, cəmiyyət və elm sahələrinin aktivləri, institutlarda, universitetlərdə və partiyalarda yetişən şəxslər;

onların içərisindən (peşələrinə görə),

-təcrübəli hüquqşünaslar-dövlət və hüquq anlayışına dərk etdiklərinə görə, qanunçuluq, hüquqi-nomativlik anlayışlarını bildiklərinə görə;
-politoloqlar-dövlət və siyasət anlayışlarını yaxşı dərk etdiklərinə və dövlətin daxili və xarici siyasətindən nəticələr çıxarmağı bacardıqlarına görə;
-iqtisadçı ekspertlər- iqtisadi sistemi və iqtisadi siyasət dərk etdiklərinə görə;
-tarixçilər-tarixi məqamları bildiklərinə görə;

-mədəniyyət və incəsənət xadimləri-bu sahələrdə qanunların qəbulu zamanı aktiv iştirak etmək zərurətinə görə;

-jurnalistlər-ictimai-tədqiqatı həyata keçirdiklərinə və ictimai psixikani bildiklərinə görə;

-təhsil, səhiyyə, elm və digər sahələrin tanınmış nümayəndələri-aidiyatı sahələrdə təcrübələri olduqlarından və s.

Ümumiyyətlə, parlament ciddiliyi, şəxsi və ictimai həyatında uğuru olan şəxslərin topladığı, mənəvi əxlaqı yüksək olan şəxslərin bir araya gəldiyi bir qurum olmalıdır.

Seçki proseslərinin rasionel və irrasional (kortəbii) əsasları

Çoxlarımıza məlumdur ki, ağıl və məntiqin əsas vəzifəsi dəyərləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Dəyərlər, yaxşılar, keyfiyyətlər seçim və təsnifat yolu ilə müəyyən olunur. Ağıl və məntiq səmərəli müqayisədə daha çox öz gücünü göstərir. Dəyərli elementlər tərkibinə görə müəyyən olunur. Məkanda olan zənginlik dəyərləri yaradır. Tərkib zənginliyi və funksional faydalar dəyərləri sübuta yetirir. Həyatın bütün sferaları da dəyərləri seçməklə və dəyərlərdən düzgün və məntiqi əsaslarla istifadə yolu ilə kompleks şəkildə inkişafa məruz qalır. İnkişaf kompleks olaraq dəyərlərin mərkəzi elementlərə çevrilməsindən meydana gəlir.

Rasionallıq fəlsəfi anlayış olaraq, məntiqə və ağıla uyğun, məqsədəmüvafiq olmaq mənasını verir. Bu mənada sistemlilik, strukturluluq, məntiqi mexanizmlilik, tarazlılıq, harmoniyalılıq, uyğunluq və simmetriyalılıq var. Rasionallıq bir anlayış kimi özündə elə keyfiyyətlilik və dəyərlilik mənasını da verə bilər. Çünki mərkəzdə ağıl və məntiq dayanır. Ağılın yüksək səviyyəsi daha çox dəyərləri, keyfiyyətləri üzərə çıxarır. Əlaqələrin və münasibətlərin rasionel əsasları dövlətlərdə, cəmiyyətlərdə, institutlarda, təşkilatlarda formalaşır. Xalqın özünün rasionel təfəkkürü dövlətin və cəmiyyətin tərəqqisini təmin edir. Rasionallıq gücü artırdığından dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasi gücü də çoxalmış olur. Rasionallığın altında səbrli seçim, dözümlü davranış, ehtiyatlı hərəkətlər də dayanır. Bu istiqamətdə rasionallıq mədəniyyətin yüksəkliyini şərtləndirmiş olur.

Rasionel cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə demokratiyanın bir elmi-məntiqi əsasları mövcud olur. Ağıllı demokratiya məhz rasionel təfəkkürün məhsuludur. Bu əsasda insanlar öz təbii və pozitiv hüquqlarının tərkibi olan ali siyasi hüquqlarını məntiqlə, ağılla müəyyən edirlər. Dövləti təşkil etmək hüququ, hakimiyyəti təşkil etmək hüququ, idarəçilikdə iştirak hüququ, idarəçiliyi təşkil etmək hüququ, idarəetmə qurumlarına seçmək və seçilmək hüququ, vəzifələrə təyinat hüququ, müəyyən məsələlərə səs vermək hüququ məhz ali siyasi hüquqların tərkibini təşkil edən komponentlərdir. Bütün bu proseslərdə hüquqlilik, normativ tənzimləmə məhz rasionallıqdır. Rasionallıq siyasi sistemliliyin, bu da özlüyündə sabitliyin əsasıdır. Proseslərin rasionel əsasları o mənaları verir ki, burada hadisələr ardıcıl və sistemli şəkildə məntiqi

şərtləndiriciliklə baş verir. Bu zaman ardıcıl inkişaf prosesləri yaşanır. Rasionallıq şəbəkəsi formalaşır. Deməli, sabit dövlətlər və cəmiyyətlərdə proseslərin sistemli axarı dövlətlərin və cəmiyyətlərin sistemli və sürətli inkişafını təmin edir. Rasionallıqda demokratiya sabit hüquqi və siyasi əsaslarla formalaşır.

İrrasionallıq isə məntiqə əsaslanmayan, elmi qaydalara uyğun olmayan, ağılın və məntiqin qaydalarından “kənara çıxan” və qeyri-sistemli proseslərdən meydana gələn vəziyyətlərdir. İrrasionallıq qeyri-kafilik və qeyri-yetişkənlikdir. Burada cəmiyyət ola bilər ki, keyfiyyəti üstələyir. Hətta ardıcılığın pozulmasından xaotiklik meydana gəlir.

Seçki prosesləri də rasionallıq və irrasional xarakterə malik olur. Rasionallıq seçki o deməkdir ki, bütün proseslər qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq təşkil olunur və tənzimlənir. Hüquq normalarına əməl edilməklə seçkinin həyata keçirilməsi özlüyündə rasionallığı meydana gətirir. Proseslərin təşkilində sistemlilik mövcud olur. Səsvərmə və namizədlərin müəyyən olunması prosesləri də rasionallıq olur. Namizədlərin müəyyən olunmasında rasionallıq yanaşma əsasdır. Bu, o deməkdir ki, namizəd seçimi ağıllı, düşünülmüş olmalıdır. Namizədin özünün rasionallıq tələblərə cavab verməsi ilkin şərtidir. O, ağıllı, savadlı, məntiqli, nizam-intizamlı olmalıdır. Əməlləri ilə cəmiyyətə və dövlətə faydalar gətirən olmalıdır.

Güclü dövlətlərdə, sabit və inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə seçki prosesləri müqayisədə daha da rasionallıq olur. Çünki belə cəmiyyətlərdə fərdin namizədin müstəqil dəyərləndirməsi halları yaşanır. Fərd özünün namizəd seçimində müstəqil olur və özü obyektinin qabiliyyətini müstəqil müəyyən edə bilər. İrrasional, ənənəvi cəmiyyətlərdə, eləcə də infantillik (qüsurlu, qeyri-yetişkən) cəmiyyətlərdə isə proseslər daha çox irrasionallığı (körtəbii) ilə fərqlənir. Namizədin seçimində ailənin digər hüquqlu üzvləri üçün ailə başçılarının seçimi, tayfa ağsaqqallarının seçimi önəm kəsb edir. Seçki proseslərində məişət xarakteri və məişət adətləri önə gəlmiş olur və şərtləndiriciliyi yaradır.

Kasıb və qeyri-müstəqil, məişət, sosial və siyasi kriteriyalarına görə asılılığın ifrat formasının mövcud olduğu cəmiyyətlər üçün irrasional proseslər xarakterikdir.

Körtəbii seçki zamanı namizədin təsadüfiliyi meydana gəlir. Kütlənin körtəbii seçimi sonradan onların siyasi faydalanmamaları ilə səbəb olur. Qeyri-rasionallıq kriteriyalara, tələblərə görə seçim yalnızlıq yaradır və seçilmiş namizədin təmsilçilik keyfiyyətlərini yerinə yetirə bilməməsinə səbəb olur. İrrasional seçki prosesləri öz mahiyyətinə görə şou xarakteri kəsb edə bilər. Təbliğət və təşviqat seçiciləri ilkin təəssüratda ruhlandırır bilər. Sonradan isə dəyərli təmsilçilik ortaya çıxmır. Bundan daha çox seçici əziyyət çəkir; çünki siyasi hakimiyyətdə öz nümayəndəsi ilə layiqincə iştirak edə bilmir.

Deputatlığa namizədlər üçün universal əhəmiyyət kəsb edən Proqram

Dövlət və dövlətçilik fəlsəfəsinin əsas istiqamətlərindən və məğzindən biri də ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin qolları xalqın seçdiyi nümayəndələrdən formalaşır. Dövlət burada öz tərkibini xalqdan meydana gətirir. Dövlətin obyektı və subyektı rolunda elə xalqın özü iştirak edir. Xalq və onun maraq strukturları elə obyekt və subyektdir. Etiraf edək ki, dövlət hakimiyyətinin qanunverici qolunu təşkil edən parlament ölkənin daxili və xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və həyata keçirilməsi proseslərində mühüm konstitusion səlahiyyətlərə malikdir. Parlament hakimiyyətin digər qollarına nisbətən daha çox ictimai mozaikliyinə görə fərqlənir. Parlament ictimai və siyasi institutlaşmanı özündə əks etdirir. Burada plüral əsaslarla vahid siyasi istiqamətlər formalaşmış olur. Dövlət siyasətinin hüquqi-normativ əsasları həm də parlamentdə formalaşır. Qanunlara xalqın seçdiyi nümayəndələr münasibət bildirirlər, layihələrin qəbulunu həll edirlər. Parlamentin idarəçiliyində yekdillik və müxtəliflik önəm kəsb edir. Qərarlar çoxluğun iradəsi ilə qəbul olunur. Burada hakimiyyətin demokratik prinsipləri daha geniş əsaslarla əks olunur. Proseslərdə müxtəliflikdən yekdillik meydana gəlir.

Parlamentdə qanunlar və qərarlar qəbul edilir. Parlamentin müəyyən etdiyi və həll etdiyi məsələlər çoxluq təşkil edir. Parlament konstitusiya qanunları ilə səlahiyyətlərini genişləndirə bilər. Əsas qanunvericilik aktlarının böyük bir qisminin layihəsi parlamentdə qəbul olunur. Parlament icra və məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti üçün qanun layihələri qəbul edir. Qanun layihələrinin qəbulu prosesləri bir forma xarakteri kəsb etməklə bərabər, həm də dərin məzmunludur. Ölkə və xalqın, dövlətin taleyini müəyyənedicidir. Parlament dövlətin daxili və xarici siyasətinin təşkil olunmasında mühüm səlahiyyətlərə malikdir. Məsələn, bir dövlətin başqa bir dövlətdə diplomatik nümayəndiliyinin təsisçiliyi ilə bağlı qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

Parlament ümumiyyətlə, dövlətlə xalq arasında vahid ictimai və siyasi birliyin ən gözəl nümunəsidir. Burada olan kollegiallıq öz-özlüyündə demokratik idarəçiliyin obrazını yaradır. Parlament demokratiyanın əyani modelini formalaşdırır. Ən əsası hakimiyyəti xalqla bağlayan toplu rolunda iştirak edir. Xalqın iradəsini hakimiyyətdə, hakimiyyətin iradəsini isə xalqda təcəssüm etdirən aralıq körpü rolunu oynayır. Parlament cəmiyyətlə dövləti bağlayan bir vasitə kimi önəmə malik olur. Parlament fəlsəfəsi özünün ən əsas mənasını xalqın hakimiyyətdə təmsil olunmasında büruzə verir.

Parlamentə seçkilər ictimai aktivliklə müşahidə olunur. Çünki hər kəs çalışır ki, öz nümayəndəsi ilə və birbaşa (deputat seçilən şəxsin özünün hakimiyyətdə təmsil olunmaq yolu və iradəsi ilə) hakimiyyətin işində yaxından iştirak etsin. Bu iştirakçılıq artıq hakimiyyətdə təsdiq olunmaq və

özünü tapmaq deməkdir. İştirakçılıq bu kontekstdə həm də dövlətçilik və parlamentçilik etikasının zəruriliyi amilini ortaya çıxarır. İştirakçılıq, nümayəndə ilə təmsil olunma və təmsiletmə hakimiyyət intizamının yüksəkliyini tələb edir. Yəni, parlament bir obrazlanma məkanıdır və şəxs özünü və seçicilərini (xalqın bir qismini) bu qurumda dövlətlə bağlayır. Hakimiyyətin iradəsini xalqa və dövlətə xidmətə yönəldir. Buna görə də seçilən şəxsin hazırlıqlı olması, geniş düşüncələrə malik olması labüddür.

Nümayəndə olan şəxsin özünün və seçicilərinin iradəsi nəzəri baxımdan namizədin irəli sürdüyü proqramda əks olunmalıdır.

Müvafiq qurum (Mərkəzi Seçki Komissiyası) tərəfindən deputatlığa namizədliyi təsdiq olunmuş hər bir şəxs seçki proqramı irəli sürür. Bu proqram onun namizədliyi irəli sürülmüş müvafiq dairədə seçki təbliğatının və təşviqatının tərkibini təşkil edir. Proqram seçicilərin vahidləşmiş fikir formalarını da üzərə çıxarır. Proqram ayrı-ayrı baxışları olan seçiciləri bir araya toplaya bilir, xətti tərəflik yaradır.

Namizədin seçki proqramı həm öz dairəsini həhatə etməli, dairənin bir çox problemlərinin gələcək həllinin yerli və mərkəzi səviyyədə təmin olunmasına çalışmanı göstərməli, həm də mərkəzi dövlət siyasətinin (ali məzmunlu daxili və xarici siyasətinin) gələcək yeni əsaslarını əks etdirməlidir. Bu baxımdan da yerli və mərkəzi istiqamətlər üzrə vəhdətlik təşkil etməlidir. Proqram nəzəri olmaqla yanaşı (forma olaraq), real problemlərin həllini özündə əks etdirən praktik məzmunu da ifadə etməlidir. Proqram yığcam, məntiqli və dolğun ifadələrdən ibarət olmalıdır. Proqram strateji və taktiki məzmunu özündə cəmləşdirməlidir. Gələcək siyasi istiqamətləri aydın və elmi əsaslarla ifadə etməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir namizəd dövlət, dövlətçilik, cəmiyyət və cəmiyyəti təmsil etmək, hakimiyyət və idarəçilik fəlsəfəsini müəyyən qədər dərk etməlidir. Namizəd hüquq və siyasi sistemin mahiyyətini başa düşməlidir. Dövlətin qanunvericilik sistemini və konstitusiyə əsaslarını anlamalıdır. Deputat olan şəxs dövlətin hüquq müəyyənetmə siyasətinə bələd olmalıdır. Çünki onun əsas funksiyası, vəzifəsi həyatı nizamə salan hüquq normalarına olan münasibətlərdən ibarətdir. Dövlət bütün rəsmi münasibətləri hüquq norması ilə qaydalara salır. Bu kimi əsas prinsipləri və istiqamətləri şəxsin bilməsi çox önəmlidir. Deputat dövlət siyasətinin strukturlarını müəyyən qədər anlamalıdır və müstəqil fikir yürütmək qabiliyyətinə sahib olmalıdır. Depuata özünün ictimai və sosial həyatını həm də parlamentdəki xidmətlərində əks etdirməlidir.

Proqramlarda bu kimi məsələlər öz əksini tapa bilər:

Proqramda namizədin aktivliyi və dövlət siyasətinin gələcək yeni konturlarının əsasları xüsusi qeyd olunmalıdır. Belə bir prinsip ortaya qoyulmalıdır ki, namizəd hansı şəkildə yeni siyasətin müəyyən olunmasında

İştirak etməlidir. Burada onun bilik və bacarığı, istedad və qabiliyyəti önəmlidir. İdeyavericilik, gələcəyə yönəlik yeni siyasi baxışlar da bu kimi kriteriyaların köməyi ilə yaranır:

-yeni formalaşacaq parlamentin yeni funksiyalarının (konstitusion səlahiyyətlər daxilində) müəyyən olunmasında gələcək deputatın rolunun əsasları;

-namizədin deputat seçiləcəyi təqdirdə parlamentin yeni funksiyasında (yəni yeni tərkibli parlamentdə) iştirakçılığının əsasları-təşkilatçılıq və müəyyənedicilik baxımından oynayacağı rollar;

-namizədin ideyavericiliyi və təşəbbüskarlığının əsasları;

-dövlətin daxili və xarici siyasətinin yeni konturlarının normativ-hüquqi əsasları;

-dövlət siyasətinin yeni strateji və taktiki məzmunu və forması;

-qanun layihələrinin hazırlanması və qəbulu proseslərində seçilmişin aktiv iştirakı;

-deputatın nizam-intizamlı parlament ənənəsinin qorunub saxlanılmasında rolu və parlament etikasının qorunmasında iştirakı;

-dövlətin və xalqın mövcud maddi və mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanılması və inkişafı üçün siyasətdə iştirak qaydaları və formaları;

-parlamentin cəmiyyətin aynası kimi qorunub saxlanılmasında gələcək deputatın fəaliyyəti və xidmətləri;

-digər hakimiyyət qolları ilə əlaqəli fəaliyyətin göstərilməsi əsasları;

-xalqın mənəvi-mədəni irsinin qorunmasında və inkişafında parlamentin rolunun müəyyən olunması;

-parlamentlə cəmiyyətin bağlılığında deputatın rolu;

-dövlətdə parlamentçiliyin qorunması və demokratiya və plüralizm mərkəzi kimi qurumun cəmiyyətdə hörmət və dəyərinin qorunub saxlanılması əsasları;

-parlamentə olan inam və etimadın doğruldukları əsasları;

-seçici etimadının daima yüksək səviyyədə qorunması və seçicini nümayəndə və parlament hakimiyyəti arasında sintezin və vəhdətin yaradılması və s.

Proqramlarda yerli sosial problemlərin mərkəzi dövlət siyasəti çərçivəsində də həll edilməsinin əsasları əksini tapmalıdır. Buna görə də deputat olacaq şəxs mütləq dövlət siyasətinin yerli və mərkəzi mahiyyətini və onlar arasında sintezləşmiş bağlılığı dərk etməlidir

Proqramın müddələrini çox yazmaq olar. Hər bir namizədin isə məxsusi proqramı olmalıdır və müddəalar konkret yazılmalıdır.

Parlament seçkilərində vətəndaş cəmiyyətinin rolu

İndiki müstəqil Azərbaycan tarixində stabil, nizamlı parlamentin əsasları 1993-cü ildə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Onun parlamentə sədr seçilməsi ilə qurumda bir etika formalaşmış və

qərarlarının siyasi gücü artıb. Xalq arasında parlamenti inam və etiqad məsələsi də yüksək dəyərlərlə reallaşıb. Parlament ictimai-siyasi hakimiyyət qolu olaraq öz dəyərini əldə edib. İndi Azərbaycanda nizamlı parlament ənənəsi davam edir. Xalqımızın bu yöndə böyük təcrübəsi mövcudur. Parlament öz xassəsinə görə nizamlı demokratik əsaslara malikdir. Bu gün Azərbaycan parlamenti Azərbaycan xalqının iradəsini özündə cəmləşdirən möhkəm təməlli bir hüquqi-siyasi qurum rolunu oynayır. Parlament məktəbi və parlamentçilik ənənəsi sivil-rasional yollarla xalqın siyasi və ictimai iradəsinin realizə mərkəzinə çevrilib. İnsan hüquqları çoxtərkiqlidir. Müasir dövrün sivil insanları cəmiyyətdə və dövlətdə dünyaya gəlirlər və yaşayıb-yaradırlar. Dövləti və cəmiyyəti insanlar təşkil edirlər. Dövlətlər insanların firavan həyatlarına xidmətlər üçün təşkil edilir. Bu qurumlar, strukturlar insan maraqlarının təmin olunmasını həyata keçirən siyasi və sosial kompozisiyalardır. Dövlət və cəmiyyət insan hüquqlarının reallaşdırılması vasitələridir. Dövlət və cəmiyyət hüququ, hakimiyyət formalaşdırmaq, hakimiyyətdə təmsil olunmaq, dövlətdə təmsil olunmaq, cəmiyyətdə mövqe tutmaq insan hüquqlarının tərkibidir. Hüquqlar çoxsahəlidir və bütün sahələrdə olan qurumlar və fəaliyyət insan hüquqlarında vasitələrdir və hüquqların təminat istiqamətləridir. Demokratiya hüququ, yəni xalq hakimiyyəti hüququ insan hüquqlarının tərkibi olaraq təsbitədiçi hüquqdur və onun təmin olunması üçün bir çox proseslər həyata keçirilir. Bu proseslər içərisində hakimiyyətdə təmsil olunmaq və hakimiyyətin işində iştirak etmək məsələsi də qərarlaşır. Prosesləri dövlət təmin edir. Lakin cəmiyyətdən, onun seçilmiş nümayəndələrindən kənar iş görmür; çünki hakimiyyətin mənbəyini xalq formalaşdırır. Dövlət hüquq norması qəbul etməklə və təşkiatı funksiyalı həyata keçirməklə hakimiyyət hüquqlarını təmin etmiş olur. Bu gün əksər dünya dövlətləri antik və klassik nəzəriyyə və təcrübələrə müvafiq olaraq, dövlətin tərkibi olan hakimiyyətin formalaşmasında seçki (ümumxalq və yerli əsaslı) üsullarından istifadə edirlər. Xalqın hakimiyyətdə təmsil olunması və bu yolla da öz iradəsini bildirmək üçün tətbiq olunan seçki metodu alternativsiz metod hesab olunur. Vətəndaş cəmiyyətlərində həm fərdi olaraq vətəndaşlar, həm də vətəndaş birlikləri təmsil olunurlar. Vətəndaş cəmiyyətləri hüquqi dövlətlərin formalaşmasında və fəaliyyətində sanki bir tərəf kimi iştirak edirlər. Vətəndaş cəmiyyətləri siyasi partiyalarda, ictimai birliklərdə, istehsal kollektivlərində, həmkarlar birliklərində, təhsil və elm müəssisələrində, səhiyyə təşkilatlarında, ictimai fondlarda, mətbuat və informasiya qurumlarında, hüquq kollektivlərində və digər bu kimi birləşmələrdə təcəssüm olunur. Vətəndaş birlikləri xalqın siyasi və digər hüquqlarının təmin olunması məqsədilə dövlət siyasəti və hakimiyyət fəaliyyəti ilə koordinasiya olunmuş, əlaqəli işlər həyata keçirirlər. Dövlət hakimiyyətinə ictimai nəzarət funksiyasını vətəndaş cəmiyyətləri təmin edirlər. Məsələn, seçkiləri dövlət hakimiyyəti müəyyən edir, prosesləri təşkil edir, vətəndaş cəmiyyəti isə bu proseslərdə öz

nümayəndələri ilə iştirak edir, səsvermə hüquqlarını həyata keçirir və seçki proseslərinə nəzarət edir. Monitorinqlər aparır, rəy sorğuları həyata keçirir.

Vətəndaş cəmiyyətləri hüquqi dövlətlərin dayaqında dayanır. Dövlət və vətəndaş arasında ictimai-siyasi, mədəni və digər əlaqələrin təşkilində mühüm rol oynayır. Vətəndaş cəmiyyətləri insanların ictimai və siyasi fikirlərinin formalaşmasında mühüm xidmətlər həyata keçirir ki, bu istiqamət də dövlət siyasətinin tərkibini təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyətinin mövqeyi və rolu çoxtərəflidir və cəmiyyətlə dövlət arasında mühüm bağlayıcı vasitələrə malikdir. Vətəndaş cəmiyyətinin parlament seçkilərində və seçkiöncəsi təbliğat və təşviqat vasitələrində rolu danılmazdır. Belə qəbul etmək olar ki, parlament seçkiləri prezident seçkiləri ilə yanaşı (bura bələdiyyə seçkilərini də aid etmək olar), vətəndaş cəmiyyətlərinin fəaliyyətlərinin aktivləşdiyi mərhələ hesab olunmalıdır. Çünki parlament seçkiləri elə vətəndaşların siyasi hüquqları üçündür və siyasi hüquqların təminatı yönündə əlverişli bir metoddur. Vətəndaş cəmiyyəti parlament seçkilərində dövlətin qanunverici hakimiyyətini formalaşdırmaqla yanaşı, öz hüquqlarını da təmin etmiş olur. İctimai-siyasi qurumlar öz namizədlərini irəli sürürlər və seçki proqramları yolu ilə təbliğat və təşviqat təşkil edərək, ümumvətəndaşlar arasında öz aktivliklərini göstəririlər və müəyyən üsullarla məram və məqsədlərini müəyyən edirlər. Onların aktivlikləri vətəndaşlarda da müəyyən maarifləndiricilik funksiyalarını aşılayır.

Vətəndaş cəmiyyətinin parlament seçkilərində roluna dair bu kimi ümumiləşdirilmiş fikirləri bildirmək olar:

-seçki proseslərini ali siyasi hüquqların təmin olunmasının tərkibi kimi görmək və proseslərin əhəmiyyətini zaman və məkanda qiymətləndirmək;

-dövlətin dayağı olan qanunverici qurumun təşkilində yaxından iştirak etmək və maksimum potensial ilə bu qurumda təmsil olunmaq;

-nizamlı parlament ənənəsini davam etdirmək və bu yöndə nizam-intizamlı namizədlərin təmsil olunmasına çalışmaq. Layiqli və dəyərlı namizədləri irəli sürmək;

-yeni parlament etikasını formalaşdırmaq və parlament aktivliyini təmin etmək;

-öz tam gücü ilə fəaliyyət göstərən parlamentin formalaşmasına çalışmaq və bu yöndə daha çox savadlı, intizamlı və ictimai nüfuzu olan şəxsləri seçmək;

-dövlətin siyasətində yaxından iştirak etmək və ümumvətəndaş fəallığını yüksəltmək;

-dövlətin tamamlayıcı siyasətində yaxından iştirak etmək və cəmiyyət və dövlət sintezini yaratmaq. Bu iki tərəfin mərkəzində insan hüquqlarını görmək;

-seçkiöncəsi və seçki proseslərində dövlətlə birlik nümayiş etdirmək və vəhdət yaratmaq. Dövlət siyasətini təbliğ etmək;

-vətəndaşlar arasında maarifləndirici işləri həyata keçirmək və ali siyasi hüquqların dəyərini onlara anlatmaq;

-hakimiyyətdə təmsilçilik mədəniyyətini təbliğ etmək;

-dövlətin fəaliyyətinə ictimai nəzarət həyata keçirmək, bu yöndə proseslərdə müşahidəçilik etmək, nəzarət həyata keçirmək;

-sosial şəbəkələrdən və kütləvi informasiya vasitələrindən lazımı səviyyədə istifadə etmək və faydalı informasiya subyekti və obyektinə olmaq və s.

Strategiya, taktika və dövlətin strateji və taktiki sahələrinin müəyyən olunması

Məlumdur ki, hər bir mənə tərkibin ifadəsidir. Tərkib elementlərinin müəyyən məkanda cəmləşmiş və əlaqələr vəhdəti təşkil edən bütövünün ifadəsidir. Tərkibin təyinatından, yəni elementlərin istiqamətlənməsindən, onun dərk olunmasından, tərkib elementlərinin əksindən mənalar üzə çıxır. **Strategiya** sözünün mənası yunancadan müharibə aparmaqdan, qoşunlara rəhbərlik etməkdən ibarətdir. Bu kimi vəziyyətlərin ifadəsi strategiya adlanır. Klassik mənada hərbi sənət kimi qəbul olunur. Strategiya plan qurmaq mənasında da işlədilir. **Taktika** da yunan sözüdür. İfadə kimi müharibə **aparmaq qaydalarını** özündə cəmləşdirir. Planın özü strateji vasitə, tərkib qaydları isə taktiki vasitədir. Plan tərkibcə elə normalardan, ölçülərdən, hədlərdən, kəmiyyətlərdən, həcmdən, miqdardan, qaydalardan, bu baxımdan istiqamətlərdən, yollardan ibarətdir. Bu kriteriyaları **zaman, məkan, imkan, şərait, qanunauyğunluq** müəyyən edə bilər. Bu aspektdə strategiya və taktika anlayışları fəlsəfi məzmunludur və demək olar ki, konseptual bütöv və tərkib elementlərdən ibarətdir. Strategiyanın tərkibi strategiya və taktika, taktikanın da tərkibi elə kiçik məzmunlu strategiyalardan ibarət olur. Hər iki anlayış məqsəd və niyyətləri, maraqları və hədəfləri müəyyən edir. Hər iki anlayışda vəzifə və funksiyalar, məsuliyyət və öhdəliklər kompleksləşir. Təyinat istiqamətləri müəyyən olunur. Hər iki anlayış şəxələndiricidir və tərkib etibarilə norma və qaydaların, hədlərin ölçülərini müəyyən edəndir. Strategiya daha genişdir və özünün icrasını taktiki üsullarla həyata keçirir. Strategiya taktikaya istiqamətlər verir. Taktikanın tərkib üsullarını, yollarını müəyyənləşdirir. Taktiki gedişlərin yollarını, üsullarını müəyyən edir. Strategiya taktikaya əsas verir, yönləndirir. Taktika bütövün tərkibini ayırır edir. Strategiya taktiki gedişlərin nəticəsi olaraq da gələcəyə yönəlik məqsədlə plan kimi ortaya çıxır bilər. Məsələn, dövlət siyasətinin sahələr üzrə ardıcıl olaraq icrası, yerinə yetirilməsi və əldə edilən resurslar, resursların təyinatı və tərkibi, kəmiyyəti elə gələcək strategiyanın müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Strategiya plandırarsa, taktika planın tərtibi və icrası üsullarından və qaydalardan ibarət olan anlayışdır. Bu gün elmi ədəbiyyatlarda və kütləvi dildə

strategiya və taktika ifadələri öz klassik mənalərini daha da genişləndirmiş və demək olar ki, bütün mühüm sahələrdə işlədilir. Dövlətin təşkili və idarə olunması sahələrində də bu kimi ifadələr geniş yer alır. Dövlətin idarə olunmasının makro forması strategiya, ondan kiçik olan forması isə taktika hesab olunur. Ümumiyyətlə, siyasətdə məzmunlu proseslərin ifadə olunması məqsədilə strategiya və taktikanın vəhdət halında işlədilməsi mövcuddur. Dövlət özünün daxili və xarici siyasət strategiyasını müəyyən edir. Bütün resurslarını bu strategiyanın taktiki yollarla icrasını həyata keçirir. Bu baxımdan da qəbul etmək olar ki, strategiya müəyyənedici, təsbitədiçi müddəalardan ibarətdir. Taktika isə icraedici, təminədiçi müddəaları özündə cəmləşdirir.

Dövlətin kompleks xarakter kəsb edən bütün sahələrində strategiya və taktika ifadələri işlədilir. Strategiya ümumi məzmunlu müəyyənedici sənədlərdə bütövləşdirici məzmunu ifadə edir. Strategiya konstitusiyaların, konsepsiyaların, proqramların, doktrinaların, fəaliyyət planlarının və digər bu kimi sənədlərin başlıca məğzini ifadə edir. Bu sənədlərin əksəriyyəti həm də taktiki sənədlər kimi qəbul edilə bilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, strategiya daxilində strateji və taktiki sənədlər toplusu mövcuddur. Məsələn, konsepsiyalardan doktrinalar törəyə bilər. Bu halda doktrinalar həm strateji, həm də taktiki məzmunlu olur. Konsepsiyalardan çərçivə üzrə, sahələr üzrə strateji sənədlər yarana bilər. Bu baxımdan da qəbul etmək olar ki, strateji sənədlər universal konsepsiyalara və çərçivə strategiyalarına bölünür.

Taktiki məzmunlu sənədlər baza olaraq qaydalar müəyyən edir. Onu da nəzərə alsaq ki, strateji sənədlərin müddəaları da qaydalar müəyyən edir, yollar göstərir, üsullar təqdim edir, onda qərara gələ bilər ki, strategiya və taktika bir o qədər də bir-birindən fərqlənmir. Ümumi, məcmu ifadələr toplusu, konseptuallığı əks etdirən sənədlər strateji, qaydalar müəyyən edənlər isə taktiki əhəmiyyət kəsb edə bilərlər. Taktikanı törəmə baxımından strategiyanın tərkibi kimi görmək lazımdır. Məsələn, konstitusiya strateji bir sənəddir. Ondan qanunlar və digər qanunvericilik aktları meydana gəlir. Bu halda strategiyanın törəməsi yaranır. Törəmə vasitələrinə həm strateji, həm də taktiki sənədlər kimi baxmaq lazımdır. Çünki strateji sənədlərdən doğan sənədlərin özləri də (məsələn, konstitusiya və qanunlara istinadən qəbul olunmuş dövlət rəhbərinin qərarları) strateji əhəmiyyətlidir.

Strategiya və taktika anlayışlarının məzmunu ilə bağlı bu kimi ümumiləşdirici yanaşmalar etmək olar:

-strategiyanın bir anlayış kimi forması müddəalar məcmuəsindən ibarətdir;

-taktikanın forması da müddəalardan ibarətdir; çünki planlardan, icra qaydalarından formalaşır;

- strategiya universallaşdırıcıdır; taktika isə tərkiblərə ayırandır, bu baxımdan məxsusidir;
- strategiya da məxsusidir;
- strategiyanın tərkibi əhatəlidir və bu tərkibin icrası taktika ilə təmin edilir;
- taktika bir anlayış kimi tətbiqedicidir;
- taktika tərkib hissələrə ayrılan elementlərin əks olunmasıdır;
- strategiya daha çox uzun hədəfli, uzaq zamanlı və uzaq məsafəlidir; bu baxımdan da tərkibini genişləndirəndir;
- taktika tərkibin əsasıdır; icra olunan proseslərin zamanına bağlıdır;
- strategiyadan taktikalar meydana gəlir və yeni ümumiləşdirilmələr və məxsusiləşdirilmələr ortaya çıxır;
- strategiya icraya başlayanda (normaları, müddəaları yerinə yetiriləndə) taktikaya çevrilir və s.

Dövlətin strateji və taktiki sahələri

Dövlət strateji sahələrin məcmusundan ibarət olan bir kompleksləşdirici bütövdür. Dövlətin güclü fəaliyyəti onun artan tərkib elementləri ilə və fəaliyyətinin artan treyektoriyası ilə müəyyən olunur. Düzgün müəyyən edilmiş və tələbata cavab verən strategiya dövləti gücləndirir. **Dövlət özü daxilən və zahirən bütöv etibarilə strateji bir fenomendir.** Ona görə ki, elementlər çox vacibdir və elementlər öz-özünü təmin etməyə yönəlir. Bu aspektdə dövlətin inkişafı məqsədilə daima ardıcıl və silsilə xarakterli **strateji** proqramlar (dövlətin makro iqtisadiyyatına və digər makro sahələrinə, məsələn, təhsilə aid olan universal və əhatəli proqramlar), layihələr qəbul olunur və icrası təmin edilir. Dövlət bir varlıq və ali siyasi qurum olaraq pilləli, iyerarxiyalı əsaslı strateji sahələr məcmusundan formalaşır. Dövlətin strateji sahələrinin genişlənməsi elə ümumi elementlərin (burada əhəlinin artmasından tutmuş, resursların, resursları idarə edən strukturların, potensialın, potensialı yaradan elementlərin çoxalması da daxil olmaqla) genişlənməsindən formalaşır.

Dövlətin tərkib elementləri vəhdət prinsipləri altında **baza** və **üst** elementlərə bölünə bilər. Baza elementlər başlıca olaraq dövlətin baza dayaqlarını təşkil edir. Baza dayaqların hərəkət vəziyyətində olması üst hissələrin də hərəkətdə olmasını təmin edir. Üst hissələr də hərəkət dövryyəsinin genişlənməsi sayəsində bazaya çevrilir. Burada elementlər silindr formasında cəmləşirlər. Dövlətin strategiyası baza sahələrin stimullaşdırılmasından, yenidən qurulmasından, üst proseslərə cavab olaraq yenidən istiqamətləndirilməsindən asılıdır. (**Qeyd:** dövlət hüquqi tənzimləməni yeniləmək və yeni norma və qaydaları müəyyən və tətbiq etmək məqsədilə daima islahatlar həyata keçirir. Strategiyanı yeniləyir. Yenilənmiş strategiyanın

tərkibi olaraq hakimiyyət strategiyasını formalaşdırır. Hakimiyyətin daxili strukturlarında islahatlar həyata keçirir, yeni strukturlar yaradır. Yeni islahatların məqsədi sahələr və obyektlər üzərində yeni tənzimləmə strategiyasını və taktikasını tətbiq etməkdən ibarət olur). Dövləti təşkil edən elementlərin hərəkətləri (üst və alt elementlərin hərəkətləri) daima yeni strateji və taktiki əhəmiyyət kəsb edən vəziyyətlərin ortaya çıxmasını təmin edir.

Dövlətin mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələri, strukturları onun strateji, yəni vacib, fundamental, aparıcı avanqard sahələri adlanır. Hansılar ki, dövlət baza etibarilə bu sahələr üzərində qurulur. Dövlətin əsas fəaliyyətini təmin edən, onu baza olaraq hərəkət vəziyyətində saxlayan baza sahələr strateji sahələrdir. Baza sahələrdə proseslər mahiyyətinə və miqyasına görə strateji və taktiki adlanır. Strateji sahələr dayaq sahələridir və genişlənmə həm də taktika ilə müəyyən olunur. Yəni, strateji sahələrdə həyata keçirilən islahatlar özlüyündə taktiki məzmun kəsb edir. Dövlətin fəaliyyəti strateji və cari taktiki sahələrdən ibarətdir. Strategiyanın cari olaraq, yəni zamanla həyata keçirilməsi özlüyündə taktiki sahələrin, üst sahələrin də formalaşmasını və yenilənməsini təmin edir.

Fəaliyyətin strateji və taktiki məzmununu miqyas və kəmiyyət, həcm müəyyən edir. Strateji fəaliyyət makro, taktiki fəaliyyət isə mikro strukturlardan ibarətdir. Taktiki sahələr makro sahələrin içərisində qərarlaşır. Taktika həm də strategiyanın qorunmasına yönəlir. Məsələn, elə konstitusiyaya əməl olunması, qanunların icrası, proqram və doktrinaların, digər konseptual və çərçivə sənədlərinin icrası özlüyündə strategiyanın inkişaf və müdafiə təminatını yerinə yetirir. Müəyyən olunmuş strategiya taktikaların tətbiqi ilə tamamlanır. Strateji sahələrdə elementlər toplusu çoxluq təşkil edir. Strateji sahələrdə miqyas genişlənir. Elementlərin sayı və tətbiqi sahələri çoxalır.

Strateji sahələr daha çox **proqnozlaşdırıcı** və **planlaşdırıcı** əhəmiyyətə malik olur. Strateji sahələr şəxəli olduğundan burada proqnozlaşdırma və planlaşdırma şəxəli və konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Strateji sahələr ölkənin daxilində və beynəlxalq münasibətlərdə mövcud olur. Dövlət öz mövcudluğunu daxili və xarici strategiyasının icrası ilə təmin edir. Hər iki sahədə olan strateji sahə bir-birini tamamlayır. Nəticəsi isə dövlətin güclənməsinə və möhkəmlənməsinə xidmət edir. **Strateji sahələr təsərrüfatda makroiqtisadi sahələrdir.** Təbii ki, makro sahələr də elə mikro sahələrin cəmidir. Makroiqtisadi strukturlar özləri də strateji subyektlərdir. Bu subyektlər strateji sahələrin nizamlanmasını təmin edir. Dövlət özünün baza gəlirini bu sahələrdən götürür. Strateji sahələrə təhsil, elm və səhiyyə kimi sosial-xidmət sahələrini də aid etmək olar. Dövlət baza sahələrində strateji əhəmiyyətli siyasət müəyyən edir. Bu siyasət sahələrin təkmilləşməsinə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Strategiya dövlətin gələcək fəaliyyətinin əsaslarını, inkişaf konturlarını özündə əks etdirir.

Strateji sahələrin inkişafı üçün dövlət tərəfindən strateji-konseptual sənədlər (konsepsiyalar, proqramlar, doktrinalar, strateji fəaliyyət planları) qəbul olunur. Bu kimi sənədlər dövlət qanunvericiliyindən meydana gəlir və qanunvericiliyin tərkibi kimi onun təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Qanunvericilik istiqamətlərin yaranması üçün əsas stimül rolunu oynayır, strateji sənədlərin qəbuluna əsas verir.

Strateji sahələr o sahələrdir ki, orada daha çox planlar qurulur. Tərkibi taktiki hissələrdən daha çox ibarətdir. Strateji sahələr faydaları çox olan sahələrdir. Strateji sahələr elementlərin təminatını (məsələn, dövləti təşkil edən elementlərin) daha çox həyata keçirən sahələrdir. Belə sahələrdə hərəkət və forma dəyişmələri, məkan dəyişmələri daha çox xarakterikdir. Strateji sahələr daha çox sistemli və strukturlu, geniş mexanizmlə sahələrdir. Məsələn, iqtisadiyyat burada öncül yerdə dayanır. Bütün iqtisadiyyat sistemi dövlətin **ilk strateji elementlərindən** (əhali, məkan, sərhədlər, coğrafi amil) sonra ən mühüm strateji sahədir.

Dövlətin hüquq, siyasət, iqtisadiyyat sistemləri, bu sistemlərin tərkibini təşkil edən sistemlər (bunalar subsistemlər də demək olar) məcmu halda strateji sistemlərdir.

Dövlətin strateji və taktiki sahələrini bu şəkildə ümumiləşdirmək olar:

-dövlətin (coğrafi anlamda- ölkənin, dövlət daha çox siyasi məfhumdur. Dövlətin strategiyası da mahiyyətcə siyasi anlayışdır) özünü təşkil edən baza və ilk elementlər. Bu elementlər dövlətin gücünü də şərtləndirir. İlk elementlərə aiddir: dövlətin ***sərhədləri*** (burada ərazisinin geoloji (təbii sərvətləri baxımından) və coğrafi xarakterik xüsusiyyətləri də nəzərə alınır). Coğrafi xüsusiyyətlərə fiziki və siyasi amillər aid olur; ölkənin ***ərazisi və əhalisi***. Əhalinin demoqrafiyası, miqrasiyası, tərkibi, elmi potensialı, əmək qabiliyyətliliyi, təhsil səviyyəsi və digər fiziki və sosial kriteriyalar və onların əks olunduğu məkanlar strateji sahələrin tərkibini təşkil edir;

-dövlətin fəaliyyətini həyata keçirən subyektlər və onların fəaliyyət sahələri-bura hakimiyyətin qolları və qollarında olan strukturlar və onların fəaliyyət spektrləri, sahələri aid olur. Dövlətin subyektləri, onun fəaliyyətini təmin edən subyektlər dövlətin marağını güdürlər. Dövlətin baza strategiyasını qoruyurlar. Dövlətin bütün sahələrdə müdafiəsini həyata keçirirlər. Dövlətin müdafiəsi də özlüyündə məzmun etibarilə xalqın və cəmiyyətin müdafiəsinə söykənir. Dövlət siyasəti onların fəaliyyəti sayəsində büruzə verir. Bu strukturlar ölkənin daxilində (dövlət rəhbərinin administrasiyası, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, yerli icra hakimiyyəti orqanları, qanunverici qurum, məhkəmə qurumları) və xaricində (diplomatik qurumlar) mövcud olur. Deməli, dövlətin daxilə və xaricdə fəaliyyət sahələri cəm halda (makro olaraq) strateji sahələrdir. Bu baxımdan dövlət siyasəti və onun xarici siyasət

qolunda olan **diplomatiya da dövlətin strateji sahələri** hesab olunur. Makro siyasət sahələri elə strateji sahələrdir;

Qeyd: diplomatiya özü xarici siyasəti həyata keçirmə üsulu vasitəsi və yoludur. Diplomatiya ilə ölkələrin strateji sahələri arasında bağlılıq yarana bilər. Diplomatiya ölkələrin daxili strateji sahələri arasında bağlılıq meydana gətirir. Diplomatiya ona görə stratejidir ki, **“bağlayıcı- infrastruktur”** strategiyasını təmin edir. Beynəlxalq əlaqələr sisteminin ünsürlərini, sistemin tərkib elementlərini (məsələn, dövlətlərin iqtisadi strukturlarını) koordinativ şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirir. Diplomatiya üsul olaraq dövlətin ölkələr və təşkilatlar üzrə xarici siyasət strategiyasının icrasında mühüm rol oynayır.

-iqtisadiyyat. İqtisadiyyat məcmu halda sosial və ictimai təsərrüfatı əhatə edən ən böyük kompleksdir. Dövlətin ölkənin resurslarından istifadə etməklə mövcudluğunu təmin edən əsas cəm sahədir. (**Qeyd:** iqtisadiyyat həm təsərrüfat, həm də siyasət terminidir. Təsərrüfatda “ölkə”, siyasətdə “dövlət” anlayışlarını ifadə edir). İqtisadiyyat konseptualdır. Sistemlidir və mexanizmlidir. Həm özünə, həm də üst qatına-dövlətin strukturlarına, cəmiyyətə, insanlara xidmət edir. İqtisadiyyatda istehsalat əsas və baza strateji sahədir. İstehsalat ölkənin sərvətlərindən insan maraqlarına uyğun şəkildə istifadəni nəzərdə tutur. Burada xammal və xammaldan əldə edilən yeni məhsul sahələri strateji sahələrdir. İqtisadiyyatda istehsalat-yeraltı və yerüstü sərvətlərin istehsalı və elmtutumu strateji sahələrin tərkibini əhatə edir. İstehsalı hərəkətə gətirən istehsalçı ilə obyektə bağlayan vasitə isə **maliyyədir**. Pul əsasən əmək dəyəri ilə (sərf olunan əmək vaxtı enerji, tutum, yəni zamanda obyektə tətbiq olunan, sərf olunan əmək kəmiyyəti) obyekt, təsirə məruz qalan vasitə arasında nisbi və mütləq uyğunluğu, tarazlığı yaradır. Bu baxımdan da maliyyə sahələri iqtisadi strategiyanın əsas tərkibindən biridir. Maliyyə sahələrində dövlət büdcəsi və fondlar da önəmlidir. Bu sahələr də stratejidir. Dövlətin ümumilikdə maliyyə siyasəti sahələri onun strateji sahələrinə aid olur. İqtisadiyyatda elmin tətbiqi və əldə olunan nailiyyətlər də strateji əhəmiyyətə malik olur. Məsələn, dövlətlər var ki, təbii sərvətlərdən asılıdırlar. Bir qrup dövlətlər sənayenin güclü olmasından qazanclar əldə edirlər. Dövlətlər də var ki, elmdən asılı olurlar. Elm daha çox qazanc gətirir. Elm iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına nüfuz edir. Təbii ki, bütün istehsalat sahələri elmin qanunauyğunluğu ilə təşkil olunur. Lakin elmin daha çox güc gəldiyi istehsalat sahələri xüsusilə strateji olur. Məsələn, bütün dünyanı əhatə edən kommunikativ əhəmiyyət kəsb edən, dünyanı birləşdirən informasiya texnologiyaları sahələri müasir zamanın daha çox strateji sahələridir. Bu sahələrin məhsullarına bir qayda olaraq bütün dünyada ehtiyac duyulur. Dünyanın iqtisadi, onun tərkibi olan maliyyə vəhdəti məhz yeni nəsil informasiya texnologiyaları ilə yaranır. Bu texnologiyalar infrastruktur əhəmiyyətə malik olur. Təkmil informasiya texnologiyaları iqtisadi sistemdə sürətli və zəngin informasiya ötürücülüynü təmin edir. Bu da özlüyündə iqtisadi-təsərrüfat həyatın sürətlənməsini, kompleks şəkildə daha tez inkişafını zəruri edir.

İqtisadi bazarlar amili də strateji sahələrə aid olur. Bütün istehsal olunan məhsullar öz istifadə təyinatı obyektini, subyektini tapır. Bu baxımdan da xarici və daxili bazar məkanları strateji məkanlar hesab olunmalıdır. İqtisadi əlaqələr sisteminin böyüməsi həm də bazarların genişlənməsi ilə əlaqəlidir;

-infrastruktur sahələri-bu sahələr iqtisadiyyatın bir sistem kimi özünün elementlərinin sürətli hərəkət vəziyyətini təmin edir. Eləcə də iqtisadiyyatla ondan yararlanan bütün qurumlar arasında koordinativ əlaqələr, birbaşa əlaqələr sürətli qaydada təmin edilir. Yollar, yük və sərnişindəşmə vasitələrinin mövcud olduğu sahələr bu qəbildəndir;

-qazanc gətirən digər iqtisadiyyat sahələri-məsələn, iqtisadiyyatın xidmət sahəsi olan turizm və müalicə mərkəzləri sahələri;

-ölkənin müdafiəsini təmin edən sahələr –bura hərbi və digər silahlı qüvvələrin cəmləşdiyi sahələr aid olur;

-sosial təminat sahələri-sosial təminat insanların mövcudluğuna və sağlamlığa xidmət edir. Sağlamlıq sağlam dövlətin və cəmiyyətin təməlinə dayanır. Buraya sağlam qida ilə təminat, yaxşı həyat şəraiti ilə təminat aid olur

-elm və təhsil sahələri-təhsil sistemli həyatın sistemli və rəşional tərəkürün bazasında dayanır. Təhsil elmlə cəmiyyətin aparıcı, avanqard vasitəsidir. Təhsil almaq, tədris yolu ilə elm öyrənilir. Elm həm də innovativ olur və həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilir. Elm və təhsil bütün strateji sahələrin aparıcı dayağıdır. Elm və təhsillə xalqın və dövlətin strateji marağı olan rəşional cəmiyyət də formalaşır;

-hüququ təminat və müdafiə sahələri-bu sahələr qanunvericilik sahələri və eləcə də qanunları, hüquqları qoruyan sahələrə aid edilir. Strateji sahələrin tənzimlənməsi onun qorunmasından da ibarət olur.

Ümumiyyətlə, dövlətin strateji sahələrini funksiyasına görə **təminədiçi, təşkilədiçi** və **müdafiədiçi** sahələrə bölmək olar. Hansılar ki, bu sahələrdə dövlətin və cəmiyyətin maraqları təmin edilir. Bu sahələr dövlət marağını güdür.

Dövlətin **taktiki sahələri** gündəlik olaraq həyata keçirilən siyasətin əks olunduğu sahələrdir. Bu sahələrdə proseslər cari olaraq daima baş verir. Taktika strateji sahələrin tərkibində daimi dəyişikliyi təmin edir.

Parlament strategiyası və taktikası

Dövlət özü ümumən strateji və taktiki bir fenomenidir. Çünki bütün fəaliyyəti konseptual olaraq layihələr, planlar, proqramlar, proqnozlar əsasında təşkil olunur. Dövlətin strateji sahələri subyekt və obyekt məzmunludur. Məsələn, hakimiyyət aparatları subyektdirlər. Bu aparatlar həm də strateji obyektlərdir. Qurumlar da strateji layihələrlə (qanunvericiliklə) təşkil olunur. Dövlət öz strategiyasını müəyyənləşdirmək və təmin etmək məqsədilə subyekt və obyektləri təşkil edir. Strateji subyektləri ilə obyektlərini tənzimləyir strateji sahələri ayırd edir.

Strateji subyektlər və sahələr əsasən böyük səlahiyyətli qurumlar və geniş potensiallı sahələrdir. Məsələn, biz hakimiyyətin ali və mərkəzi qurumlarını strateji subyektlər hesab edirik. Dövlətin makro iqtisadiyyatı onun strateji sahələrindən ibarətdir. Strateji sahələr baza olaraq ilkin və vacib tələbatları ödəyən sahələrdir. Bu aspektdə dövlət və onun ali hakimiyyəti, ali qanunu, digər qanunvericilik aktlarının olması vacib və təməl şərtidir.

Dövlətin strateji sahələrindən biri də **hakimiyyət və onun təşkili** sahələridir. Hakimiyyətin təkmil formada strateji əsaslarla formalaşdırılması və hakimiyyətin işinin təşkili strategiyası möhkəm təməlli dövlətin meydana gəlməsinin bazasında dayanır. **Hakimiyyət strategiyası dövləti idarəetmə məqsədləri üçün təşkil olunur; çünki dövlət özünü tənzimləmə funksiyasında təsdiq edir.** Dövlətin mahiyyəti onun maraqların təminatını məqsəd kimi qarşıya qoyan idarəçiliyində bürüzə verir. Hakimiyyət subyektləri strateji əsaslarla təşkil olunur (strateji sahələrdə idarəçiliyi təmin etmək məqsədilə) və subyektlərin özləri də öz fəaliyyətlərini strateji istiqamətlərdə təşkil edirlər. Subyektlər strateji sahələrdə yeni-yeni strategiyalar müəyyən edir və icrasını təmin edirlər. Strategiyanın məqsədləri isə yeniliyi aşkarlamaqdan, formalaşdırmaqdan ibarət olur. Strategiyanın icrası təkmilləşdirmə fəaliyyətinin tərkibini təşkil edir. Dövlət struktur islahatları həyata keçirməklə öz strateji sahələrində dəyişiklikləri təmin edir. Dəyişikliklər fəaliyyətin yeni axarını meydana gətirir. Strategiyanın dəyişməsi qismən və köklü olaraq həyata keçirilir. Strategiyanın qismən dəyişməsi təbii ki, **taktiki fəaliyyəti** meydana gətirir. Stratejiya dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Ən əsası isə məqsədyönlü strategiyani müəyyən etməkdən və taktikasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Dövlət piramidal strategiyani müəyyən edir. Eləcə də şəxslənmə strategiyasının icrasını təmin edir.

Hakimiyyətin strategiyasında **parlament strategiyası** da önəm kəsb edir. Parlament strategiyası digər strateji sahələr üçün nəzəri layihələri, strateji kursu, taktiki qaydaları müəyyən etmək funksiyasını həyata keçirir. Parlament strategiyasında iki baza kursu müəyyən etmək olar: **birincisi**, təkmil parlamentin formalaşdırılması (dövlət hakimiyyətinin təşkili strategiyası); **ikincisi**, formalaşmış parlamentin işinin məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsi. Parlament özünütəşkil strategiyasının ardınca strateji sahələrin layihələrini müəyyən etmək strategiyasını yerinə yetirir. Burada quruculuq, təşkilatçılıq və fəaliyyət strategiyaları (təşkil olunmuş qurumun fəaliyyət mexanizmləri) bir-birilərini tamamlayır. Parlamentin qurulmasından sonra onun qurucu, yaradıcı fəaliyyəti parlament strategiyasında önəm kəsb edir. Gələcəyə yönəlik taktiki addımlarla parlament həm daxildən güclənir, həm də öz gücü ilə strateji sahələri qabağa aparır.

Güclü parlament ilk növbədə ona üzv seçilmiş nümayəndələrdən formalaşır. Bu nümayəndələrin səmərəli fəaliyyəti **parlamentin daxili gücünü** möhkəmlədir. Qızgın müzakirələr, yeni ideya və təkliflərin verilməsi, siyasi və hüquqi sistemin aktivləşdirilməsi təşəbbüskar funksiyalı parlamentin formalaşmasına gətirib çıxarır. Parlament **dialoq məktəbinə** çevrilir. Dialoqlar sayəsində müəyyənlilər də çoxalır. Bu artım sayəsində yeni siyasət

istiqaqatları formalaşır. Parlament eyni zamanda bir hüquqi-siyasi mərkəz rolunu oynayır. Parlament həm də **ictimai strategiya** mərkəzinə çevrilir.

Parlament daima yeni müəyyənliklərin ortaya çıxmasında məsuliyyət daşıyır və bu, onun strateji kursunun əsaslarını təşkil edir. Parlamentin strateji hədəfləri müəyyən edilir. Bu hədəflər ölkənin daxili və beynəlxalq siyasətinin təkmilləşməsinə söykənir. Parlamentin kostitutsiya səlahiyyətləri təsbitədiçi strategiyani əks etdirir. Burada parlamentin müəyyən etdiyi və həll etdiyi məsələlər təsbit və təsdiq olunur. Parlament strategiyası bu səlahiyyətlərdən irəli gələrək gələcəyə yönəlik siyasi dəyişikliklər üzərində formalaşır. Dəyişən strategiyalı parlament dəyişən strategiyalı sahələr üçün nəzəri əsasları, xətləri müəyyən edir.

Parlament strategiyası onun gələcək fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir. Bu, həm də parlament proqramını, parlament fəaliyyət planını meydana gətirir. Parlament strategiyası çoxistiqaqətli olur və sahələri əhatə edir. Bu baxımdan da çərçivə strategiyalarından ibarət konseptual strategiya formalaşır.

Parlament strategiyasının və taktikasının əsas məqsədləri:

- dövlət və ümumxalq mənafeyinin nəzərə alınması və təmin olunması;
- ölkənin daxildə və beynəlxalq aləmdə maraqlarının təmin edilməsi üçün səmərəli qanun layihələrinin qəbul edilməsi;
- ölkə resurslarından tarazlı istifadə üçün tənzimləyici qanunların qəbul edilməsi;
- dövlətin hüquq və siyasət sisteminin təkmilləşdirilməsi-bu sistemlərin insanların daha çox maraqlarına uyğunlaşdırılması. Sosial əsaslı hüquq və siyasət sisteminin formalaşdırılması;
- strategiyanın cəmiyyətin ruhu üzərində qurulması;
- hüquq sisteminin siyasət sistemi üzərində nəzarətinin təmin edilməsi-ümumiyyətlə, hüquqların icrası elə siyasətdir. Ən əsası hüququ baza götürmək lazımdır. Bu halda hüquq siyasətə nəzarət edir;
- icra hakimiyyəti üzərində hüquq nəzarəti funksiyasının gücləndirilməsi;
- hüquq və siyasət sisteminin insanların dəyişən maraqlarına müvafiq olaraq islahatlarla təmin olunması;
- ictimai funksiyanın gücləndirilməsi və dövlətdə ictimaiyyətin rolunun artırılması;
- sifarişli və ictimai təkliflər üzərində siyasətin müəyyən edilməsi;
- daha çox sadələşdirici məzmunlu qanun layihələrinin qəbul edilməsi;
- qanun layihələrinin reallıqlarla uyğunlaşdırılması;
- qanun layihələrinin ideya və fəlsəfi məzmunlarının zənginləşdirilməsi;
- daha çox ictimai nəbzə uyğun və ictimai və siasial müşahidələrin nəticələrindən irəli gələrək qərarların qəbul edilməsi;
- hüquq və siyasət sistemini daxildən və xaricdən genişləndirən, eləcə də stereotipləri aradan qaldıran normaların qəbulu və s.

Elşən Misir oğlu Nəsibov

DÖVLƏT VƏ SİYASƏT FƏLSƏFƏSİ

SİYASƏT III CİLD
Kitabın Birinci bölümü

“Elm və təhsil ” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi